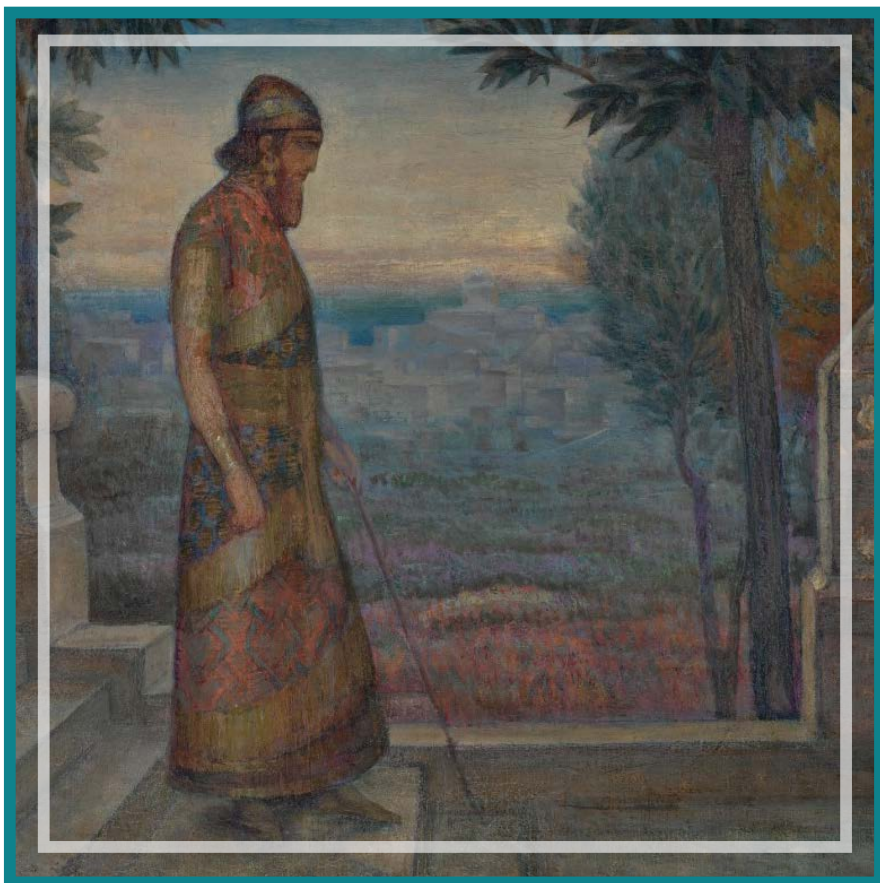

תרגום Targum

Interpretáció / Kommentár / Diskurzus

Felejtés

1. szám, 2022

Szerkesztőbizottság:

Balázs Gábor
Dobos Károly
Farkas Zsófia
Gábor György
Glässer Norbert
Kelbert Krisztina
Konrád Miklós
Rugási Gyula
Toronyi Zsuzsanna

Szerkesztőség:

Basics Beatrix
Bányai Viktória
Fenyves Katalin
Vörös Kata

A Felejtés című tematikus számot **Fenyves Katalin** szerkesztette.

Képszerkesztő: **Basics Beatrix** Felelős szerkesztő: **Vörös Kata**

Lapterv és tördelés: **Vass Ákosné Török Szonja**

Olvasószerkesztő: **Kelbert Krisztina, Vörös Kata**

Címlap: Wilhelm Wachtel (1875–1942):

Izrael királya Jeruzsálemet nézi a kertjéből. (Forrás: Sotheby's.)

Kiadó: **Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 1075 Budapest, Síp utca 12.**

Alapító: **Goldziher Ignác Tudományos Kutató Alapítvány,
1075 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 11-13.**

A folyóirat URL címe: www.targum.academy

A szerkesztőség e-mail címe: szerkesztoseg@targum.academy

ISSN 2939-5976

Gábor György – *Lectori salutem!* / I

Fenyves Katalin – *Felejtés* / 1

Koltai Kornélia / 2

A targumok – Elmélet és gyakorlat, különös tekintettel a bibliafordítási és interpretációs eljárásokra

Gyáni Gábor / 30

A felejtés a hatalom titka

Felejtsük el Heideggert? – Interjú Vajda Mihállyal / 49

Szalai Anna / 61

Az irodalomtörténet-írás hiányzó lapjai – Vázlatos áttekintés

Klein Rudolf / 91

A feledés ellenében – Eltűnt zsidó közösségek újjászületett zsinagógái a Kárpát-medencében

Toronyi Zsuzsanna / 133

A múltat végképp eltörölni...

Frauhammer Krisztina – Szentgyörgyi Anna / 152

A REDISCOVER projekt szerepe Szeged zsidó örökségének reprezentációjában

Bányai Viktória – Csósz László / 171

Megillat Horthy / Horthy-tekercs – Egy elfelejtett emlékezés

Dési János / 196

„Együtt cimboráskodtunk” – Az emlékké vált kárpátaljai zsidók

Rugási Gyula / 215

Azsfodélosz leimón (A „túlvilági emlékezet”)

Vörös Kata / 245

Könyv és kritika – A soá emlékezetének tárgyasulása 1945 és 1948 között

Lectori salutem!

A fordítás, a megértés, az értelmezés és az értelemadás igénye, avagy épp ellenkezőleg, az értelemadás tudatos, azaz valamilyen céllal történő ellehetetlenítésének vagy leszűkítésének szándéka a Héber Biblia többször is visszatérő eleme. A Királyok második könyvének elbeszélése szerint egy országok közötti fontos diplomáciai tárgyalás választott munkanyelve a héber lett, holott Júda királyságának küldöttei az arámit javasolták asszír tárgyalófeleiknek, „mert mi értjük, s ne beszélj velünk zsidóul ama nép füle hallatára, mely a falon van” (2Kir 18,26), azaz kíváncsian hallgatózik. Ám a szíriai tárgyalófél propagandaeszközeinek teljes bevetésével épp az egyszerű, héberül igen, ám arámiul nem tudó nép megszólítását és manipulálását tekintette fő stratégiai szempontjának. Ezra ugyanakkor arról számol be, amikor a perzsa király környezetéből néhányan feljelentő levelet írtak (vádlevél, héb. szitná) a királynak, történelmi példákkal is illusztrálva a zsidók veszélyesnek ítélt politikai tetteit és szándékait, hogy e levél „arámul volt írva és arámul fordítva” (Ezra 4,7), minden bizonnyal azért, hogy netán illetéktelen kezekbe kerülve a tartalma maradjon értelmezhetetlen, azaz rejtett. Nechemja megint egy másik élethelyzetről tudósít, amikor Ezra Mózes tanát olvasta fel, magyarázta és értelmezte a népnek, „Istennek tanából világosan és értelmet adva, és így értelmezték a felolvasottat” (Nechemja 8,8). A Talmud Nedarim traktátusa igyekszik világossá tenni, mi is történt eme szövegolvasói alkalomkor: „»Felolvastak a könyvből, Isten törvényét magyarázva, s azután értelmezték és megértették.« Olvastak a könyvből, ez a Könyvet jelenti. Magyarázták, azaz arámra lefordították. Értelmezték, vagyis versekre osztották. Megértették, ez a punktuációt és a dallamjegyeket jelenti.” (Nedarim 37b) S – bár jelentősen eltérő kontextusban – Dánielről is megtudható, hogy a Bélsaccar király lakomáján megjelent falfelirat értelmét senki sem volt képes megadni, egyedül ő – akiben Isten szelleme lakozik, „világosság, értelmesség s kiváló bölcsesség” (Dániel 5,14) – volt képes elolvasni és értelmet adni a rejtélyes jelnek.

A fenti példák mindegyike a fordítás, az értelmezés, az értelemadás vagy a megértés szándékáról tanúskodik. Éppen úgy, mint az induló folyóiratunk szerkesztőségének szándékát tükröző folyóirat címe is: targum.

Az ember homo interpretans: a megértésre való törekvés az ember alapvető szándéka, a megértés képessége az ember alapvető adottsága. Az értelmezésre vállalkozó tárgya egyben eszköze a textus, a locus, a nyelv és egyéb jelek, valamint az értelem. Ha spontán módon nem érthető egy kijelentés, egy szöveg, egy szó, egy cselekvés, egy nyom, egy jel, egy szituáció, az interpretáció szakemberein, filológusokon, egzegétákon, történészeken, jogászokon, etnológusokon és így tovább, vagy sima tolmácsokon (hiszen a fordítás is egyfajta értelmezés), Dániel utódain a sor, hogy a zavarodottság, a félreérthetőség, a homályosság, a különösség, az implicit jelentés problematikus zűrzavarával szemben fellépjenek.

Az értelmezés, a magyarázat vagy a jelentésadás különös felelősséggel jár, amikor egy olyan hagyomány nyelvének, történelmének, bölcséletének, tradícióinak és szokásainak értelmezésére vállalkozik a szakember, amely hagyomány – saját önfelfogásából fakadóan – hitének legfőbb tárgyát Isten által kinyilatkoztatott könyvnek tekinti. A zsidó kommentáriumok pontosan tudta, hogy az isteni szó a halandó és esendő ember számára értelmezést, magyarázatot, újabb és újabb interpretációt igényel. Gadamer kérdése, hogy tudniillik az interpretáció vajon „értelem-adás (*Einlegen von Sinn*) és nem értelem-találás (*Finden von Sinn*)” – e ez esetben különös hangsúlyt kap: vajon az értelmező maga ad értelmet a nehezen értelmezhetőnek, avagy pusztán rátalál a szövegben ab ovo benne rejlő értelemre, felismervén, meglelvén az isteni közlés valóságát?

E friss folyóirat szerzői és szerkesztői az együttes értelmezés különös szándékával és ambivalenciájával indítják útjára a lapot: az értelemadás merész és már-már szerénytelennek ható óhajával, egyúttal annak világos belátásával, hogy a vállalkozás csak közösen, különböző tudományterületek együttműködésével közelíthet kitűzött célja felé.

Olvasó híján aligha beszélhetünk szövegről. Kizárólag az olvasás teszi a „lerajzolt”, „megképzett” jeleket értelmes és összefüggő textussá.

Bízunk abban, hogy írásaink a *Targum* érdeklődő olvasóinak köszönhetően értelmezett, újragondolt, további interpretációkat, avagy termékeny vitákat generáló, valóságos szövegekké rendeződnek.

Gábor György

Felejtés

A zsidóság – zsidó identitás, zsidó kultúra – nem létezik hagyomány nélkül („És mondd el a fiadnak”), a hagyomány emlékezés („Emlékezzél meg a szombat napjáról”), az emlékezés pedig felejtés nélkül. És jöllehet a felejtés, elsősorban is a készakart felejtés a zsidó hagyomány szerint minden rossz forrása („Ha elfeledkezem rólad Jeruzsálem, száradjon el a jobb kezem! Nyelvem tapadjon az ínyemhez, ha meg nem emlékezem rólad”), emlékezés és felejtés dialektikája, összetartozása és kontrapunktja az egyetemes filozófia és művészet egyik meghatározó motívuma. Ennek alátámasztására talán elég csak az európai kultúra néhány, mindannyiunk számára ismerős szöveghelyére utalni (Platóntól és Augustinustól kezdve Hölderlinen és Nietzsche át Gadamerig, Ricoeurig és az Assmann házaspárig) vagy a képalkotó módszerekkel dolgozó kortárs idegtudományok ma még kevésbé széles körben elterjedt felismeréseire hivatkozni. A jövőben tematikus összeállításokkal jelentkezni szándékozó folyóiratunk, a *Targum* első száma most a megszokottól eltérően a visszajáról, a feledés oldaláról veszi szemügyre e két jelenség szimbiózisát. Ebben az összefüggésben vizsgálja a magyarországi zsidó emlékhelyek – zsinagógák, múzeumok, temetők – közelmúltbeli sorsát, de az antik és modern mítoszoknak, emlékezet és felejtés keserűen aktuális folklorizálódásának is jut hely horizontján.

Fenyves Katalin

Koltai Kornélia

A targumok – Elmélet és gyakorlat, különös tekintettel a bibliafordítási és interpretációs eljárásokra

Bevezető gondolatok: tudománytörténeti kontextus és (a) Targum

A targumok kritikai kutatása a modern tudományos kutatásokkal egyidős. Az elmúlt évszázad(ok)ban kritikai forráskiadások, szakirodalmi munkák, cikkek, monográfiák, folyóiratok, sorozatok, tudós társaságok stb. sokasága jött létre a targumkutatással összefüggésben.¹ Ha a magyar nyelvű tudományosságra tekintünk: magyarul is születtek tanul-

□ Koltai Kornélia az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékének habilitált adjunktusa, e-mail: koltai.kornelia@btk.elte.hu

Jelen tanulmány a 2021/22-es tanév tavaszi szemeszterében, az ELTE BTK Bibliatudományi program által meghirdetett, *Az Írás arcai* című előadássorozat keretében elhangzott előadás írott változata. A program felelőse és az előadássorozat szervezője: Buzási Gábor.

- 1 Csak néhányat kiemelve: Sperber, Alexander (ed.): *The Bible in Aramaic Based on Old Manuscripts and Printed Texts* (vols. I–IVBB). Leiden: Brill, 1959–1973. McNamara, Martin (ed. in chief – et al.): *The Aramaic Bible. The Targums* (22 vols.). Edinburg et al.: T & T Clark, 1990–2007. Díez Macho, Alejandro: *Neophyti 1. Targum Palestinense MS de la Biblioteca Vaticana* (vols. 1–5). Madrid – Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1968–1979. Goshen-Gottstein, Moshe / Kasher, Rimon: *Fragments of Lost Targumim I-II*. (Sources and Studies, 1.3). Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1983, 1989. Klein, Michael L.: *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch, I-II*. Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1986. Klein, Michael L.: *The Fragment-Targums of the Pentateuch According to their Extant Sources I-II*. (Analecta Biblica, 76). Rome: Biblical Institute Press, 1990. Tudományos szervezetek: International Organization for Targumic Studies, melynek a hivatalos szerve a The Newsletter for Targumic and Cognate Studies: <http://targum.info/>. Érdeemes alaposabban is megnézni a projektjeiket: <http://targum.info/targumic-texts/>, és az összegyűjtött targumi bibliográfiát: <http://targum.info/bibliography/> (letöltés ideje: 2022. április 13.).

mányok és kötetek a tárgyban, de arányaiban elmaradva, sőt, ha őszinték vagyunk, meg sem közelítve az idegen nyelvű kiadások méreteit.²

Viszonylag hosszú kihagyás után, a 2010-es évektől kezdődően az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéke nyitott a targumok felé. A hazai tudományos porondon talán elsőként, a hallgatók jobbnál jobb szakdolgozatokat, tudományos pályaműveket kezdtek alkotni. Óhatatlanul is felmerül a kérdés, hogy a 21. század első évtizedeiben miért alakult ki (újólag) ez az érdeklődés az ókori zsidó bibliafordítások-téma iránt, miért reflektál érzékenyen a korai zsidó targumi bibliamagyarázatokra korunk fiatal tudós generációja – ám ahhoz, hogy érvényes válaszokat tudjunk adni a jelenségre, feltehetően több időnek kell eltelni, nagyobb tudással kell rendelkezni a korszak tudományos irányzatairól, eszmetörténeti összefüggéseiről.

Tanszékünk tehát bekapcsolódott abba a tudománytörténeti vérkeringésbe, amely a kritikai korszakkal kezdődött a hazai rabbiképzés falai között,³ s talán nem túlzás kijelenteni, hogy jelenleg, eddig a pillanatig legalábbis, a *Targum* című folyóirat megszületéséig, a hebraisztika szak volt ennek az örökségnek a továbbvivője. S jöllehet egyelőre még „csak” az MA- és PhD-egyetemi curriculum keretében foglalkozunk a targumokkal, a hallgatók kutatási eredményeiket már a szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhetővé tették, publikációk formájában.⁴

Jelen tanulmányom is ennek a folyamatnak az állomásaként értékelhető: a *Targum* című folyóirat szerkesztője az ELTE hebraisztikán végzett, targumokkal kapcsolatos munkámért kért fel a publikálásra, de maga a *Targum* alapítása is napjaink felívelő tudományos érdeklődésébe illeszkedik.

2 Vö. Adler Vilmos: *Onkelos paraphrasisa a biblia költői helyeihez*. Budapest: Márkus Samu, 1893. Schwarz Mór: *Az Énekek énekének targuma*. Budapest: Szentkirályi Nyomda, 1928. Nagyságrendileg egy évszázaddal később: Egeresi László Sándor: *Targum, targumim. Theológiai Szemle*, 43/3., 2000. 132–140. A továbbiakat lásd alább.

3 Lásd a fenti bibliográfia releváns részét. Az 1890-es évekből maradtak ránk dolgozatok, és jellemzően a '30-as és '40-es évek elején született bölcsészdoktori értekezések bővelkedtek ismét targumi témákban, pl.: Schwarzbart József: *Zecharja könyvének targuma*. Bölcs.dokt. Értk., Budapest, 1942. Grosz Ernő: *Ámosz könyvének targuma*. Bölcs.dokt. Értk., Budapest, 1942. stb.

4 Montskó Benjámín: A messiás-koncepció alakulása a targumokban: Kétféle messiás-elképzelés a Jesája Targum 53. fejezetéből és az Énekek éneke Targumból. *Vallástudományi Szemle*, 13 (4), 2017. 44–64. Péntek Dániel: Náhúm könyvének targuma. *Ókor*, 17 (1), 2018. 32–39. Montskó Benjámín: A Qohelet könyve a Qohelet Targum és a Qohelet Rabba eszkatologikus értelmezésében. *Ókor*, 18 (3), 2019. 71–84. Montskó Benjámín: A Qohelet Targum és Jeromos Qohelet-kommentárja. *Ókor*, 2022. (megjelenés előtt).

A tanulmányomról előljáróban annyit mondanék el, hogy nem egyetlen Héber Biblia-beli könyv targumára, vagy annak valamely részletére, esetleg egy bizonyos targumtípusra koncentrálok (és e tekintetben kissé eltér a szokásos megközelítési módoktól), hanem a targumok fordítási műveleteit és interpretációs technikáit járja körül, különféle műfajú, témájú és típusú szövegrészletek alapján. Az elemzést ugyanakkor szükségességnek vélem teoretikusan is bevezetni, hogy a gyakorlati példák megértéséhez legyen valami fogalmi fogódzó, valamint időszerű az is, hogy újragondoljuk a targumok műfaji kérdéseit a történeti szociolingvisztikai kontextusba-helyezéssel,⁵ és az ókori–kora középkori rabbinikus judaizmus (feltételezett) bibliaértelmezési igényei, elvárásai felől. Átfogó jelleggel tárgyalom tehát a targumok létrejöttéért felelős nyelvi helyzetet, a targum mint sajátos műfaj mibenlétét, továbbá a példákkal illusztrált targumok általános jellemzőit is ismertetem, a fent megadott szempontok érvényesítésével.

A héber–arámi kontaktusok a bibliai héber időszakában

A héberre a bibliai héber nyelvtörténet valamennyi fázisában hatást gyakorolt az arámi, erre magából a Héber Biblia szövegéből tudunk következtetni. Ez a hatás bizonyos periódusokban, bizonyos régiókban és bizonyos műfajok esetén nagyobb, más időszakokban, más területeken született könyvek és műfajok esetén pedig kisebb vagy nehezen rekonstruálható.

A Héber Bibliában egyrészt az úgynevezett korai, archaikus költemények mutatnak számottevő arámi jelleget (szókincsben, morfológiában és szintaxisban egyaránt), amely sajátosságot részben a vonatkozó nyelvtörténeti időszakkal magyaráznak (azok, akik ezen költemények korai datálása mellett törnek lándzsát).⁶ Az i. e. II. évezred végén ugyanis

5 Kiváló szociolingvisztikai megközelítésű héber nyelvtörténeti monográfia nyújthat segítséget a kontextus megértéséhez: Spolsky, Bernard: *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*. New York: Cambridge University Press, 2014. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107295292>

6 Pl. Sáenz-Badillos, Angel: The language of archaic biblical poetry. In: *A History of the Hebrew Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 56–62. A nyelvtörténeti korszakolás tekintetében az A. Hurvitz, R. Polzin stb. nevével fémjelzett iskolát követi. A következő költeményekkel számol: Ex. 15., Bír. 5., Gen. 49., Deut. 33., Num. 23–24. (innen a jóslatok-lírai betétek), Deut. 32. és Zsolt. 68. A lista némiképp módosul másoknál, lásd pl. a következő jegyzetekben említett tételeket.

a nyelvhasználói gyakorlatban (akár vernakuláris, akár irodalmi nyelvváltozatról beszélünk) még jelen lehettek a hajdani északnyugati sémi együttélés nyelvi „nyomai”, amelyek a későbbiek során, például az I. évezredre, a nemzeti törekvésekkel összefüggésben javarészt kiszorultak az élő- és irodalmi nyelvhasználói gyakorlatból. Egy másik elmélet szerint az arámi nyelvi sajátosságokért elsősorban a feltételezett keletkezési hely a felelős, nevezetesen: észak, amely keletkezési helyre a tartalomból és különféle északi nyelvjárási vonásokból következtethetünk.⁷

A szöveghagyományozódással párhuzamosan, az i. e. 8. századtól kezdődően új jelenség vette kezdetét: az arámi nyelv térhódítása a Közel-Keleten. Az arámi a térség nagyhatalma, az Újasszír Birodalom diplomáciai nyelvéné vált. Erről tanúskodik az i.e. 701-es jeruzsálemi hadjárat előtti diplomáciai tárgyalásról beszámoló bibliai szövegrészlet is (2Kir. 18,26=Jes./Ézs./Iz. 36,11), amelynek szociolingvisztikai érdekessége az a reflexió, hogy nem az egész társadalom, hanem csak a legfelső réteg, a tanult, iskolázott katonai-diplomáciai elit tudott kommunikálni az asszír delegációval (vagy csak az arámi diplomáciai nyelvváltozatot nem értette a „hadinép”?). Az Újbabiloni, majd a Perzsa Birodalom idején (amikor is az arámi már „hivatalos nyelvi” státuszt is kapott) a Közel-Kelet teljes mértékben elarámiasodott.

Nem tudjuk pontosan, hogy az arámi szerepe, jelentősége miért növekedett meg ennyire, amikor ráadásul már nem is létezett önálló államalakulati keretek között, tehát „nemzeti nyelvként” (az arámi államoknak, kiskirályságoknak éppen az újasszír invázió vetett véget). Talán az Asszír Birodalomban tevékenykedő arámi írnokok befolyása volt olyan nagy, hogy az anyanyelvük normatív-sztenderd változattá emelkedett, esetleg demográfiai robbanással is lehet magyarázni a jelenséget. A kettő együttese sem kizárt.

Mindenesetre a déli országrész, a júdai királyság Babilon általi meghódítása egyúttal arámi „kultúrsokkot” is jelenthetett mind az államuktól megfosztott otthonmaradottak, mind a fogságba hurcoltak számára. A nyelvhasználatban az arámi javára bekövetkezett fordulat az egész nyelvhasználói közösség életében tehát a fogságtól datálható. Feltehetőleg évszázadokon át fenntartotta magát még a (minimum) kétnyelvű

⁷ Vö. Sáenz-Badillos, 1996. 61–62. Erről értekezik Young, Ian: *Diversity in Pre-Exilic Hebrew* (Forschungen zum Alten Testament, 5). Tübingen: Mohr Siebeck, 2011. 122–130. S részben cáfolja is, eljutván elemzésében arra az eredményre, miszerint egy stílusról van szó, amely archaizáló dialektális sajátosságokat mutat.

szituáció: erről tanúskodik, hogy a fogság utáni bibliai könyvek alapvetően héber nyelvűek, bár olykor erős arámi befolyást tükröznek, illetve egyes könyvekben a héber mellett már nagy, összefüggő arámi szövegrészletek is megjelennek. Arról, hogy a bibliai irodalmi nyelv mennyire képezte le a beszélt nyelvi valóságot – a nyelvi diverzitásról nem is beszélve – szintén nincsenek adataink, csak az élő nyelvet tükröző szövegtípusokból vonhatunk le következtetéseket, valamint későbbi korok írott nyelvi dokumentumai szolgálhatnak retrospektíve (amikor egy korábbi köznyelvi változat már sztenderdizálódik) némi információt az előző időszakok beszélt nyelvéről.⁸

A Héber Bibliában tehát a vélhetően korai, északi, úgynevezett archaikus költemények (illetve a műfajiság nyelvi jegyeit is tartalmazó fogság előtti költői szövegek) mellett a fogság utáni könyvekben jelentkezik az erőteljes arámi hatás, természetesen az arámiul is fennmaradt részek mellett. Igaz, az évszázadok során az arámi nyelv is sokat változott szociolingvisztikai és dialektológiai szempontból, így a (különféle) bibliai héber nyelvre (nyelvváltozatokra) sem ugyanaz az arámi nyelv (nyelvváltozat) hatott.⁹

Az viszont egyértelműnek látszik, hogy az arámi a bibliai kor jelentős részében nagy presztízzsel rendelkezett, továbbá a kánon arámi betétei azt is feltételezik, hogy az idő előrehaladtával az arámi szakrálissá is vált, vagy legalábbis megfelelt a szakrális státusz kritériumainak, e téren tehát a héberrel (feltehetőleg évszázadokon át) egyenrangú nyelvként funkcionált.

8 Pl. a rabbinikus héber/misnai nyelvtörténeti szakaszt a fogság utáni beszélt nyelvváltozat sztenderdizálódott változataként értékeli Rendsburg sok munkájában, többek közt: Rendsburg, Gary A.: *Diglossia in Ancient Hebrew*. New Haven: American Oriental Society, 1990.

9 A tárgyalt héber nyelvtörténeti folyamatokról lásd pl. Sáenz-Badillos, 1996. 112–129. Az arámi nyelvtörténethez: Kaufman, Stephen A.: Aramaic. In: Hetzron, Robert (ed.): *The Semitic Languages*. London – New York: Routledge, 1997. 114–130. És különösképp: Spolsky, 2014. 35–45. (Hebrew-Aramaic bilingualism and competition).

Nyelvi szükség(let) és értelmezői igény szülte műfaj: a targum

A görögök hódításai s velük a görög nyelv és a hellén kultúra megjelenése (elméletileg) az utolsó kanonikus bibliai könyvek esetén bírhat jelentőséggel, így például Dániel könyvében, amelyet az i. e. 2. században szerkesztettek egybe, és amely a szeleukidák elleni szabadságharc közvetett és közvetlen propagandairataként szolgált. Mindazonáltal a görög hatást a Héber Biblia nem igazán tanúsítja (Dániel könyvében is csak korlátozottan, a lexikon szintjén mutatkozik meg), de az extra-kanonikus szövegekben egyértelműen tetten érhető (a görög nyelvű irodalomról nem is beszélve), és a későbbi, számunkra releváns rabbinikus kor városi, tanult társadalmi rétegének, például a *tannák* nyelvi regisztereiben is megjelent.¹⁰

Amikor egy viszonylagos függetlenségi periódus után az i. sz. 1. századra Palesztina római provincia lett, az elnyomó hatalmak jelenléte politikailag és kulturálisan is ellenállást idézett elő. Szociolingvisztikai kutatások által alátámasztott tény, hogy a negatív attitűd az elnyomó uralom nyelvével szemben is kialakul. A latinhoz olyannyira negatív érzelmek társultak, hogy jellemzően nem jelent meg közösségi szinten a többnyelvű repertoárban (individuális variánsok léteztek), jóllehet a római korszakban a mindennapos adminisztrációban nem lehetett teljesen elkerülni a használatát.¹¹ A görög nyelvvel szemben ilyen averzió (általánosságban) ekkor már nem mutatkozott, így az első századokban, a targumok formálódásának idején, a következő nyelvi képlettel kell számolni:

A palesztinai lakosság, a társadalom nagy része kétnyelvűként, bilingvis, illetve diglossziás nyelvi szituációban élte az életét. Az arámi az élet szinte minden területét lefedte, régióként és társadalmi vetületre nézve azonban előfordulhattak kisebb-nagyobb eltérések az arámi–héber dinamikus viszonya és az arámi dialektális tagozódásai tekintetében egyaránt.

10 Vö. Spolsky, 2014. 46–62. (Three languages in Hellenistic and Roman Palestine). A targummal összefüggésben ír a háromnyelvű szituációról: Aberbach, Moses – Grossfeld, Bernard: *Targum Onkelos to Genesis. Critical Analysis Together With An English Translation of the Text (Based on A. Sperber's Edition)*. New York – Denver: Ktav Publishing House – Center for Judaic Studies, University of Denver, 1982. 9.

11 Bár Spolsky szerint ezt el lehetett kerülni, vö. Spolsky, 2014. 59.

– Galileában az arámi volt az elsődleges (nyelvtörténeti szempontból a középarámi vagy klasszikus arámi korszakban járunk),¹² a héber passzív nyelvtudásként a tanulás és a liturgia keretei közé szorult vissza, de feltehetőleg még ebben a minőségében is csak nagyon mérsékelt formában. Itt, miként Júdeában is, ez alól csak a nagyvárosi művelt réteg képezett kivételt.

– Júdeában feltehetőleg még a hébert is beszélték valamilyen limitált regiszterben, bizonyos élethelyzetekben, így különösen Jeruzsálemben élőbeszédszinten is megvalósulhatott az arámi–héber kétnyelvűség. A héber a tanulás és a liturgia nyelveként jóval hozzáférhetőbb lehetett a déliek, mint az északiak számára, míg a görög egy háromnyelvű vagy triglossziás szituációt eredményezett, ám ahogyan jeleztem, kizárólag a művelt elit körében.

A Héber Biblia héber nyelve tehát egyre kevésbé volt elérhető a társadalom jelentős része számára. Ez a tendencia a Bar-Kochba lázadás leverése (i. sz. 135) utáni időkben csak erőteljesebbé vált, s az évszázadok során eljutott egy olyan szintre, hogy teljes csoportok, lokális közösségek váltak egynyelvűvé vagy éppen olyan módon két- és többnyelvűvé, hogy abban a héber már nem kapott szerepet.

A Palesztinához köthető targumok megszületésének pillanatában ez a nyelvi szituáció még nem állt elő, de volt rá esély, hogy bármikor bekövetkezhet, és a fenyegető veszélytől eltekintve az aktuális helyzet sem volt éppen rózsás. Már ami a Héber Biblia megértését és különösen a helyes értését illeti. Erre a helyzetre pedig reagálni kellett.

A targumok létrejöttét tehát ez a két tényező (s ennek nyomán kettős igény) idézte elő: a héber nyelv korlátolt ismerete és ezzel egyidejűleg (bár akár ettől függetlenül is történhetett volna) a rabbinikus tekintélyek aggodalma, hogy a Héber Biblia jelentése és megfelelő értelése elvész a zsidó közösség számára.¹³

12 Vö. Kaufman, 1997. 117.

13 Vö. Aberbach – Grossfeld, 1982. 14. stb.

A targum: etimológia és Sitz im Leben

A targum szó gyökét négy mássalhangzó képezi: תרגם (*trgm*).¹⁴ A kifejezés eredete nem egyértelmű: vagy a sémi-akkád *targumanu*-szóra megy vissza, amelynek ’fordító’ a jelentése, vagy a hettita *tarkummai-tarkummiya*, ’kijelent, magyaráz, fordít’ jelentésű igéből származik. Természetesen az akkád főnév is lehet átvétel egy nem sémi nyelvből (illetve egyenesen a hettitából), ez esetben úgy finomítanám a fönti etimológiát, hogy talán az arámiba az akkádból került be közvetlenül. Nem tudjuk tehát biztosan, hogy honnan is vette át az arámi, illetve hogy az akkád csak közvetítő csatorna volt-e (feltehetőleg igen).

Az etimológiai kérdések azért is figyelemre méltók, mert ahogyan erre már utaltam, maga a műfaj is magában foglalja a szóeredettel összefüggő, különböző jelentéseket. E kettősségre továbbá a rabbinikus irodalom is reflektál nyelvileg: a תרגם (*tirgém*) igét olyan értelemben is használja, hogy ’a Bibliát héberről arámira, (ritkán görögre) fordítani’, és olyan értelemben is, hogy az ’adott misnaszakaszt vagy bibliai verset magyarázni’. Amikor targumon a Héber Biblia/Tanakh arámi nyelvű zsidó „fordítását” értjük, a kifejezés szűkebb értelméből indulunk ki. Tágabb értelemben tehát nemcsak fordítás, hanem „magyarázat, interpretáció” is. És nem pusztán a parafrázisos, hosszú-hosszú magyarázó betéteket, betoldásokat tartalmazó targumtípusra gondolok, hanem az úgynevezett szó szerinti fordításokra is, amelyek olykor csak nagyon finom különbségtétellel rögzítik a megfelelő interpretációs irányt. Mert-hogy a szoros fordítások is értelmezői jellegűek.

De mit tudunk azokról a személyekről, arról a művelt közegről, akiknek a targumokat köszönhetjük? Kik fordíthatták le arámira, és egyúttal kik interpretálhatták a Héber Bibliát arámiul?

Ahogy említettem, az arámi fordítói gyakorlat Palesztinában jött létre, és talán nem állunk távol az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a műfaj szóbeli, tehát az írásbeli lejegyzést megelőző szakasza már az időszámítás előtti századokban elkezdődhetett. A legkorábbi targum, amely a rendelkezésünkre áll, a Jób-targum a qumráni közösség körében íródott. Ez tehát már írásos forma, melynek pontos dátuma bizonytalan, de

14 Az alábbi két fejezethez lásd pl.: Alexander, Philip S.: Targum. Targumim. In: Freedman, David Noel (ed.): *The Anchor Yale Bible Dictionary*. Volume 6. New Haven – London: Yale University Press, 2008. 320–331. Magyar nyelven: Egeresi, 132–140.

van egy jól körülhatárolható intervallum, amelyben lejegyzésre került: az i. e. 2. és az i. sz. 1. század között.

Az i. sz. 3. században szerkesztett misna *Megilla*-traktátusában (m.Meg.4) részletet olvashatunk a מתורגמן (*meturgemán*) „intézményéről”, azaz a ’fordítóról/értelmezőről’ (a *meturgemán* a személyt jelöli), valamint a fordítás/értelmezés módjáról is. A misna a targumok *Sitz im Leben*jét a zsinagógai liturgiában jelöli meg: a *meturgemán* a héber szentírást olvasó személy mögött áll a zsinagógában, és szóban, fejből fordítja a szöveget (szűkebb értelemben használva a kifejezést). A misna a liturgikus szentírási szakaszokról azonban eltérően rendelkezik: a Tóra versenkénti, a Próféták három versenkénti fordítási kötelezettségéről ír. A *tannák* által létrehozott e korai rabbinikus alkotás ugyanis nem feltétlenül a létező gyakorlatról számol be, sokkal inkább iránymutatás gyanánt szolgál.

A fordítást tehát kvázi rögtönzéseként definiálja, de kikövetkeztethető a szövegekből, hogy a *meturgemán*ok (akiket a továbbiakban magyárosabb szóval targumistáknak hívok) „előre gyártott” panelekből dolgozhattak, felkészültek voltak, és a tényleges rögtönzéseknek csak viszonylag szűk tere lehetett. Többé-kevésbé kívülről is tudták az arámi szöveget, pontosabban: fejben a rendelkezésükre álltak az arámi fordítási készletek, a megfelelő helyzetekben aktivizálni és aktualizálni tudták a „sablonokat”. Ami pedig a misna azon passzusát illeti, amely az írott szakasz felolvasásával szembeállítja a fordítás szóbeli tevékenységét – voltaképpen a két szöveg eltérő hierarchiabeli pozíciójára utal. A héber nyelvű Biblia ekkor már, vagy legalábbis a rabbinikus zsidó tekintélyek, a *tannák* körében, nagyobb tekintélyként volt számontartva, szakrális státusza megelőzte az arámi megfelelőjét. Egyszersmind az arámi nyelv szakrális tekintélye is leáldozófélben lehetett, vagy legalábbis elindult a deszakralizálódás irányába. Véleményem szerint ez egy felülről szabályozott folyamat volt, az arámi nyelv szakrális státuszától való „megfosztása” – napjaink szóhasználatával élve – a korabeli vallási véleményvezérektől, a rabbinikus bölcsektől, rabbiktól, *tannáktól* indult ki. A Tóra vs. Próféták-fordítás eltérő realizálódása is hierarchiát jelöl: a Tóra presztízsét jelzi, hogy a *meturgemánnak* nem volt szabad hibát ejteni. Arra, hogy elfelejti, mit kell fordítani, versenként kisebb volt az esély, mint három versenként.

Fontos ismételtelen nyomatékosítani, hogy a misna ugyan (legkésőbb a 3. században) zsinagógai szokással összefüggésben ír a targumokról,

de nem igazán tudjuk, hogy ez ténylegesen megfelelt-e a valóságnak, illetve hogy ez kizárólagos gyakorlat volt-e. Ha pedig preskriptív szándékkal keletkezett a szöveg, nem tudjuk, ennek akkoriban mennyire volt foganatja.

Ha nem is ismerjük pontosan a kezdeti idők tradícióit a nem is igazán korabeli dokumentumok minimális utalásai alapján, a modern targumértelmezők is elfogadják, hogy a targum eredeti funkciója nem az volt, hogy saját jelentése legyen és önmagában megálljon, hanem hogy a Héber Biblia „alá dolgozzon”, a Tanakh jelentéséhez való hozzáférést biztosítsa a gyülekezet számára. A targum tehát hídként funkcionált, amely által a zsinagógai közösség eljutott a héber nyelvű szentíráshoz. E (széles körű) felfogás szerint a forrásnyelvi (héber) és a célnyelvi szöveg (arámi) közötti dialógus, ha lehet ezt mondani, eleve kódolva volt – ezt jelzi az a grafikus elrendezés is, hogy a kéziratokon együtt látjuk a héber és az arámi szöveget.¹⁵

Néhány rövid megjegyzést szeretnék tenni ezzel kapcsolatban. Az egyik, hogy a Héber Biblia szövegének ismerete eltéréseket mutatott, így például adódott olyan „zsinagóga” is, ahol az arámi fordítás nem annyira a héber szöveghez, mint inkább a művelt, rabbinikus körök által megszabott értelmezéshez való eljutást szolgálta. Másrészt mi a helyzet azokkal a szövegekkel, amelyek nem (tipikusan) liturgiai használatban voltak? Például egyes Írások-beli könyvekkel? Valamint a későbbi idők – az i. sz. I. évezredének közepe táján, illetve az azt követő századok – arámi bibliafordításainak apropóját kicsit továbbgondolva: vajon elképzelhetetlen volt-e egy egynyelvű vagy a hébert mellőző többnyelvű közegben, hogy az arámi szövegek a héber eredetitől függetlenül, önmagukban, önmagukért, saját létjogosultsággal is „közkézen forogjanak”? Milyen *Sitz im Lebennel* számolunk akkor, amikor teljes zsidó közösségek csak az arámi bibliafordítást ismerték, a héber eredetit már nem (különös tekintettel a nem zsinagógai szövegekre)? Mennyiben módosítja a héber forrásszöveg besugárzásának hiánya az arámi szöveg jelentését?

Megannyi kérdés, amelyre a töredékes vagy a későbbi korok jó állapotban fennmaradt kézírataiból, nyomtatványaiból aligha kapunk megnyugtató választ. És itt van még két további, állandó kérdésünk, amely a kéziratok minőségétől és keletkezési idejétől függetlenül is fennáll: Vajon

15 Vö. Alexander, Philip S.: The Aramaic Version of the Song of Songs. *Documents, études et répertoires de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*. 1989/42. 119–131; 119–122.

mi történt a szóbeli hagyományozás korszakában? Hogyan viszonyult az írásbeli korszak a „valósághoz”, van-e dokumentum-, illetve forrásértéke az írott szövegeknek az élő gyakorlatra nézve?

A targumok tipologizálása

Hagyományosan Tóra-targumokról, Próféták-targumról és Írások-targumokról szoktunk beszélni, vagyis a Héber Biblia nagy egységei szerint is tipologizálhatjuk a ránk maradt arámi bibliafordításokat.

A Tórához (תורה) írt targumok a következők: Targum Onqelosz (TO); Targum Jerusalmi I = Targum Pszeudo-Jonatán (TPs-J); Targum Jerusalmi II, III = Fragmentum/Töredékes Targumok; targumok a kairói genizából; Codex Neofiti 1 (TN) és a Szamaritánus Targum. Láthatjuk, hogy bőséges mennyiség maradt fenn a Tanakh legmeghatározóbb részéhez írott targumokból. A Prófétákhoz (נביאים) mindössze „egyetlen” targumot ismerünk, a Targum Jonatánt (TJ), amellyel kapcsolatban azonban tudatosítani szeretném, hogy már a héber eredetije is számos, különböző korszakban keletkezett, különböző műfajú szöveget fog át – elég, ha csak a korai próféták (נביאים ראשונים) könyveire gondolunk, amelyek általánosságban is nagymértékben különböznek a kései prófétáktól (נביאים אחרונים). A Targum Jonatán azonban még a nagy korpuszokon belül sem egységes stílusú, sőt meglehetősen heterogén fordítási elveket mutat. Az Írásokhoz (כתובים) is készültek targumok, ezeket azonban nem illettük egységes elnevezéssel, hanem az egyes könyvekhez kapcsoljuk. E csoportba tartozik a már felidézett Jób-targum is, valamint az elemzés során szóba kerülő Énekek éneke targuma (TÉN). Dánielhez és Ezra-Nehemiáshoz nem maradt fenn targum. A hiányt a szakirodalom azzal magyarázza, hogy eleve is tartalmazznak hosszabb, összefüggő arámi szövegrészeket. Ezt én nem tartom igazán elfogadható magyarázatnak, hiszen a bilingvis Dániel esetében hozzávetőleg ugyanakkora a héber rész, Ezránál meg jóval több, és bár nem tökéletes analógia, de az időben párhuzamosan vagy később keletkezett Tóra-targumok és például Eszter targuma esetén sem jelentett a már meglévő (forgalomban lévő) arámi szöveg akadályt az újabb fordítás szempontjából. Mindazonáltal nincs (más) ötletem, hogy miért hiányozhatnak ezek a könyvek a repertoárból.

A tipologizálást olyan megközelítésből is el lehet végezni, hogy a fordítás mennyire követi szorosan az eredetit, vagy ellenkezőleg: milyen mértékben magyarázóit természetű. A kanonizálás foka mint újabb

csoportosítási tényező ezzel mutat összefüggést, legalábbis névleg. A Tóra-targumok közül a Targum Onqelosz az, amely tradicionálisan szó szerintinek tekinthető azzal együtt, hogy a Tóra maga is különféle műfajú, szövegtípusú részekből áll, és ez a fordítás jellegére is kihat. Ez az a targum, amelyet a zsidó rabbik egyedülként kanonizáltak az arámi Tóra-fordítások közül, ezt ruházták fel a legnagyobb tekintéllyel. Ezenkívül még „egy” targumot kanonizáltak: Targum Jonatánt mint presztízisértékkel bíró Próféták-targumot. Jonatán targumának szó szerintisége erősen megkérdőjelezhető, így nem is annyira az eredeti szoros leképezése lehetett a bölcsek szempontja, mintsem hogy mely szövegkorpusz tükrözte leginkább az általuk elfogadott értelmezést. Nyilván a liturgikus szövegek tekintetében kellett rendet tenni. Hogy létezett-e más Próféták-fordítás is – mármint egyéb targumvariánsok az egyes próféta könyvekhez –, nem tudjuk. Mindenesetre amit ma tudhatunk, annyi, hogy olyan „verseny” a kanonizációs státuszért, mint a Tóra-targumoknál (bár ki tudja, a kanonizálás idején hány Tóra-targum volt), a Prófétákhoz írott targumok esetén – nagy valószínűség szerint – nem volt. S bár a kanonizációs procedúráról szintén nincsenek ismereteink, feltehetőleg mind a Targum Onqelosz, mind a Targum Jonatán Babilóniában lett kanonizálva (jóllehet Palesztinában keletkeztek, és már a végső szerkesztésük is Babilóniában történt). Hogy ezt képletesen kell-e érteni, és Babilónia pusztán azt hivatott jelezni, hogy vallási-„tudományos” tekintetben az adott targum kimagaslik a többi közül (melyek szerkesztése is a keletkezés helyén, Palesztinában történt) – nem kizárt. Számomra legalábbis még ez a szimbolikus jelentés is elképzelhető annak ellenére, hogy a nyelvük nemcsak palesztinai, hanem babilóniai arámi dialektust is tükröz.

Az összes többi, fent felsorolt targum értelemszerűen nem kanonizált targum, mind erősen parafrazeál, azaz az eredeti forrásszövegtől jellemzően elrugaszkodik és sok exegetikai betoldást, kiegészítést tartalmaz.

A vizsgált szövegrészleteket magukban foglaló targumok

Mielőtt az elemzésbe belekezdénék, szükségesnek tartom, hogy röviden bemutassam azokat a targumokat, amelyekből a részleteket veszem.

Targum Onqelosz elnevezéséről még nem esett szó. A Babiloni Talmud szerint (b.Meg.3a) egy prozelita, bizonyos *Onqelos* áll a fordítás hátterében. A Jeruzsálemi Talmud párhuzamos szöveghelye ugyanakkor (j.Meg.10b) *Aquilas*ról ír, mint aki a Héber Biblia szó szerinti görög fordítását végezte el. Lehetséges tehát, hogy az Onqelosz az Aquilasz eltorzított változata, és a névhez kötés, névadás funkciója nem más, mint hogy az adott arámi fordítás presztízsértékét növelje. A TO datálása vitatott: csak annyit tudunk, hogy az első századok során keletkezett Palesztinában, de a végső forma kialakítása, a szerkesztés Babilóniában ment végbe, szintén az első századokban, legfeljebb az 5.-ben. A Babiloni Talmud (b.Qidd.49a) „a mi targumunk”-ként hivatkozik rá, ami szintén arról tesz tanúbizonyságot, hogy az *amorák*, a talmudi bölcsek nagy erőket-energiákat fektettek e Tóra-targum (kizárólagos?) legitimációjába.¹⁶

Targum Jonatánnal kapcsolatban sok minden szóba került már, nyelvezetére pedig ugyanaz a dialektus jellemző, mint a Targum Onqeloszéra, a keletkezés ideje is az első századokra, talán a 2. és 4. századra tehető, valamint az alkotási folyamat és a feltételezett szerkesztés, illetve kanonizálás helyszíne is egybeesik a TO-éval. A hagyomány szerinti névadás szerepe ez esetben is az, hogy a szövegnek súlyt, tekintélyt, nyomtatékot adjon, a fordítás/értelmezés elfogadottságát erősítse: Jonatán ugyanis Jonatán ben Uzziélt fedi, aki híres *tanna* volt, idősebb Hillél tanítványa (vö. b.Meg.3b).¹⁷

A kanonizált targumoktól most mozduljunk el a nem kanonizáltak, a (hivatalosan is) magyarázó fordítások irányába. A Targum Jerusalmi I elnevezése, pontosabban ennek rövidített alakja az idők folyamán félreértésre adott okot (vö. ״ן – tj). A ״ (j)-ban ugyanis a 14. sz.-tól kezdődően

16 Bővebben: Grossfeld, Bernard: *The Targum Onqelos to Genesis* (The Aramaic Bible, 6). Edinburgh: T. & T. Clark Ltd., 1988. 1–40. Alexander, 2008. 321. stb.

17 Bővebben: Smolar, Leivy – Aberbach, Moses: *Studies in Targum Jonathan to the Prophets / Churgin P.: Targum Jonathan to the Prophets. The Library of Biblical Studies (1927 reprint)*. New York – Baltimore: Ktav Pub & The Baltimore Hebrew College, 1983. xi.–xxxi. Alexander, 2008. 234. stb.

„Jonatánt” vélték felfedezni, így Targum Jonatánként kezdtek hivatkozni rá (hagyományosan Menahem Recanati kabbalistától eredeztetjük a szokást). Amikor azonban lelepleződött a félreértés, nevezetesen, hogy a י (j) a ירושלמי – „Jerusalmi” rövidítése, a tradíciónak adózva Pszeudo-Jonatánra nevezték át, és mind a mai napig a szakirodalomban is ez a népszerű elnevezése. A fordítás a teljes Tórát tartalmazza (12 vers kivételével), de terjedelme a sok-sok kiegészítésnek köszönhetően a héber bibliai szöveg hosszának mintegy kétszerese. Keletkezése is hosszú időt vehetett igénybe: az I. évezred során jött létre, végső szerkesztése a szövegben lévő „aktuálpolitikai” kiszólásokból, reflexiókból következően az i. sz. 9-10. századra tehető.¹⁸ Ekkor már a palesztinai zsidóság nyelvi helyzete is jelentős változásokon mehetett át, mivel az arab hódítás következtében az arámi is mindinkább háttérbe szorult. A targum mint arámi bibliafordítási műfaj azonban láthatóan a népszerűségét megőrizte, miközben funkciója, *Sitz im Lebenje* és mondanivalója is jelentősen átalakult. A TPs-J nyelvzete összetett, mutat hasonlóságokat a TO-val, de egyéb midrási források nyelvével is, sajátos palesztinai zsidó arámi dialektus jellemzi. Külön érdekessége a sokszor nyers, már-már vulgáris hangnem, összefüggésben a megjelenített témáival, amelyek nemegyszer kényesnek mondhatók, de ezek esetén sem hagyatkozik célzásokra, eufemizmusokra.

A Codex Neofiti 1 azonosítása szenzációszámba ment, csak éppen a qumráni szövegek felfedezésével egy időben, 1949-ben történt, így nem kapta meg a neki kijáró sajtófigyelmet. Az azonosítás Díez Macho katolikus szerzetes nevéhez kötődik, aki a Vatikáni Könyvtárban talált rá a kódexre, amely addig több mint fél évszázadon keresztül (1892-től) TO-ként volt katalogizálva. Egyetlen kéziratról van szó, melyet három kéz alkotott, a munka a kolofon szerint 1504-ben fejeződött be. A „Neofiti” elnevezés arra utal, hogy a kézirat a Vatikáni Könyvtárba egy olyan egyházi intézményből került át 1886-ban, amelyet a 16. században alapítottak az iszlámból és a judaizmusból betért fiatalok nevelésére, és amely a *Collegium Ecclesiasticum Adolescentium Neophytorum* vagy *Pia Domus Neophytorum* nevet viselte. A kéziratot akkor vitték át Vatikánba, amikor a kollégium (melynek egyébként az évszázadok alatt a „profilja” is megváltozott) bezárt. A szöveg keletkezésének ideje nem egyértelmű, szintén vannak benne korai és kései rétegek, a végső szerkesztés az i. sz. I. évezred vége felé következett be. Palesztinai zsidó arámi dia-

18 Bővebben: Alexander, 2008. 322.

lektusban íródott. A TO-nál jóval terjedelmesebb, a TPs-J-nál viszont rövidebb.¹⁹

Mindkét parafrazeáló Tóra-targum érdekes, izgalmas tartalmi kiegészítésekkel rendelkezik. A betoldások a Héber Biblia sűrített, kifejtetlen stílusát kifejtőbbé teszik, a tartalmi nehézségeket megoldják, a hiányosságokat kitöltik, mélyebb összefüggésbe helyezik az aktuális bibliai részletek jelentését, a mondanivalót nyomatékosítják, az elnagyolt történeteket fordulatossá és élvezetessé teszik stb. Egyszóval, a parafrazeáló targumi műfaj a vallási populáris irodalom műfaji jegyeit hordozza, s ezért lehetett olyan népszerű, megkockáztatom, a TO-nál (jóval) népszerűbb a korban. Olvasván e targumokat, nemcsak a korabeli exegetikai gondolkodásmódról kapunk látleletet, hanem arról is, hogy miről fantáziáltak a korban (bármely nagy intervallumra kiterjesztve is), mi jelentette a kreatív szórakozást, milyen kérdések, problémák foglalkoztatták a kitöltetlen bibliai hagyománytörténet továbbadása során az alkotókat, a targumistákat és a közönséget. Mindeközben a kimondatlan irodalmi-esztétikai irányelvekről is kibontakozik egy viszonylag jól körülhatárolható kép.

Egy parafrazeáló targum maradt, amelybe még szeretnék betekintést nyújtani: az Énekek éneke-targum.²⁰ Nem vitatom, hogy ez is népszerű lehetett, de mivel eléggé egységes felépítésű, a hangnemét a parafrazeáló Tóra-targumokénál szignifikánsan komorabbnak mondanám.²¹ Keretei között Izrael történetének újramesélése valósul meg, meghatározott tematika jegyében: a nép históriája a fogságok – szabadulások – királyságok-séma köré rendeződik, de a szigorú kronologikus linearitás olykor felborul. Az első megjelenített nagy korszak az egyiptomi fogságtól Salamonig terjed (ami az Énekek éneke targumista által azonosított jelene), a következő a babiloni fogságtól a Hasmoneusokig, és az utolsó

19 Ld. Schnieder Anikó: *A Codex Neofiti 1, Exodus 1–15 fejezeteinek vizsgálata. Különös tisztelettel szólni*. MA-szakedlg., Budapest, 2021. vonatkozó fejezeteit, szövegrészeit. Alexander, 2008. 323. A palesztinai targumokról lásd McNamara, Martin: *Targum Neofiti 1. Genesis* (The Aramaic Bible, 1A). Edinburgh: T. and T. Clark Ltd., 1992. 1–50.

20 Vö. Alexander, Philip S.: *The Targum of Canticles. Translated, with a Critical Introduction, Apparatus and Notes* (The Aramaic Bible, 17A). London – New York: T & T Clark, 2003. 14–26.

21 A kézirati anyag nagy mennyiségéből, valamint időben és térben szerteágazó voltából a targum középkori nagy népszerűségére következtet Alexander, Philip S.: Tradition and Originality in the Targum of the Song of Songs. In: Beattie, Derek R. G. – McNamara Martin J.: *In The Aramaic Bible: Targums in their Historical Context* (JSOT Supplement Series, 166). Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994. 318–339; különösen 318.

időszak Edom (azaz Róma, kereszténység) fogságától (ami pedig a targumista jelene) az eljövendő Messiás-királyságig tart. Az eszkatologikus színezetű targum az Énekek éneke zsidóság általi *remez*-szintű, azaz allegorikus értelmezéséből indul ki: a nő Izrael, a férfi Izrael Istene. Historizáló jellege teológiaival is kiegészül, amennyiben központi tárgya a bűn–bűnbánat–bűnbocsánat, a vallási intézményrendszer (tanház és Szanhedrin), a morális-spirituális témák stb. Terjedelme a bibliai könyvnek sokszorososa. Szintén az i. sz. I. évezred folyamán keletkezett, végső változata az arab hódítás után alakult ki.²²

Elöljáróban még annyit, hogy a mindenkori targumista jelene, amelyre a műfajból adódóan élénken reflektál, valamint a forrásszöveg, vagyis a Héber Biblia „jelene” állandó feszültségben, kölcsönhatásban van egymással, az idősíkok keveredése tehát a narratívumok vagy líraibb narratívumok történetmesélésének meghatározó ismérve.

A különféle fordítási és interpretációs technikák

És most térjünk rá a konkrét példákra, melyekkel a fordítási műveleteket és interpretációs eljárásokat szemléltetem, a teljesség igénye nélkül. **Pirossal** jelzem a módosításokat, **kiemeléssel** a héberben, ha valami hiányzik az arámiból, a **narancssárgával** pedig a párhuzamos arámi variánsok közti eltéréseket tüntetem fel.

Először is nézzünk meg egy egyszerű példát, nevezetesen, hogy a TO hogyan fordítja a Gen. 22. fejezet (עֲקֵדַת יִצְחָק – ’Izsák megkötözése’, az Aqéda, továbbá Izsák feláldozása, Ábrahám áldozata címmel is fémjelzett történet) első versét.

*Héber Biblia:*²³ Gen. 22,1

וַיְהִי אֶחָד הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְהָאֵלֶּהִים נִסָּה אֶת־אֲבִרְהָם וַיֹּאמֶר אֱלֹהֵי אֲבִרְהָם
וַיֹּאמֶר הַנְּבִי:

És történt ezek után a dolgok után, hogy **az Isten** próbára tette Ábrahámot. Így szólt hozzá: „Ábrahám!”, ő pedig azt mondta: „Itt vagyok.”

²² I. sz. 7-8. sz.-ról beszél Alexander, 2003. 55.

²³ A maszorétikus szöveget értve ezalatt, bár ez a kezdeti időkre vonatkozóan egyáltalán nem egyértelmű.

TO

והנה בְּתֵר פְּתֻמָּיָא הָאֵלִין וַיִּנְסִי יְת אַבְרָהָם וְאָמַר לִיה אַבְרָהָם וְאָמַר הָאֵנָּא

És történt ezek után a dolgok után, hogy **YY** próbára tette Ábrahámot. Így szólt hozzá: „Ábrahám!”, ő pedig azt mondta: „Itt vagyok.”

A TO itt valóban szorosan követi az eredeti szöveget, egyetlen ponton változtat csupán, amely nem eredményez tartalmi felülírást, és szinte kötelező átváltási műveletnek minősül: a személytelenebb, köznévi eredetű „Isten”-fogalmat változtatja át Izrael személyes Istenének nevére, a tulajdonnévre. A majdhogynem észrevétlen névcsera a nép és Istene kapcsolatának szorosságát és kizárólagosságát hangsúlyozza, pontosabban ennek evidenciáját fejezi ki, a konkrét történet vonatkozásában pedig Ábrahám és személyes Istene nexusára utal. Az is elképzelhető továbbá, hogy a targumista korában a köznévi forma félreérthető volt, mivel a tulajdonnév automatizálódott ebben a jelentésben.

Az adott bibliai részhez a későbbiek során még visszatérek.

Hasonló fordítási és interpretációs technikáról vallanak a parafrazeáló Tóra-targumok egy másik szöveghelyen: Júda és Támár történetében.

Héber Biblia: Gen. 38,19

וּתְקַם וּתְלַךְ וּתְסַר צְעִיפָהּ מֵעֲלֶיהָ וּתְלַבֵּשׁ בְּגָדֵי אֶלְמְנוּתָהּ:

Felkerekedett és elment, levette a fátylát magáról, és felvette özvegyi viseletét.

TPs-J

וּקְמַת וְאִזְלַת וְעֵבֶרְתָּ רְדִידָה מִינָהּ וּלְבִישַׁת לְבִישֵׁי אֶרְמֻלוֹתָא.

Felkerekedett és elment, levette a fátylát magáról, és felvette özvegyi viseletét.

TN

וּקְמַת וְאִזְלַת וְעֵבֶרְתָּ רְדִידָה מֵעִילוּוָהּ וּלְבִשַׁת לְבוּשֵׁי אֶרְמֻלוֹתָא.

Felkerekedett és elment, levette a fátylát magáról, és felvette özvegyi viseletét.

A nem szó szerintként nyilvántartott targumok „meglepő módon” szorosán követik az eredetit; a bibliai sztori ezen leírását, úgy tűnik, ki-elégítőnek és egyértelműnek gondolták. A kiemeléssel a két targum eltérő szóhasználatát jelzem, amelyek jelentésileg nem, csak stílusosan különböznek egymástól (ige+bővítménye).

Még ugyanennél a résznél maradva: a fejezet 2. versében a TPs-J ugyan csak nem rugaszkodik el a forrásnyelvi szöveg jelentésétől, lexikális csere révén azonban vallási-rituális értelemben mégis átértelmezi azt:

Héber Biblia: Gen. 38,2

וַיִּרְאֵהוּ שָׁם יְהוֹדָה בֶּת־אִישׁ כְּנַעֲנִי וְשֵׁמוֹ שׁוּעַ וַיִּקְחֶהָ
וַיָּבֵא אֵלָיָהּ:

Meglátta ott Júda egy kánaáni férfinak, akinek Súa volt a neve, a lányát, elvette, és bement hozzá (euf.).

TPs-J

וַחֲמָא תַּמָּן יְהוּדָה בְּרַת גַּבְרַת תַּגְרָא וְשֵׁמֶיהָ שׁוּעַ וְגַיִרָה וְעַל לוּתָהּ.

Meglátta ott Júda egy kereskedő férfinak, akinek Súa volt a neve, a lányát, betérítette, és bement hozzá (euf.).

Júda szerepe a dávidi dinasztia alapítása, és így a messiási leszármazási lánc szempontjából kiemelt jelentőségű, a Támárral létesített kapcsolatából születik ugyanis az a fiú (Perec), aki a dávidi-messiási genealógiának az élén helyezkedik el. A TPs-J folyamatosan igyekszik a problematikus Júdát, amennyire lehet, vallásilag „kimosdatni”, a jelen fordítási megoldás is ennek az igyekezetnek az egyik megnyilvánulása. Először is megragadja a népneveknek azt a jelentésbeli sajátosságát-kettősségét, hogy nemcsak népnevet jelölhetnek, hanem az adott népre jellemző foglalkozást is (ahogyan egy másik etnikum látja őket, amely minőségben érintkezik velük), és mivel a foglalkozásnév megjelenítése mellett dönt, máris tompítja azokat a negatív konnotációkat, amelyek Kánaán fogalmával kapcsolódnak össze. Másodszor is saját korára tekintettel, tehát az elbeszélte bibliai esemény korára nézve anakronisztikusan betérítésről beszél a házasságkötés előfeltételeként, mivel okosabbnak látja még a látszatát is elkerülni annak, hogy Júda pogány nőt vett volna feleségül. Ebben a cserében nemcsak egy vallási norma betartásáról-betartatásáról van szó visszamenőlegesen, hanem iránymutatásról is. Joggal feltételezhetjük ugyanis – lévén szinte műfaji kritérium a saját

korra való reflektálás –, hogy a targumista nem kívánt a vallási asszimilációnak muníciót szolgáltatni, mondván: „hogy ha Júda is elvehetett pogány asszonyt, mennyivel inkább én”. A fordítás leple alatt tehát vallási normatív igénnyel lép fel, még ha csak alkalmilag is, azaz nem teoretikus szándékkal.

NB: a TO és TN is szó szerint fordítja a héber verset!

A következő átváltási művelet is hasonló jelenséget példáz. A TO tartja magát az eredeti tartalomhoz, de egy ügyes betoldás révén vallásszociológiai értelemben helyreteszi a héber passzus pontatlanságát (amely akár matriarchális allúzióként is értelmezhető).

Héber Biblia: Gen. 2,24

עַל־כֵּן יַעֲזֹב־אִישׁ אֶת־אָבִיו וְאֶת־אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד:

Ezért elhagyja (a) férfi apját és anyját, és ragaszkodik feleségéhez, és egy testté lesznek.

TO

עַל כֵּן יִשְׁבּוֹק גָּבֵר בֵּית מִשְׁכְּבֵי אָבִיו וְאִמּוֹ וְיִדְבֹּק בְּאִתְּמִתּוֹ וְיִהְיוּ לְבָשָׂר אֶחָד.

Ezért elhagyja (a) férfi apjának és anyjának ágyasházát/fekvőhelyét, és ragaszkodik feleségéhez, és egy testté lesznek.

Ez már nagyobb változtatás, mint a korábbi névcseré, ugyanis értelmileg bírálja felül a héberben megjelenített tartalmat. A férfi tehát nem megy el az atyai házból (pláne nem a nő házába, amely jelentést implikálja az eredeti kontextus), éppen ellenkezőleg: csupán a fekhelyét cseréli le, vagy azt a házrészt hagyja ott, amelyben a fekvőhelye volt (tipikusan új házrészre kell asszociálnunk, amelyet a szülői házhoz építettek).

Érdeemes eljátszani azzal a gondolattal is, hogy mivel a fordítás mint a Héber Biblia szövege realizálódott a héberül kevésbé tudó befogadóban (ráadásul kanonizálták is), a szokás isteni eredeztetése minden bizonynyal erőteljes útmutatóként hatott.

Következzék a másik kanonizált fordítás, a TJ, egy prófétaival részlettel. A részlet Ámosz könyvéből való.

Ámosz próféta fellépése meglehetősen kellemetlennek bizonyult az i. e. 8. századi északi uralkodó család és oligarchaköre számára, a folytonos elítélő, ostromozó próféciái, valamint provokatív, kötekedő, ironikus

stílusa miatt. Jelen részletben a somróni luxusfeleségeket veszi célba, és a hatás kedvéért (valamint a prófétai tradícióknak megfelelően) nem áttal metaforákat és egyéb költői képeket sem alkalmazni.

A TJ átalakítja a szöveget, a poétikus képi síkot fogalmi szöveggé konvertálja – ahol csak az értelem ezt megkívánja. A költőiség minimalizálása, a metaforák megfeleltetése olyan eljárás, amely a targumok fordítási és interpretációs technikájára általánosan is jellemző.

Héber Biblia: Ám. 4,1

שְׁמַעוּ הַדְבָר הַזֶּה פְּרוֹת הַבְּשֹׁן אֲשֶׁר בְּהַר שֹׁמְרוֹן הַעֲשִׂקוֹת דְּלִים
הַרְצָצוֹת אֲבִיוֹגִים הָאִמְרֹת לְאֲדֹנֵיהֶם הַבְּיָאָה וְנִשְׁתָּה:

Halljátok ezt a dolgot, **Básán tehenei**, akik Somrón hegyén (vagytok)! **Akik** kizsákmányolják(to)k (a) szegényeket, akik nincsteleneken tapos(to)k (fem.)! **Akik** azt mondják²⁴ (fem.) uraiknak, „**hozz nekünk** [ti. bármi alkoholtartalmút], **ihatnékunk van!**”

TJ

קְבִילוּ פִתְגָמָא הַדִּין עֲתִירִי נְכֻסָּא דְּבִטּוּרָא דְּשֹׁמְרוֹן דְּעֲשִׂקִין מִסְפִּינֵינָא וְאַנְסִין חֲשִׁיכָא דְּאִמְרִין.
לְרִבּוּנֵיהוֹן אֲשֶׁלְטוּנָא וְנִבְזָ

Halljátok ezt a dolgot, **gazdagok** (masc.), akik Somrón hegyén (egyéb szövegvariáns: Somrón városában) (vagytok)! **Akik** kizsákmányolják(to)k a nincsteleneket és a szegényeket elnyomják(to)k (masc.)! **Akik** azt mondják (masc.) uraiknak: „**adatok hatalmat nekünk, hadd raboljunk!**”

A TJ nem foglalkozik a metaforikus szépséggel, mintha nem is lenne érzéke a költői nyelv kifejezőeszközei iránt (a gondolatritmusok átültetésében is a tartalmi megfeleltetés motiválja, még ha ez az eljárás a gondolatritmusok meghagyását eredményezi is). A „Básán tehenei” pejoratív hangulatú metaforafelütést, amellyel az eredeti szöveg jelzi, hogy semmi jóra nem számíthatnak a megszólítottak, kicseréli, hiszen az megrökönyödést keltő, a befogadó közösségben nehezen dekódolható fogalom. A héber szöveget úgy kell érteni, hogy a „gazdagokat”

24 A személycseré csak a magyar fordításban problematikus, mind a héberben, mind az arámban *nonfinitumok*: participiumok állnak a ragozott igealakok helyén, amelyek személyt nem jelölnek (csak számot és grammatikai nemet).

szólítja meg Ámosz, akik természetesen férfiak, és ebből kifolyólag a kizsákmányoló, dúsgazdag társadalmi réteget (a felső néhány százat-ezret) is férfiak alkotják. Nem arról van szó, hogy a nőket kíméli TJ, éppen ellenkezőleg: úgy ítéli meg (empirikus alapokon), hogy a nők nem is kerülhetnek az elnyomó hatalom pozíciójába a társadalomban. Az meg, hogy a férjeiket ugráltatják alkoholért, skandalum (miként az eredeti szövegben is!). Ehelyütt kevésbé erőteljes képet alkalmaz: az „uraik” értelemszerűen nem ’férj’-jelentésben (és micsoda csavar ez az Ámosz-szövegben, hiszen milyen „úr” az, aki a felesége szolgájaként viselkedik?!), hanem alapjelentésben fordul elő, a hierarchiában még nagyobb hatalommal bíró személyeket értve alatta.

Költői nyelv és expresszivitás tekintetében veszteség a targumi interpretáció, de értelmileg meg nagyon is egyértelmű fogalmazásmód. Ez az attribútum szintaktikailag is érvényesül: míg a héber líraibb textusokban gyakori a névelőelhagyás, addig itt megjelenik a határozottság jelölése. Más kérdés, hogy az arámi nyelvben a határozott státusz időben előrehaladva elveszíti eredeti funkcióját, magyarul a *status determinatus absolutus* jelentést vesz fel, de ebben a részletben talán még nem erről van szó.

Ismételten fel kell merülnön bennünk a gyanú, hogy a targumista intenciója nem pusztán az volt, hogy egyértelműsítse a szöveget, hanem az is, hogy ne statuáljon példát saját társadalma nőtagjainak, hiszen ha szorosan követte volna az eredetit, talán még a végén ihletet merítettek volna az ábrázolt életforma hallatán. Továbbá a férjek feleség-kiszolgáló szerepben való feltüntetése is kellemetlen következményeket vonhatott volna maga után. A targumi szöveg ezen a ponton számomra még azt az olvasatot is megengedi, hogy a targumista úgy vélte, ilyen még a bibliai időkben sem fordulhatott elő.

A TJ tehát ezen a helyen még a Héber Biblia patriarchizmusát is túlszárnyalja azáltal, hogy a nőalakokat negligálja, kitörli, eltünteti, hiába is szerepelnek negatív színben az eredetiben.

Ezen a csapásvonalon haladva vessünk egy pillantást az Énekek éneke-targumra, amelynek forrásszövege a Héber Biblia egyetlen erotikus felhangú könyve, amely ráadásul női nézőpontból íródott.²⁵ Természe-

25 Vö. Lacocque, André: Sulamit. Énekek éneke. In: Ricoeur, Paul – Lacoque, André: *Bibliai gondolkodás*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2003. 471–517. A modern kommentárok is a szó szerinti jelentésből indulnak ki.

tesen a zsidóság nem a *psatja* szerint viszonyult hozzá, miként egyetlen értelmezői közeg sem a felvilágosodás utánig. Evidens tehát, hogy a targumista számára is a *remez* szerint, azaz az allegorikus értelmezési keretben aktualizálódik a költemény.

Héber Biblia: Énekek 5,8

הַשְּׁבַעְתִּי אֶתְכֶם בְּנוֹת יְרוּשָׁלַם אֲמַתְמָצְאָה אֶת־דְּוִי מִה־תַּגִּידוּ לִי
:שְׁחַלְתֶּם אֶתְכֶם אֲנִי

Megesketlek titeket, Jeruzsálem lányai, hogyha megtaláljátok a szerelmemet (személy) – mit mondjatok neki?, (azt,) hogy a szerelem betege vagyok!

TÉn

אָמַרְתָּ בְּנִשְׁתָּא דִּישְׁרָאֵל אֶשְׁבַּעִית לְכוּן נְבִינָא בְּגִזְרֵת מִימְרָא דְּבִי מָאם תַּגְלִי עַל־כוּן רַחִימִי
:סְוִיאוּ קְדָמוּהִי דְּמַרְעִיתָא מִן חֲבַת רַחֲמוּהִי אָנָּא

Így szólt Izrael gyülekezete: „Megesketlek titeket, próféták (masc.), YY Memrájának rendeletére, hogyha feltáru előttetek a szeretetem, mondjátok meg az ő jelenlétében/őelőtte, hogy beteg vagyok a szeretete szerelmétől.”

A targumista a különféle fordítási műveletekkel, úgymint: betoldás, át-helyezés és kihagyás, jelentős célnyelvi módosítást hajt végre. Az eredeti közvetlen idézete narratív bevezetést kap, amelyben a beszélő személye konkretizálódik: Izrael gyülekezete. A „gyülekezet” szó nőnemű (בְּנִשְׁתָּא), így grammatikailag a nemi ekvivalencia létrejön, de aligha a gyülekezetben lévő nőkre asszociálunk a szó hallatán. Továbbá az eredeti női megszólítottak ezúttal is férfiak lesznek, nevezetesen a próféták, akik kommunikációs közvetítőként tevékenykednek Isten és népe közt. Jeruzsálem szerepe mindeközben elhalványul, a város meg sem jelenik a targumi versben. Az eredeti esküformula profán tartalma pedig szakrális tartalommal telítődik. És itt meg kell álljunk egy pillanatra.

A targumok általános sajátossága, hogy kerülik az antropomorfizmust (az arámiban is és a fordításban is kurziváltam), azaz Isten bármely olyan tulajdonságát, adottságát vagy cselekedetét, amely emberi a Héber Bibliában, megváltoztatják. Az anti-antropomorfizmus egyik megnyilvánulási formája a távolítás, a távolságtartás is: Istenhez nem lehet közvetlenül hozzáférni. Ez az idea szintaktikai szempontból úgy mutatkozik meg, hogy prepozíciók (például קִדְמָא – ’előtt’), főnevek ékelőd-

nek az istennév elé, tartalmi tekintetben pedig úgy, hogy megszilárdult formulák kísérik az isteni megnyilatkozást vagy megjelenést. E formulák tehát az Isten körülírására állandósultak, és jellemzően valamely manifestációjával hozhatók összefüggésbe (mint például a מַמְרָא – Memra is, amely eredetileg ’beszéd, mondás’ jelentésű).²⁶ Funkciójukat tekintve hasonlatosak az *epitheton ornans*okhoz, de az Istent, istennevet, Isten emberként való ábrázolását tiltó-övező tabuk egy továbbfejlesztett változataként is értelmezhetők. Istent helyettesítő és eltávolító minőségükben pedig alkalmasakká válnak az emberi cselekvések és érzelmek kifejezésére is (tehát az antropomorfizmus valójában áttételesen valósul meg).

További fontos változtatás a targumi szövegben, hogy a személyre vonatkozó „szerelmem” elvont fogalmi ’szeretetem’-mé lényegül át, amely Isten felé irányul, és a beavatott próféták képesek felismerni azt. A „szerelem betege” szókapcsolat is átértelmeződik, mert míg az eredetiben a szerelmes nőt a férfi iránti szerelme miatt kínozza a kórság, a nép nem a saját, Isten iránti szeretetétől szenved, hanem az Isten ’szeretetének szerelme’ teszi „beteggé”. Tehát az Istentől érkező szeretet az, amely olyan erős kötődésként, sőt vonzalomként artikulálódik, mint a szerelem, és ez generálja a betegségtudatot, hiszen a nép érdemtelenül kapja, nem méltó rá.

Végezetül térjünk vissza a Gen. 22,1-hez, melyet a TO vonatkozásában az istennév automatikus átváltása ellenére is szoros megfeleltetésként definiáltunk. Nézzük meg, hogyan fordítják-interpretálják e bibliai verset a parafrazeáló Tóra-targumok, hogy olyan célnyelvi előfordulásokkal is megismerkedhessünk, amelyek hosszas midrási részletet iktatnak be.²⁷

Héber Biblia: Gen. 22,1

וַיְהִי אֶחָד הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַתֵּאֱלֹהִים נִסָּה אֶת־אֲבְרָהָם וַיִּזְאָר אֱלֹו אֲבְרָהָם
וַיִּזְאָר הַנְּבִי:

26 Vö. McNamara, 1992. 37–38. Grossfeld, 1988. 19–23. stb.

27 Az Aqéda targumokbeli feldolgozását is érinti: Vermes Géza: Aqédat Jichaq: Ábrahám áldozatának magyarázata a rabbinikus irodalomban és Qumránban. In: Bányai Viktória – Biró Tamás – Koltai Kornélia – Komoróczy Szonja (szerk.): *Bacher Vilmos emlékelő-adások 1989–2013. Ünnepi kötet Komoróczy Géza 80. születésnapjára*. Budapest: Magyar Hebraisztikai Társaság – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Judaisztikai Kutatócsoport, 2017. 166–177.

És történt ezek után a dolgok/szavak után, hogy az Isten próbára tette Ábrahámot. Így szólt hozzá: „Ábrahám!” Ő pedig azt mondta: „Itt vagyok.”

TPs-J

והוה בחר פיתגמיא האילין מן דינצו יצחק וישמעאל ישמעאל הוה אמר לי חמי למירות. ית אבא דאנא בריה בוכרייא ויצחק הוה אמר לי חמי למירות ית אבא דאנא בר שרה אינר תתיה ואנת בר הגר אמתא דאימי עני ישמעאל ואמר אנא זכאי יתיר מינך דאנא איתגזרית לתלסירי שנין ואין הוה צבותי למעכבא לא הוינא מסר נפשי לאתגזרא ואנת אתגזרת בר תמניא יומין אילו הוה כך מנדעא דילמא לא הוית מסר נפשך לאתגזרא מתיב יצחק ואמר האנא יומנא בר תלתין ושב שנין ואילו בעי קודשא בריך הוא לכולי איבריי לא הויתי מעכב מן יד אישתמעו פיתגמיא האילין קדם מרי עלמא ומן יד מימרא דיי נסי ית אברהם ואמר ליה אברהם ואמר ליה האנא

És történt ezek után a szavak után, [ti.] azután, hogy vitatkozott Izsák és Ismaél. Ismaél [ugyanis] így beszélt: „Engem illet az örökség apám után, mert én vagyok az elsőszülött fia.” Izsák viszont így szólt: „Nekem illik örökölnöm apám után, mert én Sárának, a feleségének a fia vagyok, te pedig Hágárnak, anyám szolgálólányának a fia vagy.” Erre azt válaszolta Ismaél: „Én érdemesebb vagyok [rá], mint te, mert 13 évesen lettem körülmetélve, és ha vissza akartam volna utasítani, nem adtam volna át magamat a körülmetél(ke)désnek. Te viszont 8 naposan lettél körülmetélve, ha lett volna benned értelem, talán nem veted alá magad a körülmetél(ke)désnek.” Így felelt erre Izsák: „Lásd, én ma vagyok 37 éves, ha a Szent – áldott Ő – kérné bármely testrészem, nem utasítanám vissza.” Ezek a szavak azonnal hallhatóvá váltak a Világ Ura előtt/száma, és YY Memrája próbára tette Ábrahámot. Így szólt hozzá: „Ábrahám!” Ő pedig azt mondta neki: „Itt vagyok.”

A terjedelmes kiegészítésből arra következtethetünk, hogy az Aqedá-történet erősen foglalkoztatta a (késő) ókori, kora középkori zsidóságot. Hogy lehet, hogy Isten ilyen természetű próbára kötelezett egy apát, ősapát, aki ráadásul kapott egy olyan ígéretet, hogy nagy nép fog származni belőle?²⁸ Hogy lehet, hogy Ábrahám ellentmondás nélkül végre-

²⁸ Gen. 15,4–5. Gen. 17,15–27, különösen is: 16.19.

hajtotta, végre akarta hajtani az áldozatot? Biztosan úgy történt mindez, ahogy a Héber Biblia elbeszéli?

A TPs-J targumistája szofisztikált módszerrel él a forrásszöveg közvetítése során: egy meglévő tradíciót, amely ezekre a kérdésekre a közösség számára elfogadható és a körülvevő valóságra is reflektáló válaszokat ad, úgy illeszt bele a történetbe, hogy az eredeti szöveg ne sérüljön.

A héber/arámi דְּבָרָא / דְּבָרָא ('szó, dolog') kettős jelentéséből indul ki: s a 'szó'-jelentést kiemelve, a narratívumok összekötő elemeként ismert, bevett szófordulatot: „ez után a dolog után” lexikális tartalommal ruházza fel. Egyúttal azt is megnevezi – azt az űrt is kitölti a történetfűzés során –, hogy mi lehetett az a „szó, beszéd”, amely után az Aqéda bekövetkezett (az újraértelmezett formulát már szoros megfeleltetéssel ülteti át).

És itt kezdetét veszi egy olyan interpretáció, amely más megvilágításba helyezi az eseményeket. Az a bizonyos „szó, beszéd” egy vita volt, melyet Ismaél robbantott ki, mégpedig egy égető ügy: az örökösödés kapcsán. A vita valós jogi problémát idéz: ki számít Ábrahám örökösének, ha a rabszolgától született Ismaél az elsőszülött, Izsák viszont a (fő)feleség elsőszülöttje (mintha a két generációval későbbi szituáció itt még nem létezne, amikor már a rabszolgáktól született gyermekek Lea és Ráhel sajátjainak számítanak, illetve nincs különbség köztük). Egymást akarják túllicitálni az argumentumokkal, végül arra az érvre, hogy Ismaél tudatában volt a körülmétkedésnek és nem ellenkezett, Izsák pedig még tudatlan újszülött volt, tehát nem saját elhatározásból lett körülmétkelve, Izsák csak annyit tud replikázni, hogy most 37 éves, és ha Isten bármelyik testrészét kérné is tőle (amely magában foglalja az előbőr mint „testrész” csekélységét is), odaadná neki.

Izsák maga ajánlja föl, sőt maga készíti Istent az áldozathozatal próbájára. Így az a problematikus alaphelyzet, miszerint Isten hogyan kérhetett ilyet, valamint az a következmény, hogy Ábrahám hogyan teljesíthette az utasítást ellenállás nélkül, megnyugtatóan megoldódik. (A fejezet egy későbbi részében olvashatjuk, hogy Ábrahám visszaemlékezett a neki tett ígéretre, amelyet egyúttal ő is próbának vetett alá, és talán nem tévedek nagyot, ha ebbe belelátom a reményt az áldozathozatal szerencsés kimenetelére vonatkozóan).²⁹ Az „elsőszülött fiú feláldozásának” eseményével pedig burkoltan, közvetett módon az elsőszülöttség problematikája is tisztázódik.

29 TPs-J. Gen. 22,5.

Izsák nagykorú. A 37 év abból adódik, hogy Sára 90 éves korában szülte és 127 éves volt, amikor meghalt.³⁰ Az őszanya halálának említése közvetlenül az Aqéda-fejezet után található a Bibliában (Gen. 23), így a zsidó hagyomány az Aqédával hozza összefüggésbe (a TPs-J szerint abba az álhírbe halt bele, melyet a Sátán közölt vele, hogy tudniillik a férje [valóban] feláldozta a fiát).³¹ Izsák tehát nemcsak kezdeményezője, hanem aktív résztvevője is az áldozatbemutatásnak (miként ez a TPs-J folytatásából is megerősítést nyer),³² kettejük közös áldozatáról van szó Ábrahámmal. Ami pedig a kiváltó okot illeti: az örökösödési jogról folytatott vitában a zsidó–iszlám polémia körvonalait láthatjuk körvonalazódni. Mindkét nép Ábrahám leszármazottjának tartja magát, de kit illet az örökség (például a föld)? Ismaél érve a körülmetélkedés életkorával kapcsolatban is valós állapotokat tükröz:³³ a muszlim férfiakat a nagykorúságuk elérésekor (vagy azután, vagy bizonyos területeken kifejezetten a házasságkötés előtt) metélik körül, ünnepélyes szertartás kíséretében. A betoldás esetlegesen árulkodik a szöveg keletkezésének és a TPs-J végső szerkesztésének *terminus post quem*jéről is: már az arab hódítás (i. sz. 7. század) után vagyunk.

A korábban bemutatott antiantropomorfizmus állandó kifejezései itt is előkerülnek, némiképp körülményessé téve az egyébként gördülékeny stílust. A TPs-J változata élvezetes, mai kifejezéssel élve befogadóbarát olvasat: a bibliai alaptörténetet nem bolygatja meg, de a kiegészítésekkel kitölti a kitöltetlen és sokakat foglalkoztató részeket, így elfogadhatóbbá teszi, „helyrerakja” az eredetileg megdőbbentő eseménysort. Mindeközben a már meglévő hagyományra reflektál.

A TN ennél rövidebb megoldással él.

TN

והוה בתר פתגמיא האלין ויין נסי ית אברהם בנסיונה עשיריה ואמר ליה אברהם עני אברהם
בלשן בית קודשא ואמר ליה אברה' הנני

És történt ezek után a dolgok után, hogy YYY próbára tette Ábrahámot a tizedik próbatételével. Így szólt hozzá: „Ábrahám!”
Ábrahám pedig a Szentély nyelvén válaszolt. És azt mondta neki Ábrahám: „Itt vagyok.”

30 Vö. Gen. 17,17. és Gen. 23,1.

31 TPs-J. Gen. 22,20.

32 Vö. TPs-J. Gen. 22,10.

33 Ld. Gen. 17,25.

Ebben a verzióban arról a (midrási) tradícióról értesülünk, hogy Ábrahámnak tíz próbája volt, és az Aqéda a tizedik. A tízes szám a Héber Bibliában is előfordul szimbolikus értelemben, az egység jelképeként (tízparancsolat) vagy valamely fokozást kifejező lista alkotórészeinek összegeként (tíz csapás); a targumi irodalomban pedig kifejezetten frekventált a tízes listák hasonló funkciójú jelenléte. Ábrahám legnehezebb próbatételéről van tehát szó – rögzíti a TN –, amely egyben az utolsó is.

A következő kiegészítés egy nyelvi utalás: Ábrahám Isten hívására nem arámiul válaszolt, hanem héberül. A szentély nyelve a héber volt, egyértelműsíti a TN. A betoldás tartalmával harmonizál, hogy az „itt vagyok”, ’rendelkezésedre állok’-jelentést hordozó partikula megmarad eredeti formájában: héberül.

Ez a rövid kiegészítés már jelzi azt a hierarchiát, amelynek értelmében az arámi a héber alatt helyezkedik el. A héber összekapcsolása a „szent-ség”-gel, az áldozatbemutatással különösen is találó az arámi deszakralizálódásával összefüggésben, de egyéb, tartalmi szempontból is. A szentély említése ugyanis abban a korban, amelyben már nem áll, egy olyan korról összefüggésben, amikor még nem állt (hiszen Ábrahám korában nincs még templom, tehát anakronisztikus éppen vele kapcsolatban utalni rá), nemcsak „nosztalgikus” érzéseket kelt, hanem azt a vágyat is feltüzeli, hogy újból álljon. Ez viszont majd a messiás akaratából és kivitelezése árán fog megvalósulni (aki és akinek kora a TN-nek is visszatérő témája). Éppen azon a helyen, ahol Ábrahám fel akarta áldozni a fiát. A zsidó hagyomány szerint ugyanis az a terület, amelyet Isten az áldozat helyszínéül jelölt ki, mely áldozatot azután Ábrahám isteni közbeavatkozásra nem vitt végbe: a Mórija-hegy a leendő áldozatbemutatások központja lesz. A későbbi jeruzsálemi szentélyek, s majdan a messiási is, ezen a területen fognak felépülni.

Záró gondolatok

E néhány példán keresztül talán sikerült is megmutatni, miért örvendhettek nagy népszerűségnek a targumok az átlagemberek körében. Különösen is a parafrázáló targumok, amelyek a sokszor homályos, narratológiai szempontból hiányos és „lapos” elbeszéléseket izgalmassá tették, vallási-messiási váradalmakat fogalmaztak meg a bibliai szövegbe ágyazottan, az eredetitől eltérően érthetőek voltak (a költőiség

rovására is, de az átlagemberek feltehetően nem értékelték különösebben a poétikus emelkedettséget), továbbá a betoldások révén széles körű „bulvárigényeket” is kielégíthettek (most ilyen részletet külön nem elemeztem).

A targum jó értelemben vett közönségműfaj, populáris irodalom lehetett, amely ma is képes szélesebb rétegekre hatást gyakorolni – persze csak ha a mai befogadó veszi a fáradságot és elmélyül a szövegekben.

A felejtés a hatalom titka

Közismert és sokat idézett megállapítás: „A felejtés, mi több, a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában” és nemkülönben, „egy nemzet lényege az, hogy minden egyén sok közös jeggyel rendelkezék, és hogy mindenki sok mindent elfelejtsen”.¹ A felejtésnek (felejtésnek) nem kevésbé üdvös a szerepe az államhatalom megerősítésében. A modern kori magyar történelem különösen paradigmaticus e tekintetben: úgyszólván mindegyik fontos történelmi törést valamiféle amnézia is követte, jöllehet az esemény maga korántsem múlt el nyomtalanul, sőt nemegyszer még kultikus emlékezet forrása is lett. Ezt a paradoxont érdemes körüljárni. Nagy segítségünkre lehet ezen az úton, ha konkrét példákkal élünk.

1848/49 – a szelektív emlékezet első esete

Az 1848. márciusi–áprilisi történések együttese (a márciusi pesti forradalom és az áprilisi törvények) azért is jó példa a szelektív emlékezés és a nyomában járó felejtés történelmet formáló szerepére, mert máig ható erővel uralja történelmi tudatunkat. A márciusi pesti forradalom a hagyomány erejével mélyen beleivódott történelmi öntudatunkba, melyet a rituális megemlékezési szertartások szakadatlan folyamata nyomatékosít. Ezt az is megalapozta, hogy már egy évvel az események után sor került a kommemorációs ünneplésre. Később sem lankadt március 15. emlékezeti hatalma, amely a közjogi ellenzékiérett táplálva közvetlen politikaformáló erőként végigkísérte a dualizmus egész időszakát. Mégis: amikor a magyar politikai elit és a Habsburg-ház feje, Ferenc József császár megkötötte az 1867-es kiegyezést, mintha a feledés homálya borult

□ Gyáni Gábor történész, az MTA rendes tagja, professzor emeritus, BTK Történettudományi Intézet; ELTE, e-mail: Visgyani@ceu.edu

1 Ernest Renan: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában. A nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995. 174; 175.

volna az 1848-as forradalom és az 1848/49-es szabadságharc eredeti célkitűzésére. Ez persze csak azokra áll, akik egyaránt tevőleges résztvevői voltak 1848-nak és 1848/49-nek, valamint az 1867-es politikai aktusnak (Deák Ferenc, Eötvös József, Andrássy Gyula és mások). Ők kétségkívül igyekeztek feledni mindazt, amit az áprilisi törvények előirányoztak alkotmányos berendezkedésünk számára a töretlen liberalizmus formájában, vagy amit 1848/49 egésze jelentett az ország számára (legfőljebb perszónalunió a Habsburgokkal, de akár trónfosztás is, ha úgy alakul a helyzet). Ez szántsándékos felejtés volt, ami az 1860-as évek derekára kiforrott azon elképzelésből fakadt, hogy 1848/49 történéseinek tanúsága szerint az adott feltételek között nem reménykedhetünk egy hiánytalan liberális államberendezkedés és teljes értékű közjogi szuverenitás elérésében. Kompromisszumra van tehát szükség, ami azt követeli, hogy „jogfeladás” útján felejtjük el a múltban történeteket, legalábbis ne vegyük szó szerint azok folytatásának kötelmét. Ennek a fejtésnek az árán válhatott legitim megoldássá 1867 közjogi dualista állama, amely amellet, hogy megőrizte a birodalmi kereteket – jóllehet Magyarország számára széles körű nemzetállami önérvényesítést is lehetővé tett ezeken a *kereteken belül* –, egyúttal az áprilisi törvényekbe foglalt liberális kormányzás bizonyos elemeiről is lemondott a sikeres politikai megoldást elősegítendő. Mindezzel szorosán együtt járt, hogy el kell felejteni a magyar királlyá is lett Habsburg-uralkodó nemzetünk ellen a múltban elkövetett megannyi bűnét, Batthyány Lajos első miniszterelnökünk meggyilkolását, az aradi vértanúk kivégzését, a sokakat sújtó terrort és az abszolutisztikus kormányzás tényét.

A felejtetési politika nem volt, nem lehetett azonban teljesen konfliktusmentes: a tovább élő '48-as, valamint '49-es történelmi reminiscenciák – a közjogi ellenzékiesség formájában – életben tartották a feledésre ítélt múltat, és afféle ellenkultúraként tartósították a forradalom és a szabadságharc autentikusnak kikiáltott emlékezetét. 1898-ban, amikor március 15-e, valamint Ferenc József trónralépése 50. évfordulójának a megünneplése napirendre került, a két kommemorációs esemény nyílt összetűzésre teremtett alkalmat. A párhuzam-akció fő dilemmája abban állt, melyikre emlékezzünk (jobban), és melyiket felejtjük el inkább?²

2 Vö. Hanák Péter: 1898 a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. *Medvetánc*, 1984/2–3. 55–72.; Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág, 2000. Különösen 116–118.

Ismeretlen művész: Az 1848-as forradalom emléklapja, 1848. (Rézmetszet.)
Magyar Nemzeti Múzeum

Nem sokat kellett azonban várni arra, hogy megismétlődjék a felejtésre is alapozott politikai legitimáció esete, amely a dualista állami és politikai berendezkedés, valamint Magyarország addig volt nemzetállami fizikai kiterjedésének a végét is jelentette egyúttal.

1918 – a szelektív emlékezet második esete

A dualizmus és a Horthy-korszak közé eső átmeneti évek megrázkódtatásai, az 1918-as őszi forradalom és a Tanácsköztársaság eseménysora a Horthy-kor alapító mítoszának az eszmei nyersanyagául is szolgáltak. Az ellenforradalmi berendezkedés ideológiai premisszája volt ugyanis, hogy e két történelmi esemény tehetőse felelőse a Monarchia bukásáért és az ország területi megcsönkítéséért. Horthy Miklós fővezér így fejezte ki ezt az elgondolást, amikor a Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulása alkalmával a Gellért Szálló előtt 1919. november 16-án *lőhátról* elmondta rövid beszédét. „Mikor még távol voltunk innen és csak remény sugara pislogott lelkünkben, akkor – kimondom – gyűlöltük és átkoztuk Budapestet, mert nem azokat láttuk benne, akik szenvedtek, akik mártírok lettek, hanem az országnak itt összefolyt piszkát. Szerettük, becértük ezt a várost, amely az elmúlt évben a nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost: ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit és vörös rongyokba öltözött. Ez a város börtönbe vetett, kiüldözte a hazából annak legjobbjait és egy év alatt elprédálta összes javainkat.”³ Megjegyzem: Budapest az adott esetben az 1918-as és az 1919-es radikális politikai eseményeket kifejező metafora. Így, ennek nyomán született meg az a tartós, ma is életben lévő történelmi mítosz, miszerint az Osztrák–Magyar Monarchia és a Magyar Királyság felbomlása lényegében az 1918-as őszi forradalomnak volt a műve, az viseli tehát az ország feldarabolásáért is a felelősséget. Ezt az ideológiai konstrukciót szentesítette – jogi formába öntve – a Budapesten 1922. június 19-én kezdődött Károlyi-per, amelyben a volt miniszterelnököt és az ország első köztársasági elnökét hazaárulás vádjával illették (és birtokelkobzással sújtották). A vád úgymond igazolást is nyert az 1924. december 16-án meghozott jogerős ítéletben.⁴ Az őszi forradalom, ezek szerint, hátba támadta az országot, közvetve magát a Monarchiát, amely hősi harcra folytatott az ellenségei ellen.

3 Horthy Miklós fővezér válasza Bódy Tivadar polgármesternek a nemzeti hadsereg bevonulása alkalmával a Gellért szálló előtt mondott üdvözlő beszédére. In: Szekeres József (szerk.): *Források Budapest múltjából 1919–1945*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1972. 21.

4 Vö. Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. Budapest: Magvető, 1977. 278–283; 481. (42. jegyzet.)

*Horthy Miklós bevonulása Budapestre, 1919. november 16.
Müllner János (1870–1925) felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum*

Ehhez hasonlóan mély nyomokat hagyott a köztudatban az a toposz is, mely szerint katonai erő bevetésével meg lehetett volna akadályozni az ország időleges katonai megszállását, ami végül elvezetett Trianonhoz. Minden másként alakulhatott volna, tartja ez a nem kevésbé mitikus képzet, ha Linder Béla hadügyminiszter nem jelenti ki 1919. november 2-án egy nyilvános tömeggyűlésen: „Nem kell hadsereg többé! Soha többé katonát nem akarok látni! Fegyvert többé szolgálaton kívül nem viselünk, sem tisztek, sem legénység.”⁵ Ezzel önként megadtuk magunkat a későbbi kisantant hazánkra rontó hadseregeinek, melyek ellenében megtartható lett volna az ország területi épsége, ha a saját haderőnket megtartva szembeszállunk vele. Eszerint is az őszirózsás forradalom felel azért, hogy Trianon lett a vesztünk.

Az illúziókergetésben és az önáltatásban kulcsszerep jutott 1918 és persze 1919 pellengérré állításának. Alaposabban belegondolva nem

⁵ Idézi: Révész Tamás: *Nem akarok katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 99.

volt ez más, és ma sincs másként, mint a felejtés kirívó példája: így „emlékezve” vagy emlékeztetve a háború végére, az azutáni eseménysorra egyenértékű azzal, hogy végzetesen összezavarjuk az okok és az okozatok időbeli rendjét, egyúttal pedig nem létező lehetőségeket tüntetünk fel reális opciók gyanánt. Hiszen: a katonai összeomlás „ténye” már azelőtt bekerült a politikai diskurzusba, hogy a budapesti tömegek – a Nemzeti Tanács koordinálásával – megmozdultak volna. Gróf Tisza István, a „háborús miniszterelnök”, miután szembesült a realitásokkal, 1918. október 17-én bejelentette a magyar parlamentben: „Ezt a háborút elvesztettük.”⁶ A központi hatalmak egyik legbefolyásosabb politikusának a beismerése hetekkel az őszirózsás forradalom kirobbanása előtt hangzott el, és ha nem is éppen a tördőféselmélet értelmében, nem elhanyagolható szerepet játszott a Monarchia és kivált a Császári és Királyi Hadsereg végső szétesésében.⁷ De ez mintha meg sem történt volna, úgy felejtődött el a későbbiekben, amikor a két háború között felszított Tisza-kultusz volt hivatva növelni Károlyi (és Jászi) bűneinek a számát és súlyát abban, ami a katonai összeomlás nyomán országunkban hamarosan bekövetkezett.

S hasonló felejtés áldozata lett az eseményeknek az a mostanában már bőségesen dokumentált sora is, amely a frontról hazatért katonatömegek erőszakos cselekedeteivel függött össze, továbbá az is, hogy a tömegmozgalmak fő motorját a randalírozó, spontán mód mobilizált, frissen hazatért frontkatonák jelentették ezekben a hetekben és hónapokban.⁸ Ahogy Hajdu Tibor írja: "a Nemzeti Tanács és a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* óvatossága folytán a fiatal hivatásos és tartalékos tisztekből alakult budapesti Katonatanács még nagyobb, meghatározó szerepet játszott 1918 októberében az őszirózsás forradalomban, illetve az azt megakadályozni próbáló parancsnokok izolálásában, mint példaképei, az oroszországi katonatanácsok”.⁹ A felejtés jegyében konstruált hamis történeti beállítástól eltérően a Károlyi-kormány valójában a katonatanácsok befolyásának a csökkentésén dolgozott, mindhiába.

6 Idézi: Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest: Századvég, 1994. 476.

7 Uo.

8 Mindehhez vö. Hajdu Tibor: Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921). *Történelmi Szemle*, 2009/4. Különösen 525–531.; Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921*. Budapest: Jaffa, 2020. 97–127.

9 Hajdu, 2009. 252.

Ebben az összefüggésben kell szemügyre venni a Linder Béla nevéhez kapcsolni szokott hadseregellenes kormányzati szándékot is, amely állítólag megpecsételte a Trianon elhárításának akkor még reális lehetőségét. Az újabb kutatások rámutattak, Linder efemer törekvései a szerencsétlen retorika minden látszata ellenére sem a haderő felszámolására, hanem csupán az átalakítására vonatkoztak. Ez pedig érthető és igazolható törekvés volt az adott helyzetben, amikor a felbomlott hadsereg sokkal inkább felforgató, mint rendvédelmi erőként hatott. Linder és Károlyi 1918 novemberében egy, a belső rend fenntartására alkalmas milícia-hadsereg felállítására gondoltak, egyúttal végre kívánták hajtani a dezorganizálódott és irányíthatatlanná vált valamikori fronthadsereg leszerelését, ami az atrocitások felszámolását is magával hozhatta. Az utóbbit egyébként sikeresen meg is oldották.¹⁰ Sőt mi több, utóbb sikertelennek bizonyult erőfeszítéseket tettek egy új reguláris haderő felállítására is.¹¹

*Károlyi Mihály, 1918.
Magyar Nemzeti Múzeum*

¹⁰ Révész, 2019. 99; 117–127.

¹¹ Uo. 128–137.

Akkor vezethetett igazán sikerre a felejtetés politikája, amikor időben távolabbra kerülve az 1918/19-es eseményektől, a kortárs átélői tapasztalatok nem állhatták többé a szemenszedett hazugságok hivatalos propagálásának útját; ez az időtávlat majd csupán a harmincas évek végén érkezett el, és napjainkban is érvényes. Ráadásul a revíziós sikerek akkor friss élménye meg is erősítette az olyan legendák hitelét, melyek értelmében akarni kell csupán, és akkor keresztülvihető Trianon elkerülése (vagy akár annak mai hatálytalanítása).¹² Így lehetett Károlyi Mihály a nemzet ellen állítólag elkövetett minden bűnök egyik, Kun Béla melletti, fő felelőse, noha az igazságügyi szervek – rajta kívül – soha nem emeltek vádat egyetlen olyan politikai vezető ellen sem, aki részt vett az őszirózsás forradalomban (szemben az 1919-es közszereplőkkel).¹³

A kommunista felejtetéspolitika két fázisa

A második világháború historikuma, benne a zsidóüldözéssel és a holokauszttal szintén könnyű prédája a politikai fogantatású hivatalos emlékezetpolitika machinációinak. A Horthy-fasizmus ideológiai premisszájára felépített világháborús narratíva marxista–leninista–sztálinista változata minden valós történelmi emlékezetet száműzött ebből a történelemképből, amely akár csak parányit is gyengíthette volna a Szovjetunió érdemeit a megváltásra szoruló magyar történelemben játszott szerepét illetően. Felejtésre ítéltetett és tabuvá lett minden olyan történelmi esemény és döntés emléke, amely negatív színben tüntethette volna fel a népünket a saját bűnös vezetőitől (az ún. Horthy-rendszerőtől) és az országunk feletti főhatalmat egy ideig közvetlenül gyakorló náci Németországtól megszabadító szovjet hadsereget és a Szovjetunió államhatalmi rendszerét. Így felejtődhetett el villámgyorsan

12 Hajdu Tibor: 1918–1919. Két forradalom utóélete. *Medvetánc*, 1984/4–1985/1. 36. Ennek a gondolkodási mechanizmusnak a jegyében fogalmazta meg Raffay Ernő is új keletű vádjait Romsics Ignác ellen, aki Erdély (kétszeri) elvesztését befejezett történelmi tényként tálalja nagyszabású monográfiájában (Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest: Helikon, 2018.). Aki azt állítja, mint Romsics Ignác is – jelenti ki Raffay egy újságinterjúban –, hogy Erdélyt örökre elvesztette a magyar állam, „az hazudik, ráadásul dezinformálja az erdélyi magyarságot. A pártatlanság álarcában tetszelgő, Romsics-féle destrukció és gyávaóság engem a vörös gróf, Károlyi Mihály hazaáruló tevékenységére emlékeztet. *Magyar Idők*, 2018. június 4. <https://www.magyaridok.hu/belfold/raffay-erno-erdely-nincs-elveszve-3158857> (letöltés ideje: 2022. április 6.) A dolog súlyát jelzi, hogy az azóta már megszűnt *Magyar Idők* az Orbán-kormány hivatalos szócsöve volt.

13 Hajdu, 1984–1985. 35.

a megszálló hadsereg által elkövetett megannyi atrocitás, valamint az ország anyagi és emberi erőforrásainak a féktelen kirablása (*malenkij robot*) egyaránt.¹⁴ S természetesen lassanként homály fedte a háború idején (sőt már az azt megelőzően) követett magyarországi zsidópolitika szégyenletes tényeit is, beleértve az 1944. évi gettósítást, a deportálást és az auschwitz–birkenai halálgyár historikumát. Az utóbbiakról újabban már nagyszámú szakszerű történeti feldolgozás férhető hozzá hazai tudósok tollából is (a felsorolásuk itt szükségtelen); a dolgot illető felejtetési politikával számot vetettek már egyes historikusok – sőt olykor vita is kerekedett a kérdés megítélése körül.¹⁵ Viszont: a „zsidókérdés” és vele összefüggésben a honi zsidók üldözése és döntő hányaduk meggyilkolása azon történeti kérdések közé tartoztak a kommunista rezsim fennállása idején, amelyek bolygatása legalábbis nem volt ildomos, és olykor tabutémának minősült. Most nem vizsgáljuk ennek közelebbi okait, azt azonban megállapítjuk, hogy ez a fajta emlékezetpolitika egyáltalán nem függetleníthető az akkori hatalmi és politikai körülményektől és mindenképpen az aktuális identitáspolitikai törekvések körébe vágott.

14 Néhány fontos munka a szóban forgó reáltörténelmi fejleményekről: Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest: Corvina, 2005. Különösen 208–274.; Rigó Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*. Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz, 2014. Különösen 125–169.; Stark Tamás: „...akkor aszt mondták kicsi robot”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.; Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest: Jaffa, 2018.

15 Néhány említésre méltó munka a témában: Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012.; Gyáni Gábor: A holokauszt magyar emlékezete. In: Uő: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram, 2016. 186–199.; Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészidőszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz, 2020. A vitákhoz vő. Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Randolph Braham (szerk.): *Tanulmányok a Holokausztról VIII*. Budapest: Múlt és Jövő, 2017., 291–329; Richard S. Ebenshade: Holokausztemlékezet másképpen. A magyar antifasiszta irodalom. *Múltunk*, 2019/2. 55–76.; Jablonczay Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, 2019/2. 77–110.

1956 hivatalos amnéziája

A kádári emlékezetpolitika eminens célkitűzése volt '56 emlékének a hivatalos értelmezés Prokrusztész-ágyába kényszerítése, és ezzel együtt az esemény valamikori tapasztalatának a kiüresítése, az esemény elfelejtetése. Erre aligha kell itt több szót vesztegetni, annyira nyilvánvaló a történet.¹⁶ Sokkal fontosabb, szellemileg is izgalmasabb kérdés, hogy milyen kapcsolat áll fenn egy diktatúra körülményei között a személyesen szerzett és élénk tapasztalatokon nyugvó (mondhatni a *kommunikatív emlékezet*) és a *kulturális emlékezet*ként is működő hivatalos, tehát kényszerítő politikai eszközökkel fenntartott *történeti imagináció* között.¹⁷ Az adott konkrét esetben döntő lehet, hogy ötvenhat a Kádár-kor, a Kádár-rendszer alapító mítoszának a szerepét töltötte be. Amikor ezt a tézisémet először megfogalmaztam, így érveltem állításom helytállósága mellett: azért „nevezük ötvenhatot mítosznak, mivel már akkor megalapozó jelentőségre tett szert, amikor előbb csak kisebbiteni (bemocskolni), majd pedig elfelejteni próbálták a letiprásából hasznot húzó politikai erők. Megalapozó jelentőségét kezdetben az adta, hogy '56 a Kádár-rendszer keletkezésének (nem kívánt megalapozásának) volt a kezdőpontja. Mely ténynek beszédes bizonyítéka '56 Kádár-kori emlékezetének (emlékezetpolitikájának) sajátos története. A konszolidált kádári időkben a kommunista párt '56-os emlékezete nem közvetlenül a forradalomra, hanem a forradalom hivatalos (kanonizált) értelmezését megfogalmazó párthatározatra, az 1956. decemberi pártszövegre tért újra és újra vissza – mivel általa vetették meg a rendszer elvi alapját. [...] Igaz, '56 ez esetben nem kifejezetten pozitív, hanem a negatív mítosz szerepében teljesítette a korszakot megalapozó jelentőségét: ötvenhat tagadásának elbeszélésével igazolták a rendszer politikai létjogosultságát.”¹⁸ Ezt szolgálta az a kényszeres történelmi emlékezet, amely a felejtésre-felejtetésre irányuló emlékezetpolitikában nyilvánult meg.

16 György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés 1956–1989-ben. (A régmúlttól az örökségig)*. Budapest: Magvető, 2000.; Ripp Zoltán: 1956 emlékezete és az MSZMP. In: Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002 X. Magyarorszag a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet, 2002. 233–250.; Rainer M. János: *Ötvenhat után*. Budapest: 1956-os Intézet, 2003. 217–247.

17 Az említett fogalmakhoz ld. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz, 1999. 49–86.; Charles Taylor: *Modern Social Imaginaries*. Durham: Duke University Press, 2003. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv11hpgvt>

18 Gyáni Gábor: Az '56 mítosz, az emlékezet tere. In: *Uő: Relatív történelem*. Budapest: Typotex, 2007. 157.

Nagy Imre, 1953.
Magyar Nemzeti Múzeum

A kádári hatalom egyszerre alkalmazta a múltra emlékeztető és a múltat elfelejtető stratégiát '56 kapcsán. Közismert, hogy milyen nagy hangsúlyt helyezett ez a propaganda annak szüntelen sulykolására, hogy az '56-os ún. ellenforradalom a véres erőszakban fogant és az volt a fő attribútuma. Ezt a célt szolgálta a Köztársaság téri lincselés történéseinek kiemelése az októberi események láncolatából, hogy – szinekdoché módján – ezt az eseményt tegye meg '56 lényegének.¹⁹ Ez a velejéig hamis beállítás, melynek eredményeként partikuláris eseményeket az általánosság fokára emelnek, hogy úgymond mindent kimondjunk vele a dologról, kettős célt szolgált: egyfelől valami látszólag ténybelit állított a megrágalmazotról ('56 a maga különösen véres-erőszakos fellépésével tüntette ki magát), másfelől el is terelte a figyelmet saját, szintén ténszerű akkori erőszakos tetteiről. Napnál világosabb, hogy az utóbbi a felejtés, a felejtetés érdekében történt, és így a Köztársaság téri véres eseményekre való szüntelen rámutatással azt a fedőemléket hozta létre, amely törörlhette az október 25-i Kossuth téri vérengzés emlékét a történelmi memóriából. A Kossuth téri tömeggyűlést érő mérsárlás, mint tudjuk, a védekezésre, egyben a rejtőzködésre kényszerülő rákosista hatalmi csoportok (valójában az ávósok) akciója volt, és összemérhetet-

19 Az eset példaszzerű feldolgozásához: Tulipán Éva: *Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban*. Budapest: Argumentum, 2012.; Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete*. Budapest: Jaffa, 2014.

lenül több emberáldozattal járt (ráadásul a civil népesség köréből), mint amennyi halálos áldozatot a Köztársaság téri összecsapások követeltek. Erről a mézarlásról azonban sem ekkor, sem később nem esett, nem eshetett szó, így az elkövetők felelősségre vonása sem került szóba sem akkor, sem 1989/1990 után. Mondhatni: végzetes és örök amnézia homályába burkolták az ötvenhatos forradalom minden bizonnyal legbrutálisabb öldöklését, amelyet történetesen azok követtek el, akik – 1956 novembere 4-e után – újra kezükbe kaparintották a megszálló szovjet hadsereg jóvoltából a kizárólagos (és terrorral fenntartott) hatalmat.²⁰

*Kilőtt szovjet páncélautó a József körúton, ruszlik haza felirattal, 1956. október 26.
Magyar Nemzeti Múzeum*

²⁰ Sokat elmond, hogy erről a tömeggyilkosságról az esemény megtörténte után 65 évvel, 2021-ben jelent meg csupán az első érdemleges történelmi beszámoló. Feitl Írisz – Németh Csaba (szerk.): *Az első lövés. Kossuth tér, október 25.* Budapest: Országház Kiadó, 2021.

*Kilőtt páncéltörő ágyúk a Práter utcában, 1956. október 28.
Magyar Nemzeti Múzeum*

Továbbra is válaszra vár az a kérdés, hogy mennyire (lehet) teljes a politikai és a minden valódi nyilvánosságot nélkülöző diktatúrában a hatalom emlékezetpolitikai befolyása: feltételezhető-e vajon, hogy tényleg azt gondolkodják és érzik az emberek, az állampolgárok, amit fentről sugalmaznak nekik? Valóban elfelejtik tehát az átélt, a nemegyszer tragikus múltat, mint ahogy elvárják, sőt megkövetelik tőlük? Vagy csupán rejtőzködnek és színlelik az együttműködést, vagy talán magukat is győzködik több-kevesebb sikerrel, hogy – merőben pragmatikus megfontolásból – úgy kell érezniük és gondolkodniuk, ahogy fentről elvárják tőlük? Ezekre a kérdésekre lehetetlen kategorikus választ adni, ennek folytán saját mindennapi élettapasztalatainkra kell tehát hagyatkoznunk, már akinek vannak ilyenek a tarsolyában.

*Nagy Imre és társai újratemetése, 1989. június 16.
Magyar Nemzeti Múzeum*

A dolog mégsem teljesen reménytelen. Létezik egy olyan elem, amely legalábbis kétségeket támaszt az iránt, hogy akár még az adott esetben is maradéktalanul hatékony lehet a múlt emlékének a teljes és visszavonhatatlan törlése. Ha ilyen nagy súllyal esik a latba a jelen eszmei igazolhatósága szempontjából az elfelejtetni kívánt múlt, amint azt '56 Kádár-kori sorsa is példázza, akkor ez a felejtetési politika nagyon is törékeny. Hiszen minden rendszerkritikus megszólalás és aktus egyúttal a felejtésre ítélt múlt felhánytorgatásával párosul, hogy az eddig hidegen tartott múltból nyomban forró múlt válják – olyasvalami tehát, amelynek nagyon eleven lehet a jelenbeli aktualitása. Ez kellő magyarázattal szolgál arra nézve, hogy miért éppen az ötvenhatos mártírok ünnepélyes újratemetése, valamint a kádári megtorlás összes áldozatára való nyilvános emlékezési szertartás képezhette a rendszerváltás leváltásának a szimbolikus és egyben rituális aktusát. A kádári felejtetési politika jövője (pontosabban annak a vége) fejezi ki visszamenőleges érvénnyel, hogy mennyire nem számított lezárt, végképp elintézett (elfelejtett) ügynek a három és fél évtizeden át elhallgatott, elnémított és megrágalmazott

történelmi megrázkódtatás, amely pedig ebben a minőségében – látszólag – jól szolgálta Kádár hatalmi rendszerét. Valójában ez inkább csak látszat volt, mint valóság. Amikor a rendszer léte válságosra fordult, azon nyomban újraéledtek az ötvenhatos eszmények (a nemzeti szuverenitás és a demokratizálás feszítő igénye), amelyek immár maradéktalan megvalósításának a szándéka és fokozott reménye a diktatúrának még a maradékát is elsöpörte az útból. Ötvenhat immár és újból forró történelemként hatva töltötte be azon történelmi hivatását, hogy ily módon segítse hozzá a magyar politikai közösséget a valamikori álmok megkésett beteljesítéséhez.

Más kérdés, ezzel azonban itt most nem foglalkozhatunk, hogy mennyire volt vagy lehetett '56 az a megállapodott történelmi referencia, amely a politikai rendszerváltást perspektivikusan elláthatná a kívánatos erkölcsi és eszmei munícióval. Az elmúlt harmincvalahány évre a mából visszatekintve megállapítható: '56 képtelen volt ezt a szerepet valamelyest is kielégítő módon betölteni, és viszonylag hamar elenyészett mint a mindenkori jelent orientáló ideál és norma. Ez azonban nem érvényteleníti 1989 és 1990 történelmi reminiszcenciákra is visszanyúló apoteózisának az őszinteségét és a cselekvést magát motiváló erejét. Az 1989/90-es rendszerváltás történelmi eseményének a nézőpontjából szemlélődve nincs kétségünk afelől, hogy az '56 emlékébe zárt történelem óriási fermentáló hatást volt képes kifejteni a változtatni akarók nagy táborára. Hogy *mi*, *hogyan* és *miért* lúgozódott ki, felejtődött el az akkor történelmi példaként ható ötvenhat jövőt megalapozó pozitív mítoszából, az további, itt már nem kifejtendő vizsgálódást követel.²¹

A NER fő kovásza az amnézia

Egy olyan formálisan demokratikus, érdemben azonban diktatórikus politikai berendezkedés esetében, amilyen a hazánkban 2010 óta regnáló NER is, a felejtés (felejtetés) tűnik az egyik meghatározó hatalmi stratégiai eszköznek. Már pusztán azért is, mert minden neki ellentmondó látszat ellenére (keresztény és nemzeti propaganda), a NER mögött nincs semmilyen összefüggő és valamirevaló politikai és világnézeti

21 Az ezt illető saját elképzeléseimhez vö. Gábor Gyáni: *A Nation Divided by History and Memory. Hungary in the Twentieth Century and Beyond*. London: Routledge, 2020. 88–98. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003024934>

doktrína: ez a politikai gyakorlat ugyanis nem elvekre, hanem pragmatikus hatalmi akaratra épül, amely legföljebb alkalomszerű igazolásokkal rukkol ki esetről esetre a tetteit megindoklandó. Ebből a fragmentált, ennél fogva következetlennek is tetsző, a doktrínában és a politikai morálban egyaránt szűkölködő intézményes politikai akaratból adódik azután az amnézia mindenkori meghatározó szerepe.

Mivel semmilyen eszmei koherenciának sincs tevőleges szerepe az egyes államhatalmi döntések és a politikai propagandaszólamok megalapozásában és igazolásában, azok így szükségképpen a kaotikusság benyomását keltik. Ami azonban nem egyenértékű valaminő logikátlansággal: van bennük logika, ám az nem valamifajta eszmei következetességnek a megnyilatkozása. Az elvont gondolati koherencia és következetesség eme hiányában a politikai akarat képviselőjének a tekintélye (a megbízhatósága, az autenticitása) úgy teremthető meg és tartható fenn csupán, ha folyton elfelejtjük, ki is (volt) ő valójában. Ez szüli végül azt a politikai gyakorlatot, amely szakadatlanul elfelejti és elfelejteti velünk, hogy a hatalmat már hosszabban gyakorló vezér és pártja mit tett és mit mondott korábban az aktuális jelenbelitől némiképp eltérő múltban. Ezért is állítom tehát, hogy a szüntelenül gyakorolt és másoktól is megkövetelt amnézia ennek a hatalomnak a leglényesebb tulajdonsága, a fő eszmei attribútuma. Aki adott esetben másként emlékezik, mint ahogy a vezető és a vezetésre egyedül hivatott testület teszi (a párt és az állam, amely itt szinte összefolyik egymásba), rögtön kívül helyezi magát a politikailag tolerálható világon, és nem csupán ellenféllé, hanem egyenesen kiirtandó ellenséggé válik egyúttal. Ez az az erős belső meggyőződéssé érett ethosz, ami áthatja a vezért és szűkebb környezetét, sőt még híveinek (az őt és őket megválasztó) tág körét is.

A talán némileg elvont gondolatmenet empirikus alátámasztására elég, ha felidézünk néhányat azokból a felejtési és felejtetési praktikákból, melyekkel ez a politikai rezsim élni szokott önmaga igazolására. Kezdjük az elején. Ki emlékszik ma már arra az ultraliberális és harcosan antiklerikális Fideszre, amilyennek – Orbán Viktorral az élén – a most kormányzó párt egykor, a rendszerváltás idején és közvetlenül azután mutatkozott? Ki emlékszik ma már azokra a Fidesz által a parlamenti ellenzéki pozícióban képviselt konkrét vagy akár elvi platformokra, melyeknek ma diametrálisan ellentétes változatait hangoztatja és valósítja meg a kormányzati gyakorlatban? Szinte egyetlen olyan érdemi intézkedése sincs a mai hatalmi gépezetnek (a sokadik Orbán-kormánynak),

amelynek az ellentétét ne tette volna – legalább szavakban – magáévá ideig-óraig a közeli és a távolabbi múltban. Ez a fajta következetlenség és mondhatni eszmei rugalmasság akkor és úgy számíthat csupán széles körű társadalmi elfogadottságra, ha ez a társadalom készen mutatkozik a folytonos felejtésre. E nélkül bajosan hihet valakinek, aki úgy változtatja az elveit és a cselekvési repertoárját, mint ahogy a szennyes fehéreneműt szokás naponta tisztára kicserélni.

Ha az állampolgárok hozzászoknak a felejtés eme diktátumához, egy idő után már észre sem veszik a következetes gondolkodás és cselekvés feltűnő hiányát, sőt természetesnek veszik, hogy a köz dolgait rögzített és egyetemesen elfogadott elvek nélkül lehet és kell jól igazgatni. Az amnéziának mint politikát vezérlő elvnek és ethosznak a felülkerekedése elvezet végül a politikai erkölcs teljes és végzetes elsekélyesítéséhez, ami a politikai cinizmus reflektálatlan politikusi magatartásában nyilvánul meg beszédes módon. A felejtésre való készítés pedig mintegy természetes politikai ösztönné válik a közéleti szerepre vágyó emberben, ami nélkül még csak nem is remélhető, hogy sikeressé válhat a NER és a hozzá hasonló politikai univerzumok kötelékében élve.

Egy kérdés azonban továbbra is megválaszolatlanul maradt: miként fér meg egymás társaságában a pozitív és az eltagadott emlék ott, ahol a felejtetés, nem pedig az emlékeztetés a cél. Valahogy úgy, ahogy azt már a kommunista emlékeztetpolitika kapcsán is megfigyelhettük: hogy lépten-nyomon fedőemlékeket hívnak elő és teremtenek, melyeket elmentmondást nem tűrő módon fogadtatnak el velünk. Vegyünk két példát. A NER legutóbbi '56-os kerek évfordulóhoz kötött kommemorációs kampánya (2016) során azért épp a *pesti srácok* állítólagos történelemformáló szerepét helyezte egyedülként előtérbe az állami történelempolitika, mert így remélte és tudta elnyomni mindenekelőtt a kommunista reformpolitikus (noha mártír sorsú) Nagy Imre és társai forradalombeli tevőleges szerepének a zavaró emlékét vagy a mindenkori államhatalomra akut veszélyt jelentő, a közvetlen demokrácia letéteményeseként fellépő munkástanácsok jelentőségét, a hozzá társuló képzeteket.

Másik példánk az 1989-es rendszerváltás harmincéves évfordulójára időzített állami történelempolitika szembetűnően propagandisztikus diskurzusát érinti. Ez alkalommal a vezér, Orbán Viktor történelmet formáló kivételes szerepének a propagálására helyezték a hangsúlyt azt állítva, hogy az újratemetés ünnepi szónokai között Orbán volt az

egyedüli, aki sürgette a szovjet hadsereg *azonnali* kivonását az országból; egyedül ő tett tehát tanúságot a megemlékező szónokok közül arról, hogy mennyire forrón óhajtja az ország nemzeti szuverenitásának mielőbbi visszaszerzését. Ez a beállítás nagyon is beleillik a mai Orbán miniszterelnökként képviselni kívánt politikai imázsába, hogy ti. egyfolytában harcot folytat a magyar nemzeti érdekek érvényesítéséért mind a külső, mind pedig a belső ellenséggel szemben (Brüsszellel és a nemzetietlen ellenzékkel konfrontálódva ennek során). Az e politikusi imázst hitelesíteni igyekvő történelmi példázat azonban roppant félrevezető. Tudnivaló, hogy Németh Miklós miniszterelnök már hónapokkal az újrateremtési ceremónia előtt, 1989. március 2-án vagy 3-án titkos megállapodást kötött Gorbacsov szovjet pártfőtitkárral az orosz hadsereg kivonásáról. A titkos alku hátterében bizonyos szovjet érdekek figyelembevételére állt: a Szovjetunió és az Egyesült Államok között akkor is folyt egy fegyverkorlátozási tárgyalás, és ennek a megállapodásnak a nyilvánosságra hozásával nem kívánták gyengíteni a szovjet tárgyalófél pozícióját – legalábbis erre hivatkozott Gorbacsov a titkosság ügyében.²²

A helyzet érezhetően és nyilvánvalóan feszült volt e dolgot illetően akkortájt, amit az is jól bizonyít, hogy midőn az újrateremtést rendező Történelmi Igazságtétel Bizottság nevében Litván György megismerte Orbán tervezett beszédének a szövegét, igyekezett őt lebeszélni arról, hogy ebben a formában elmondja – mindhiába.²³

Érdeemes némi összevetéssel élni, ha már Orbán Viktor valamikori szovjet(orosz)ellenessége képezi a történelmi utalás (az emlékezés) tárgyát: hogy fér össze vajon a miniszterelnök valamikori harcos orosz katonai jelenlét-ellenessége új keletű feltétlen oroszbarát külpolitikai vonalvezetésével? S miként békíthető össze egymással a valamikori kisállami nézőpontból felhangzó berzenkedés az orosz katonai agresszió és megszállás ténye ellen azzal, hogy az illetőnek 2022-ben egyetlen őszinte szava sincs az orosz hadsereg Ukrajna elleni durva agressziójáról, amely pedig egy szuverén országot sújt, mint ahogy a valamikori Magyarországot is sújtotta az orosz-szovjet katonai beavatkozás és

22 Király Zoltán: Ki küldte haza a szovjeteket? *Népszabadság*, 2014. augusztus 8., nol.hu/velemeney/ki-kuldte-haza-a-szovjeteket-1477719 (letöltés ideje: 2022. április 6.)

23 Litván György személyes közlése.

megszállás. Kérdések, amelyekre akkor adható csupán érvényes válasz, ha elfogadjuk a fentiekben kifejtett gondolatmenetet.

Az imént bemutatott két eset bizonyíték arra nézve, hogy a NER által kézben tartott történelempolitika úgy és azzal a céllal úzi a felejtetés politikáját, hogy eközben fedőemlékek közbeiktatásával zavarja össze a történelmi események tényleges menetét, ily módon tudatosan eltorzítva a történelem mibenlétét.

Amikor egy korábbi tanulmányomban a felejtés politikai mítoszgyártásban játszott szerepét ecseteltem, az írás zárásaként a következő megállapítást tettem (és ma sem tudnék ennél találóbban fogalmazni): számomra úgy tűnik, „hogymidőn valamely hatalmi elit túlságosan is lazán bánik az emlékezet, a közemlékezet dolgainak a meghatározásával, és akár még a saját korábbi elveiről és gyakorlatáról is kész megfeledezni, [...] ott nyomban felmerül a gyanú, hogy diktatórikus rendszer van keletkezőben. A felejtés politikai haszonnal kecsegtető gyakorlati kiaknázása ugyanis *nem* a szorosán vett demokratikus politikai gyakorlat elengedhetetlen velejárója; viszont különösen veszélyes eszköz gyanánt működik a korlátlan hatalom mindenkori szolgálatába szegődve.”²⁴

24 Gyáni Gábor: A felejtés mint politikai mítosz. *Korall*, 67, 2017. 33.

Felejtsük el Heideggert? – Interjú Vajda Mihálllyal

Vajda Mihály
Szilágyi Lenke felvétele,
Wikimedia Commons

Vajda Mihály filozófust, az MTA Filozófiai Kutatóintézetének volt igazgatóját az elmúlt évtizedben munkássága homlokterében álló emlékezésről és felejtésről kérdezték kollégái, Gábor György és Rugási Gyula.

GGy: A történelemben nincs olyan, hogy „mi lett volna, ha”, de most játszunk el a gondolattal: ha mondjuk a hetvenes években keresünk fel téged azzal, hogy egy zsidó lapnak szeretnénk interjút kérni, akkor mit választál volna?

VM: Az, hogy ti most egy zsidó lapban akarjátok ezt a beszélgetést leközlölni, számomra teljesen evidens – természetes, minden rendben van. Na, de miért is? Mert ez nem, hogy úgy mondjam, a zsidó hitközség álláspontját képviselő lap lesz, amennyire titeket ismerlek. Annak idején

egy zsidó lap egy hitközségi megalapozottságú valami lett volna, annak biztos nem örültem volna.

De itt most a kérdéset a magam számára valami másba fordítom: Mikortól kezdve éreztem megint egyértelműen, hogy bizony, én egy zsidó ember vagyok? Gondolom, erre gondoltál, bár egészen pontosan nem ezt mondtad. Ezen én már sokat törtem a fejemet, nemcsak az utóbbi években, hanem az utóbbi évtizedekben. Mert a dolog úgy nézett ki, hogy volt ugye a holokauszt, mindenki tudta, hogy minket zsidókat kiirtani akartak, de ezt a pesti zsidók egy jelentős részének mégis sikerült megúsznia. Én ezek közé tartozom. Az egész közelebbi családom megúszta ezt az egészet, majd úgy csináltunk, mintha a felszabadulás teljesen természetes lett volna. A szovjet csapatok szabadítottak fel minket, a szovjet kommunisták azt hirdették, hogy az ő világukban minden ember egyenlő, nem is számít, ki zsidó, ki nem zsidó, ki szőke, ki barna, kinek milyen színű a bőre. Hát ettől majdnem minden holokausztot túlélő zsidó ember – gyerekek is, én 9-10 éves voltam – kommunista lett. A kommunista nemcsak azt várta el a rezsimtől, hogy ne különböztesse meg az embert az embertől, hanem maga sem volt hajlandó megkülönböztetni az embert az embertől. És minthogy vallásos semmilyen tekintetben nem voltam, a környezetem sem volt az, ennél fogva a zsidóság itt nem jött tekintetbe. Annyira buta és történelmietlen módon viszonyultunk a múltunkhoz, hogy egy pillanat alatt felejtettük el, mi történt velünk, az min alapult, miért velünk történt, és így hosszú ideig eszünk ágában sem volt azon gondolkodni, hogy mi zsidók vagyunk. Na most, biztos volt egy olyan kisebbsége a budapesti zsidóságnak is, leginkább a vallásosak, akik a zsidóságukat igazán őrizték, megőrizték és számontartották. Mi nem ezek közé tartoztunk, az én barátaim sem ezek közé tartoztak. Sokat gondolkozom azon, hogy melyik volt az a pillanat, amikor hirtelen mégis rájöttünk, hogy de hát ember! Azért mégiscsak fontos, hogy zsidók vagyunk!

Elég korán volt ez, valamikor a hatvanas évek elején, párhuzamosan a kommunista rezsimből való kiábrándulással. De abból önmagában még nemcsak zsidónak lehet kiábrándulni, hanem sok mindenki másnak is. Nekem az a gyanúm is felmerült már, hogy tulajdonképpen akkor kezdünk zsidók lenni, amikor úgy hatvantól egymást követték az izraeli-arab háborúk. Akkor mi már zsidó oldalon álltunk – nemcsak azért, mert magunk is zsidók voltunk, hanem mert az egyre inkább rühellt Szovjetunió arabpárti volt. Ez már megint egy ilyen rossz vicce a történelemnek.

De nem hiszem, hogy ez ébresztette fel bennünk a zsidóságot. Egyszerűen észrevettük, hogy a környezetünknek, azoknak, akiket barátunknak választunk, a többsége szintén zsidó. Sosem állítottam, hogy nekem csak zsidó barátaim vannak – vannak olyan barátaim, akiknek soha semmi közük nem volt a zsidósághoz –, de a közelebbi barátaim, a környezetem mindig zsidó volt. Emlékszem egy beszélgetésre a Szent István parkban, a Heller–Fehér-lakásban, amikor Ági kijelentette, hogy neki alig-alig vannak zsidó barátai. Akkor kezdtem sorolni a barátokat. Végül sikerült Jánosi Ferkóhoz eljutni, aki nem zsidó. A másik erről egy vicces történet. Volt egy Schlanger András nevű barátunk, neki és a feleségének volt az én lányomnál egy kicsit fiatalabb gyereke. Ennek a gyereknek azt mondták egyszer a születésnapján, hogy meghívhatod az óvodás barátaidat a zsúrodra. Hazajött az apja, és megkérdezte: – Hány gyereket hívtál meg? – Hát természetesen mindet! – De hát azt nem lehet! Válasszál ki néhányat. – Másnap megint megkérdezte: – Na, hányat választottál ki? – Ötöt. – Kik azok? Erre a fia felsorolta az öt zsidó gyereket az óvodából. Fogalma sem volt arról, hogy mi az, hogy zsidó, de valahogy eltalálta. Na most, ezt kezdtük észrevenni: hogy az ember beletrafál bizonyos dolgokba. És akkor kezdtünk zsidók lenni, egyre tudatosabban. Valószínű, hogy a rendszerváltás utáni antiszemita hullám miatt is, amitől én egyáltalán nem ijedtem meg, természetesnek tartottam. Én tudtam, hogy tele van ez az ország antiszemitákkal. De hát végre mondhasák ki! Legyen végre sajtószabadság, legyen véleményszabadság! Rendeztem is egy hatalmas ankétot Debrecenben, meghívtam ezt-azt, már nem emlékszem mindenkire. Ott elkezdtünk erről beszélgetni. Az apropó az volt, hogy kiderült, az egyik újonnan alakult újságban közöltek egy antiszemita levelet. Én azt mondtam, hogy ez teljesen rendben van, mert ha valakinek ez a véleménye, akkor azt nyilváníthassa ki – éppen úgy, mint bármi más ellentétes véleményt. És mi azért jöttünk itt össze, hogy meggyőzzük őket, hogy abszurd, értelmetlen az álláspont, amit képviselnek. Szóval attól kezdve számomra nemcsak az volt nagyon fontos, hogy öntudatosan zsidó voltam, hanem az is, hogy ezt kolportáltam, mindenkinek tudnia kellett. Valahogy sikerült minden kommunikációmba belecsempésznem a zsidóságot.

RGy: *Én csak közbe szeretnék szűrni valamit az ifjabb olvasóközönség számára. Azt a bizonyos metafizikai pillanatot: '67, a hatnapos háború és félig-meddig még a '73-as jom kippuri háború is ide tartozott. Ez teljesen atipikus és kiragadható a történelmi tendenciákból. Ekkor az történt meg – se azelőtt, se azután –, hogy széles Magyarországon az iskolai osztályoktól kezdve a nyugdíjas sakk-körig bezárólag mindenki egy pillanatra filoszemita vált.*

VM: Igen, igen! Van ehhez egy jó történetem. Szegény Tánczos Gyurka, miután kieresztették a nem tudom én hány év börtönből, kapott egy lehetőséget, hogy egy esti iskolában tanítson – nem, a fiatalokat megtanítani, azt nem szabad, tudjuk Szókratész óta, hanem egy esti iskolában taníthatott. Egyszer csak kiderült, hogy X tanuló, felnőtt ember, kis zászlócskákkal követi az éppen aktuális arab–zsidó háborúnak az eseményeit, és nagyon drukkol a zsidóknak. És akkor azt mondta a Gyurka, hogy: – Izé úr, eddig úgy tudtam, hogy nem szereti a zsidókat. – Ne mondjon ilyeneket! Én belpolitikailag antiszemita, de külpolitikailag zsidópárti vagyok.

RGy: *Ez a történet több mint jópofa – abszolút hihető és abszolút hétköznapi eset. Valahogy így történt a dolog. De most arra szeretnék kilyukadni, hogy végül is az a kör, amely igazán nevezetessé tett benneteket, az az öreg Lukács által Budapesti Iskolának elnevezett baráti társaság vagy kollegiális gyülekezet, ahogy tetszik. Nos, hogy ez akkor kiből állt, azt ne is firtassuk, mert akkor megint ugyanoda lyukadunk ki, ahonnan az imént elindultunk. Ez evidens, de akkor az anakronizmustól a paradoxonokig íveljünk, ha szabad. Ugye, Lukács maga is nagy megtérő volt. Lesznai Anna mondta róla, hogy ő '18 novemberében effektíve vallásos fordulatot vett azzal, hogy marxistává vált vagy bolsevikká – nem tudom, szó szerint hogyan fogalmazott. Hozzá kell tenni, hogy akkor ez számára nem jelenthetett akkora fordulatot, hiszen ebben az ideológiai katyvaszban számos irányzat tényleg pszeudovallásként, egyfajta laikus vagy szekularizált messianizmusként működött. Aztán történt még néhány fordulat. Te viszont azt nyilatkozod, és itt van a paradoxon, hogy ez a bizonyos kötődés, idézőjelbe téve, a gondolkodói felnőtté válás szempontjából bizonyult elsősorban fontosnak számodra: „én tulajdonképpen meg akartam szabadulni a Budapesti Iskola kötöttségeitől, nem a barátaimtól akartam megszabadulni, ezt hangsúlyozni kell, hanem ezektől a kötöttségektől”. Tehát azt*

látjuk, hogy ez a kör szétrobbant, politikai okokból és külpolitikai okokból is. Korcsulánál kezdődött, ha jól emlékszem, a korcsulai nyilatkozattal.²⁵

VM: A robbanás, az nem ott.

RGy: *Gondolom, a politikai üldöztetés volt az oka. A retorzió. Tehát a csehszlovákiai bevonulást követő eseményeknél vagyunk, és egy nagyon távoli példára hivatkozhatok: a 2. században volt egy Nomenius nevezetű, ha akarom középplatonikus, ha akarom, középsztoikus szerző, akinek fennmaradt az egyik művéből egy csomó fragmentum az akadémikusok Platón iránti hűtlenségéről. Arról, hogy hogyan vált Platón és a platonizmus teljesen külön világgá. Itt is ugyanezzel a paradoxonnal találkozunk, kívált, ha ebbe még beleszámítjuk azt is, ami az egyik művednek a címe: Utam Marxtól, szemben Gyuri bácsinak az Utam Marxhoz című munkájával. Akkor mégis mi volt az, ami téged az emberi kvalitásokon túl és mint gondolkodót igazán hozzákötött Lukácshoz?*

VM: Ez nagyon bonyolult és végtelen egyszerű. Mindig azt mesélem, hogy volt egy pillanat, amikor én eldöntöttem a Bajza utca és a Fasor sarkán, hogy dehogy megyek én matematika szakra, marxizmust akarok tanulni. Mert meg akarom tudni, hogy mi lett itt elrontva, hogy rossz az elképzelés, vagy csak rosszul hajtják végre, ezt meg akarom tudni. Amikor ez bennem felmerült, akkor azt mondtam, hogy hát ezek filozófiai kérdések, és akkor filozófia szakra jelentkeznék – de tudtam, hogy az nincs. Viszont van egy nagy filozófusunk, én ezt tudtam. Hogy honnan tudtam, miért tudtam? Nem olvastam én Lukács Györgynek egy sorát sem. És hát akkor miért ne tanuljak én filozófiát, ha van egy ilyen világhírű, komoly emberünk? Így keveredtem én oda. Úgy 17 éves lehettem, amikor jelentkezni kellett az egyetemre, hogy milyen szakot választok. Aztán amikor már a Lenin Intézetből sikerült átkeverednünk – az egész filozófia szakos évfolyamnak, mert akkor már azok voltunk – a bölcsészkarra, akkor ott még tanítottak bennünket az aktuális Lukács-tanítványok: Hermann István, Heller Ágnes, Almási Miklós. És akkor pillanatok

25 1968-ban a „korcsulai nyilatkozat” aláírásával, Csehszlovákia katonai megszállása elleni tiltakozásával szintén filozófusok kerülnek a célkeresztbe: Heller Ágnes, Márkus György, Tordai Zádor, majd a mellettük kiálló Vajda Mihály és Radnóti Sándor. Lásd: Révész Sándor – Zolnay János: Ez életem két legrohadtabb éve volt. Gábor György filozófussal, vallástörténésszel beszélget Révész Sándor és Zolnay János. *Beszélő online*, 2011. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ez-eletem-ket-legrohadtabb-eve-volt> (letöltés ideje: 2022. május 20.)

alatt össze is barátkoztam velük, mindannyiukkal, és rajtuk keresztül aztán eljutottam magához Lukácshoz.

Hogy tartalmilag mit jelentett, hogy mi volt a Lukács-iskola, a lukácsiánus gondolkodás, ezen már a későbbi időkben gondolkodtam. Semmit. Azt hiszem, az égvilágon semmit. Ez azt jelentette, hogy mi komolyan vesszük, hogy a filozófiának van története, hogy mi komolyan vesszük a filozófiai problémákat, hogy mi nem fogadjuk el mint kiskátét a dialektikus és történelmi materializmusról szóló – állítólag maga Sztálin által fogalmazott – brosúrát. Gondoltam, mi filozófusok vagyunk. Hogy aztán ez tulajdonképpen mit jelentett, mit nem jelentett? Nagyon jól éreztem magam az öreg társaságában, nagyon jól tudtam vele beszélgetni, az ilyen kommunista szlogenjeit, azokat tulajdonképpen ignoráltam. Kivéve a legblódebbet, hogy a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál. Akkor már nem bírtam, és azt mondtam, hogy: – Lukács elvtárs – így neveztük –, maga szerint Albánia jobb hely, mint Svédország? – Nem úgy kell ezt érteni! – Hát hogy kell érteni? Hát én csak így tudom érteni! – De nem úgy! A lehetősége benne van a joghiányos Albániában. – Hát ebben nem vagyok egészen biztos, mondtam, de ha így gondolja!

De én tudom, hogy ezeket ő azért mondta, mert magát kellett meggyőznie arról, hogy ő egy hithű kommunista. Meg kellett erről győznie magát. A legutóbb, amikor Lukács neve, egész léte egy írásomban előkerült – mert Fekete Éva nemrégiben megjelent Lukács-könyvéről vagy azzal kapcsolatban írtam; jó könyv az, tisztességes könyv, '74-ben született, és nincs kivetnivaló mondat benne máig –, akkor én azt írtam, hogy hát, Isten tudja, miért ragaszkodott az öreg a hitéhez, mert ez egy hit volt a számára. De azt hiszem, volt azért ebben egy nagy félelem is. Többször jutott az eszébe – tulajdonképpen jól ismerte az elvtársakat, a szovjet elvtársakat is jól ismerte –, hogy őt föl is akaszthatták volna. A Rajk-per idején azt gondolta, hogy ha lesz egy ideológiai Rajk-per, akkor annak ő lesz a fővádlottja és a főakasztottja. Végso kényértörésre sohasem vitte a dolgokat. Igyekezett magát mindig elfogadhatóvá tenni az elvtársak számára. Igaz, annak örült, amikor – ahogyan ő mondta – „visszazárták” a pártba '67-ben, kifejezetten örült. Tehát ez ellentmond annak, hogy a félelem lett volna a döntő motívum.

Na, tehát akkor talán még kommunistának tekintettem magamat, amikor odakerültem a környezetébe, ez a hatvanas évek legelején volt. A kommunizmus azért elég hamar érdektelenné vált a számomra, viszont érdekelt, amit a dolgokról gondolt. Elolvastam *Az ész trónfosztását*, és rögtön tudtam, hogy ez nekem nem kell. Nem tudom, hogy kellett-e bárkinek is. Bár Habermas is úgy nyilatkozott róla, hogy szerinte ez Lukács legjobb könyve. Hát, hogy ezt hogyan gondolta, azt máig sem tudom, de nem fogom megkérdezni. Még él!

Lukács fantasztikus dühvel rontott neki minden olyan filozófusnak, aki fiatal korában számára meghatározó volt, és akkor így lett még Kierkegaardból is prefasiszta gondolkodó. Nem volt itt tulajdonképpen egy közös platform, nemcsak Lukáccsal. Egymás között sem volt közös platform, csak ezt nem mondtuk ki. És ha valamit kimondtunk, valamilyen ponton éles vita kerekedett, akkor a fővezérünk, Fehér Feri a végén azért csak elsimította a dolgot – vagy dühvel, vagy érveléssel. De elsimította, mert nekünk ugyanazt kell gondolnunk mindenről.

RGy: Engem igazából az érdekelt, hogy ebből a zseniálisan tehetséges emberből – itt A lélek és a formák környékén vagyunk – hogyan lesz morálisan is, de nemcsak morálisan, hanem a szürkeállomány tekintetében is az, aki. Amikor te elkezdted Husserlrel foglalkozni, és megemlégtetted a Mesternek a műved kéziratát vagy magát a művet, akkor gratulált, de azt fűzte hozzá: „már nem emlékszem rá”. Magyarán, a század egyik legjelentősebb gondolkodójára, legalábbis hatásában a legjelentősebb gondolkodójára – hiszen a fenomenológia burjánzik és él – ő nem emlékezett!

VM: Ide tartozik az az anekdota, hogy a második Husserl-könyvemnek van egy Scheler-fejezete is. Akkor én Scheler műveit az Öregtől kölcsönöztem ki – kényelmesebb volt, mint könyvtárakban ácsingózni. Az Öreg felmászott a létrára, leszedte Scheler összes műveit, mindet kölcsönadta, de azt mondta: „Ide figyeljen, én csak az etikáját olvastam, én ezeket mind nem olvastam.” Ahhoz képest, hogy semmit sem olvasott ezekből, a széljegyzetei igencsak részletesek voltak a könyvekben. Nemcsak azt felejtette el, hogy mit mondott Scheler, hanem azt is elfelejtette, hogy ő elolvasta, amit Scheler mondott. Na, de ettől függetlenül, az akkor vagy a fordulat után született szövegeinek a többsége számomra egyre inkább érdektelenné vált. Ez igaz, de ezzel együtt nagyon is úgy éreztem, hogy a gondolkodás finomításában a vele folytatott beszélgetéseknek jelentősége van. Nem a szövegei olvasásának.

RGy: *Tehát a talmudista Lukácsot tisztelted voltaképpen.*

VM: Így van. Tiszteltem ezt az öregurat. Tartása volt.

GGy: *Visszatérnék oda, amit szerintem elhagytunk anélkül, hogy elvarrtuk volna a szálát. Szóba került itt Lukács, „der junge Lukács”, a fiatal Gyuri bácsi, akinél a lélek és a formákban nagyon komolyan felmerült az a kérdés, aminek volt is előzménye, meg nagy folytatása lett másoknál is, hogy vajon a filozófusnak mi a dolga. A filozófus megéli-e az életét, megélheti-e, megéleendő-e filozófusként az élet? Ezt azért kérdezem, mert te azt mondtad, hogy a zsidó tudatod akkor kezdett el jelentkezni, amikor a '67-es háború táján a Szovjetunió felől áramló antiszemitizmus és Izrael-ellenesség borította be legalábbis Kelet-Európát. Tehát ekkor ébredtél rá a saját zsidóságodra. Miként élted ezt meg? Valójában ez pusztán apológia, egyfajta védekezés volt? A rendszerváltás után a védekezés új értelmet kapott, hiszen ekkor megint, már a rendszerváltás küszöbén elindult az antiszemita uszítás, annak minden formájában. Tehát ezt inkább ekként élted meg, vagy pedig egyfajta intellektuális felismerésként? Olyan felismerésviszonyként, világlátásként, ami a gondolkodásodban is jelen van? Mert a munkásságodban jelen van. Egészen a legapróbb részletekig, amikor kritikát írsz, ott is megtalálható ez az intellektuális felismerés.*

VM: Igen, igen, igen. Számomra ez egy radikális felismerés volt. Abban a pillanatban kezdett el érdekelni az is, hogy mi volt a holokauszt, amit én 9-10 éves koromban elszenvedtem. Talán már kicsit korábban is éreztem, hogy én valahogy nem vagyok elfogadott mint ember. Kétségtelen, hogy ez is előjött, de az is, hogy a magyarországi értelmiségi közegekben a zsidók gondolkodása – ez nem ugyanaz, mint a zsidó gondolkodás – meghatározó valami. És én ugyanúgy gondolkodom, mint a többi zsidó vagy zsidóként elfogadott nem zsidó. Tehát számomra ez egy intellektuálisan fontos valami volt, és ez a probléma egyre inkább szerepet játszott az írásaimban, kritikákban, mindenütt. Nem úgy, hogy valaha is igyekeztem volna valamilyen judaisztikai tudásra szert tenni, az nektek van, nekem nincs, illetve ha van, akkor tőletek van. De valamiféleképpen megértettem azt, hogy zsidónak lenni magatartásforma. Rájöttem arra, hogy az, ami az antiszemitizmust is szüli néha – én úgy gondolom, hogy talán jogosultan is –, az egyfajta magatartásforma és a gondolkodás magatartása. És ez az, ami számomra fontos volt.

GGy: *Azért mondd azt, hogy ez az antiszemitizmusnak is a táptalaja, mert úgy érzed, hogy ez valamilyen esszencialista állítást tartalmaz?*

VM: Nem! Nem esszencializmus, inkább irónia, távolságtartás. Mindig mondom – és visszavonom. Ez a játék nagyon sokszor előfordul nem zsidó szerzőknél is, nemcsak zsidók játsszák. Játék azzal, hogy így gondolom, de tudom, hogy lehet ezt másként is gondolni. Na ez az, amitől feláll a szőr az antiszemiták hátán, vagy ettől lesznek antiszemiták: hogy most akkor miért nem mondja meg, hogy mit gondol?!

GGy: *Én arra kérdeznék rá, szem előtt tartva, hogy ennek a számnak a vezérmotívuma a felejtés lesz, hogy mit gondolsz a felejtésről? Arra gondolok, hogy a társadalmi emlékezetnek megvannak azok a fórumai, amelyek ezt gondozzák, őrzik, továbbviszik. Nyilván ilyen a történettudomány, ilyen az emlékezetpolitika – most ne menjünk bele abba, hogy az milyen. Van-e szerinted hasonló társadalmi fóruma a felejtésnek? Tehát vannak-e olyan – idézőjelben mondom – intézmények, akár politikai körök, amelyek a felejtést ápolják?*

VM: Érdekes a kérdés, de teljesen meglepő is. Mindig mindenről tudok kapásból valami marhaságot mondani, de erre nem akarok.

GGy: *Arra gondolok, hogy szerinted a társadalmi felejtésnek mik azok a fórumai, formái, eszközei, amelyek ezt valamilyen módon generálják?*

VM: Azt hiszem, ezek ugyanazok, mint amelyek az emlékezetet őrzik vagy fejlesztik vagy megkaparják, és így tovább. Tehát ebben a történetben a társadalmi emlékezet tekintetében a történészeknek lenne az a feladatuk, hogy előbányásszák a meghatározott korszak társadalmi beállítódása mögött rejlő felejtéseket. Mert mindig vannak felejtések. Nagyon meglepő volt, hogy hányféleképpen emlékszünk '56-ra. Biztos nagyon sokféleképpen emlékeztünk a kommunizmus idején is, de ez sohasem válhatott publikussá, mert csak egy, a párt által meghatározott emlékezetforma volt érvényes. A többit nem szabadott mondani, mert nemcsak, hogy elfogadhatatlan volt, de bűncselekményszámba is ment. Na, de amikor a rendszerváltás után egyszer csak elkezdtek különböző emberek különbözőképpen emlékezni '56-ra, akkor nemcsak különbözőképpen emlékeztek rá, hanem különbözőképpen felejtették is el azokat a mozzanatokat, amelyeket azon belül nem szerettek. Ez történelmileg rettenetesen fontos, és nagyon sok tekintetben a hivatalos emlékezetpolitikát is meghatározza. De ez talán nem csak '56-ra vonat-

kozik. Igaz Trianonra is. Most volt a trianoni döntés 100. évfordulója. Annyiféleképpen magyaráztak ezt meg azt, és annyiféle dolgot felejtettek ki belőle.

GGy: *De mi ennek a felejtésnek az oka? A damnatio memoriae, az emlékezetből való kitörlés, kiradírozás valamikor intézmény volt, például a római császárkor időszakában, amikor egyik császár az előzőnek az emlékezetét óhajtotta kitörölni, a szó fizikai értelmében is: leverték a szobrát, a táblákról a nevét is le kellett verni. Ma milyen érdekeket látsz e mögött?*

VM: Ezt sokkal alacsonyabb szinten kellene kezdeni. Hiszen családi viszályok, családi titkok, családi problémák esetében is nagyon határozottan látjuk, hogy bizonyos dolgokat – ami számára a döntő és a fontos – az egyik elfelejti, és amikor ez felszínre bukkan, akkor ebből konfliktus lesz. Tehát ha a kérdésed úgy szólt, hogy mi generálja ezeket a felejtéseket, akkor azt hiszem, hogy ez a magunk pozicionálása a családon, a társadalmon, a nemzeten belül, és így tovább. Miért kell mondjuk a magyarok többségének elfelejtenie azt, hogy mennyire simulékonyan fogadták el a holokausztot? Ez például állandóan előjön, amikor az ember zsidó. Miért felejtették el, hogy néha még kifejezetten örültek is neki. Még falun is. Nagyon jó egy-két regényben, ahogy ez le van írva. Hogy hirtelen észreveszik, hogy elfelejtettek bizonyos történelmi pillanatokot. Miért? Mert a pozíciójuk az adott társadalmi szituációban azt teszi fontossá, hogy ezeket a kérdéseket ne háborgassa senki. Ez a nagyon felületes és ad hoc válaszom. Mert arra, hogy van-e intézményesített felejtés vagy vannak-e intézményei a felejtésnek, még sohasem gondoltam. De intézményesített felejtés, az van. A politika biztos meghatároz bizonyos dolgokat, amelyekre nem szabad a nemzetnek emlékeznie. Múltkor egy taxisofőrrel veszttem össze, amikor azt kezdte, hogy ezt is, meg azt is elvesztettük. Mondom neki, nézze, hagyjuk ezt az egészet. 500 év óta nem volt Magyarországnak egyetlen egy olyan lépése sem, amelyben az ellenféllel szemben győztesnek bizonyult volna. Mindig a vesztes oldalára keveredett.

RGy: *Ez azért figyelemre méltó teljesítmény.*

VM: Ez egy komoly teljesítmény.

RGy: *Azt hiszem, ezt a spontán töprengést vagy visszaemlékezést jól meg kellene fejteni. Ahogy ezt meg szokták kérdezni: Mester, mi a maga trükkje? Mit lehet erre mondani? Én nem tudom.*

VM: Én se tudom. Egyet tudok. Egyre kevésbé jön belülről, hogy valamit meg kell írnom. Ha felkérnek valamire, hogy szóljak hozzá, azt mindig elvállalom, mondván, hogy ha az ember teljesen kilép az intellektuális szférából és nem törődik ilyesmivel, akkor egyre gyorsabban elhülyül. Tehát elvállalok mindenféle rövid hozzászólásokat, és arra jöttem rá, hogy ma már szinte képtelen vagyok bármit úgy megírni, hogy abban a szövegben elő ne jöjjenek olyan emlékek is, amelyeket esetleg elfelejtettem. Ez örömet okoz nekem, és tulajdonképpen ezért is mondom, hogy én már nem fogok ilyen vén fejjel nekifogni egy önéletrajz megírásának. De ha az utóbbi években mindenhova szétszórt írásaimat megnézzük, mindegyik tartalmaz valamilyen önéletrajzi mozzanatot is. Nem tudok most már szabadulni az életemtől, és nem tudok úgy gondolkodni, hogy elvonatkoztatassak a saját megélt tapasztalataimtól. Ez a megélés, a tapasztalatok megélése, azt hiszem, egyre inkább előtérbe kerül. Egy fiatal filozófus hosszú ideig írja a szakmailag megalapozott dolgokat, de eszé ágába sem jut beleírni azt, hogy „amikor én persze...”. Csak most már nekem az nem tetszik, ahol az ilyesmi nem fordul elő.

RGy: *De hát ez, gondolom, az egész filozófiatörténettel így van, nem véletlen, hogy kik a fő kedvenceid... Ahogy látom, a 20. századi filozófiában nem Scheler, nem Lukács, nem Husserl, nem Wittgenstein, hanem Heidegger a legfontosabb neked is. A négy kötet, a fekete füzetek nagy port kavaró megjelenésének idejét követően felmerült az igény, hogy diszkvalifikálni kellene a gondolkodót, Heideggert. Ami elég abszurd ötlet, de hát felmerült és folyamatosan felmerül. Te mit gondolsz erről?*

VM: Nincsenek már ezzel kapcsolatos érzelmeim. Hogy egy ronda fráter volt, azt én mindig tudtam. Ez nem zavart abban, hogy élvezettel olvasam bizonyos írásait. Felmerült, de aztán elsiklottunk felette, hogy a filozófus megéli a saját gondolatait. Hát én nem tudom, ő mit élt meg, és melyeket tekintsük a gondolatainak. Az antiszemitizmus nem egy gondolat, az egy mélyen gyökerező, érzelmi attitűd. De én mindig úgy gondoltam, hogy ez a pasas egy fura lény, aki, amikor leül gondolkodni, azaz teoretikus munkát írni, előadásokat megfogalmazni, és így tovább, akkor megfélemedezik a világhoz való viszonyulásának számos kellemetlen vonatkozásáról. Ez nemcsak az antiszemitizmusát illeti, ez a nőkhöz való, igen undorító viszonyát is illeti. Amit Arendt nem nagyon akart észrevenni. Azt hiszem, élete végéig szerelmes volt ebbe a vén disznóba. Na most a fekete füzetek, az nem lepett meg engem. Csak beleolvastam és untam. Hagyjon engem békén!

Na szóval, a kérdésedre, hogy most akkor ignoráljuk-e mint gondolkodót...

RGy: *Nem, én nem akarom ignorálni.*

VM: Azt én tudom, hogy te nem akarsz! De számomra mind a két álláspont abszurd. Azt mondani, hogy ha ez volt az ő egész politikai testamentuma, akkor mint gondolkodót töröljük a filozófia történetéből, vagy hogy minket abszolút nem érdekel, hogy mit gondolt a háttérben, csak azzal foglalkozunk, amit publikussá tett, ezt pedig csak halála után lehetett. Nem, egyik sem stimmel. Világos, hogy érdekes az összefüggéseket feltárni az ilyen, hogy úgy mondjam, a maga számára privátként kezelt gondolatok és a filozófiai gondolatai között, de egyszerűen azon az alapon, hogy ilyen abszurd módon viszonyult ehhez-ahhoz, nem szabad ignorálni mint gondolkodót. A 20. század egyik legjelentősebb gondolkodója volt, hogy ha egy vén disznó is volt. Na.

Szalai Anna

Az irodalomtörténet-írás hiányzó lapjai

Vázlatos áttekintés

A magyar irodalom zsidó témái iránt érdeklődő kutatóknak vagy olvasóknak a népmesék szerencsét próbáló hőseihez hasonlóan számos akadályt kell leküzdeniük, mindig újabb kásahegyeken, megnyugtató válasz nélkül maradt kérdéseken kell átrágniuk magukat. Minden korszak csillapítatlan indulattal újrafogalmazza és megvitatja (többek között) ezeket a kérdéseket: van-e magyar-zsidó irodalom; elkülönített része-e a magyar irodalomtörténetnek; ki a zsidó író; mitől zsidó egy magyarul írt irodalmi mű? Társadalmi, politikai, identitást érintő síkra terelődnek a válaszok, és az olvasót egyre inkább eltávolítják a zsidó vonatkozású műtől és szerzőjétől.

A vissza-visszatérő kérdések helyett és onnan kiindulva, hogy a magyar irodalomban jelen vannak a zsidó vonatkozású művek (nem zsidó és zsidó írók művei), néhány kiemelt példa¹ segítségével arra a kérdésre keresem a választ: a magyar irodalomtörténet-írás milyen helyet jelölt (vagy nem jelölt) ki az elfelejtett (vagy soha be nem mutatott) zsidó szerzőknek és saját közösségük életét belülről ábrázoló műveinek.

Egy évszázad vázlatos áttekintése bepillantást nyújt a reformkorban kezdődő folyamatba: hogyan szólalt meg először a zsidó téma a magyar irodalomban; hogyan teljesedett ki terjedelmes regényekben a 20. szá-

□ Szalai Anna a Jeruzsálemi Héber Egyetem tudományos főmunkatársa, e-mail: annaszalai@013.net

1 A példaként kiemelt írók, szépirodalmi és irodalomtörténeti munkák a cikk terjedelmi korlátai miatt csak jelzik a zsidó vonatkozású művek jelenlétét a magyar irodalomban és a magyar irodalomtörténet-írásban.

zad első felében; és milyen tragikus naivitással adták ki írásaikat zsidó írók alkalmi csoportjai az utolsó pillanatig, 1944-ig.²

Az első magyarul író zsidó írónemzedék

1848-ban Landerer és Heckenastnál nyomtatták az *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre* című kiadványt. Először jelent meg magyarul egy olyan szövegegyüttes, amely „egyedül zsidók dolgozatait foglalja magában, és a pesti izrael[ita] magyarító egyesület által bocsáttatik közre”. A kiadvány összeállításával megbízott szerkesztőség tagjai a magyar nemzeti irodalomban tett kezdeti lépésnek tekintették az évkönyvet, miután néhány évvel korábban már jelentkeztek életképekkel, beszélyekkel a szépirodalmi folyóiratok hasábjain. Először jelentkezett zsidó írók és közösség szervezésében alapított „egyesület”,³ amely nem kisebb célt tűzött maga elé: terjeszteni a magyar nyelvet, zsidó írók műveivel gazdagítani a magyar szépirodalmat, és ezzel beemelni a magyar irodalomtörténetbe zsidó írók zsidó témával foglalkozó műveit.

Bárhol lapozzuk fel az évkönyvet, a „polgáríttatás”, a nemzethez simulás, a magyarosodás utáni vágyakozás sugárzik a szövegekből, az igyekezet és hajlandóság, hogy a gazdanemzet „magyarhoni zsidó”-tól elvárt feltételeinek megfeleljenek. A kölcsönösségre épített biztató jövőkép lebegett a szerkesztők előtt: a zsidóban felébredt az önbecsülést és tetterőt, keresztény polgártársaiban pedig törekvései méltánylását.

A magyarító egyesület és az évkönyv szerzői, Szegfi Mór, Diósi Márton, Einhorn Ignác, Ludasi Gans Mór, Bloch Móric⁴ az első magyarul író zsidó írónemzedék a magyar irodalom történetében. Bírálták a hagyományt

2 Itt jelzem és a továbbiakban nem hivatkozom rá, hogy két könyvemben (Szalai Anna [szerk., bevez.]: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások*. Zsidóábrázolás a reformkori prózában. Budapest: Osiris, 2002; Szalai Anna: *Hagyománymentés és útkeresés*. Zsidó vonatkozású magyar regények. Budapest: Gondolat, 2018) foglalkoztam a magyar (elsősorban próza) irodalom zsidó vonatkozásaival; a vészorszak előtt és közvetlenül utána megjelent néhány kiadványt pedig a *Yad Vashem Studies* 32. kötetében angolul és héberül megjelent tanulmányomban vettem össze (Anna Szalai: *Will the Past Protect Hungarian Jewry?* Jerusalem: Yad Vashem Studies, Volume 32. 2004. 171–208).

(אנה סלאי: האם יגן העבר על יהודי הונגריה? ירושלים: יד ושם, קובץ מחקרים, ל"ב, תשס"ד, 861–931)

3 „Az eszme egy ily egyesület alakítására 1843-dik évi első negyede folytán a kir. egyetemi magyar-zsidó orvosnövendékek keblében keletkezett.” Diósy Márton: Vezérszózat. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre*. 90.

4 Szegfi Mór (1825 – 1896), Diósi Márton (1818 – 1892), Einhorn Ignác (Horn Ede, 1825 – 1875), Ludasi Gans Mór (1829 – 1885), Bloch Móric (Ballagi Mór, 1815 – 1891).

mereven követők megrögzöttségét, korlátokat döntögető modernizálást sürgettek, a magyar hon anyanyelvének használatával magyar-zsidóvá vagy zsidó-magyarra akartak válni, hogy megnyíljanak előttük a várva várt befogadás szélesre tárt kapui.

Környezetükben a haladó szellemű magyar írók írásaikkal harcoltak a reformokért, a szó és az irodalom erejétől remélték a társadalmi változásokat. A zsidó írók is az írás, az irodalmi mű nevelő-oktató, társadalomformáló szerepét hirdették. Írásaikkal vezették be nem zsidó polgártársaikat a zsidó mindennapokba, hogy az irodalomkedvelő közönség egy meggyőzően hiteles, új világot ismerjen meg, és vádolták a népszerű magyar írókat: a „magyar nép valódi hitdühszülte zsidógyűlölet soha nem ismert”, a zsidógyűlöletet az irodalom „szépművi és hírlapi” dolgozatai szítják – írták.⁵

Az emancipáció utáni nemzedék

Az első magyarul író zsidó írónemzedék pályáját, magyar kortársaikhoz hasonlóan, az évkönyv szellemétől távolodó irányba terelte a szabadságharc és bukása. Pályájuk átnyúlik a századvég szellemi, politikai, tudományos, szépirodalmi életébe. A kiegyezés és a végre elnyert emancipáció éve, 1867 a magyarországi zsidóság életében is fordulatot jelent. Bár az emancipációt kimondó törvény két paragrafusa szűkszavú, a zsidóság felszabadulásérzete határtalan. Ennek a rendkívül gazdag, sokszínű korszaknak kulturális-társasági-társadalmi és ezen belül irodalomtörténeti világa csaknem feldolgozhatatlan terjedelmű forrásanyagot kínál.⁶ Minden műfajban megszületik a modern sajtó: újság, folyóirat, vicclap várja a zsidó írók műveit és közönségét, az eredeti művek mellett a zsidók nyelvtudása segíti a külföldi irodalom hazai és a magyar irodalom külföldi megismertetését. Egymás után alakulnak a zsidó orgánusok: 1882-ben indul az *Egyenlőség* című hetilap; 1884-től adják ki a *Magyar Zsidó Szemle* című tudományos folyóiratot; 1890-ben Kiss József megindítja *A Hét* című szépirodalmi hetilapját; 1895-től jelennek meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat *IMIT-évkönyvei*. És hogy ne feledkezzünk meg a humorról, a *Borsszem Jankó* című élclap

5 Einhorn Ignác: A zsidó-ügy és a sajtó honunkban, *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököővre*. 214; 220.

6 A korszak „láthatatlan” szellemi életéről lásd Mary Gluck: *A láthatatlan zsidó Budapest* (Budapest: Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2017) című, gazdag jegyzetanyaggal ellátott könyvét.

1868-tól szórakoztatja az újságolvasókat, és évtizedekig kínál fórumot satirikus írásoknak és karikatúráknak. A periodikák sokféleségében minden író-írás megtalálhatta a neki megfelelő fórumot.

Ebben a pezsgő szellemi életről tanúskodó korszakban, a század hatvanas (Fényes Samu és Ujvári Péter) és nyolcvanas éveiben (Biró Lajos, Hatvany Lajos, Patai József, Kaczér Illés)⁷ születtek a 20. század első felében megjelenő zsidó témájú regények szerzői, egy új zsidó írógeneráció kiemelkedő képviselői. Életrajzukban, sorsfordulóikban több közös vonást találunk. Fényes Samu, Ujvári, Patai Magyarország északi, északkeleti vidékén, Kaczér nem messze onnan, Erdély északi részén született vallásos, hagyományőrző családban és környezetben, a hagyományos zsidó oktatási-nevelési utat járták végig, *hederben* és *jesivákban* tanultak. Minden tilalom ellenére ott kezdtek megismerkedni a világi műveltséggel is.

Biró Lajos, 1913.
Wikimedia Commons

⁷ Fényes Samu (Feierlicht Salamon, Tállya, 1863 – Bécs, 1937); Ujvári Péter (Groszmann Pinhász Juda, Tolcsva, 1869 – Budapest, 1931); Biró Lajos (Blau, Bécs, 1880 – London, 1948); Hatvany Lajos (Deutsch, Budapest, 1880 – Budapest, 1961); Patai József (Klein, Gyöngyöspata, 1882 – Givataim, 1953. Erec-Izrael 1939); Kaczér Illés (Elijahu Kocer Stern, Szatmár, 1887 – Ramat-Gan, 1980. Izrael 1959).

A zsidó közösség egy része az emancipáció után hirtelen kitáguló világ, a megnyílt szellemi, kulturális, társadalmi lehetőségek mámorában egyre inkább modernizálódott, részben vagy teljesen elhagyta az előtte járó generációk szokásait. Megakadt a nemzedékről nemzedékre öröklődő hagyomány, az identitás, a vallás, a kulturális-szellemi örökség ápolása. A felnövekvő nemzedéknek egyre hiányosabb ismerete volt zsidóságról, ünnepekről, feledésbe merült a vidéki kisvárosok, falvak letűnt világának gazdag, virágzó, hagyományos életvitele. Visszatért a teljes beolvadás-magyarrá válás illúziója.

Az eltávolodás, az elszakadás, a felejtés, a múlttal tudatosan szakítás légkörében azok az írók, akik maguk is kiszakadtak a szigorúan vallásos családi-közösségi körből, de mélyen bennük élt az a szellemi örökség, amelyben nevelkedtek – az észak-északkeleti országrész zsidó folklórja, humora, héber-jiddis nyelve és kiejtésváltozatai, a közösségi élet mindennapjai, a hagyománygyakorlás eltérő szokásaiból fakadó konfliktusok, hiedelmek, babonás félelmek, a keserűségeket enyhítő, egymást gúnyoló kacagás –, amit egykor ők maguk is belülről ismertek, hirtelen ráébredtek, hogy a közösség emlékezetéből, részben saját életükből is mindez kihullott.

Bródy Sándor meghatottan próbálkozik, hogy felidézze és megértse az elfeledett héber betűket: „rábámultam a betűkre és kínlódtam, hogy megismerjem őket. Egyik az anyámra hasonlított, egyik apámra. Szép betűk, nagyon szépek. És én hiszem, hogy bennük megismerem az őseimet, a nagyapámat, a dédapámat. És magamat is, hogy ki vagyok, ki voltam!?”⁸

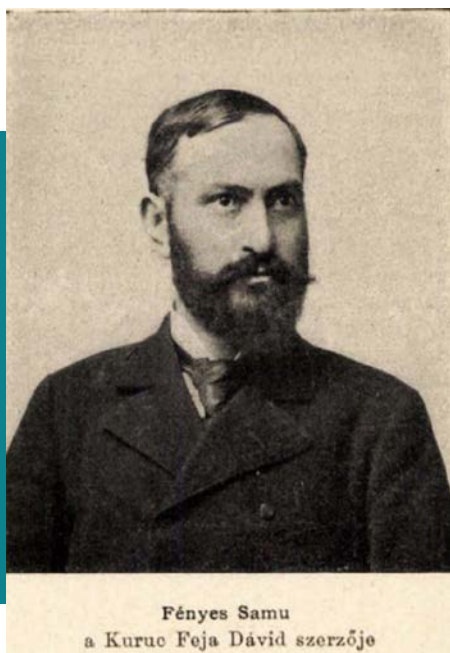
Egy elsüllyedt közösség csaknem utolsó tanúi a múlt értékeihez szeretnék visszahívni a felejtő közönséget. Hagyománymentő, értékőrző irodalmat írnak, a személyes élmény, az egykori saját környezet szerepét, együttérzés, nosztalgia és megilletődés emel egy letűnt korszakot az irodalom hiteles, maradandó, értékes darabjává.

Patai a gyerekkor *hédervilágának* és az otthon meghitt pillanatainak megrendítő szépségű vallomását adja.⁹ Annak a világnak gyerekszemmel visszaidézett önéletrajzi leírását, amely szépirodalmi feldolgozás-

8 Bródy Sándor héberül tanul. *Múlt és Jövő* (hetilap), 1920. április 30. 2–3.

9 Patai József: *A középső kapu*. Egy kis gyermek és egy nagy könyv élete. Abel Pann rajzával. Budapest: a Múlt és Jövő kiadása, [1927] – Patai korábban, valószínűleg a tiszai per idején írta a könyvet. Héberül is megjelent a fordító megnevezése nélkül, Patai lányának, Koigen Patai Évának rajzaival, Tel-Aviv: Sinai, 1949.

ban Ujvári Péter, Fényes Samu, Kaczér Illés regényeinek lapjain tér vissza. A gyerek szemszögéből visszaidézett világot azok a valós személyek népesítik be, akiknek irodalmi köntösbe bujtatott másaival Patai íróársainak műveiben találkozik az olvasó.

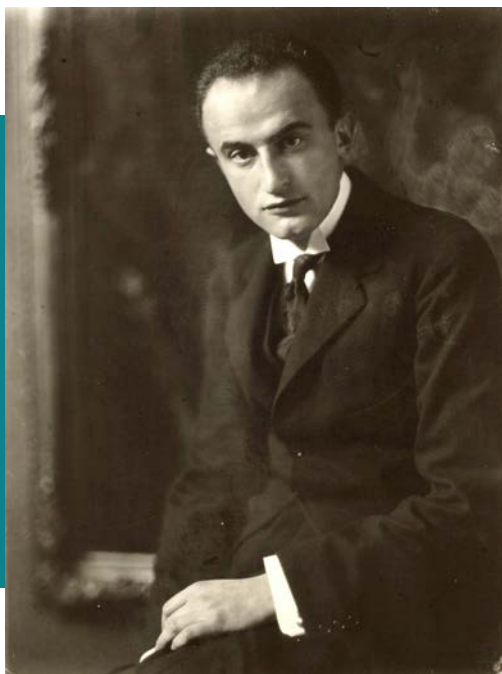
Fényes Samu, *Új Idők*, 1902.
Wikimedia Commons

Patai József így fogalmazta meg saját írói-szerkesztői programját, hivatását:

„Megismerkedtem a hatalmas zsidó irodalommal, költészettel, felismertem a zsidó vallásban rejlő kultúrértékeket, és örülni kezdtem a kincsnek, amelyet a meddőnek és elfecséreltnek vélt esztendőkből [a *jesivákban*] szereztem. És két nagy feladat kezdett a lelkemben megváltásként derengeni: a felvilágosodottság szelíd eszközeivel közelebb hozni a gettók homályában sínylődő fajtestvéreimet a kultúrához, és a felvilágosítás fegyverével megmenteni a zsidó intellektuelek számára a zsidó múltból mindazt, ami jövő, mindazt, ami kultúra, mindazt, ami igazán a mienk, mindazt, amit ma is büszkén a mienknek vallhatunk.”¹⁰

¹⁰ Patai József: Nyílt válasz a Huszadik Századnak a Múlt és Jövőhöz intézett nyílt levelére. Szabó Dezsőnek. *Múlt és Jövő*, 1914. április, 220–223.

Patai az utolsó pillanatig (1939-ig) Magyarországon maradt, és ebben a szellemben szerkesztette 1911-től a *Múlt és Jövő* című folyóirat a hagyomány és a jelen európai és szentföldi művészeti, szépirodalmi értékeit összegyűjtő és megőrző köteteit. A forradalmak utáni számonkérés elől (1919–1920) Fényes Samu, Ujvári Péter, Biró Lajos, Hatvany Lajos, Kaczér Illés Bécsbe menekült. A közös sorsfordulók közül a legfontosabb állomás a bécsi emigráció. Bécsben, majd az emigráció további megállóhelyein írják azokat a zsidó vonatkozású regényeket, amelyek talán csak így, a földrajzi távolság nyújtotta rálátással születhettek meg.¹¹

Hatvany Lajos
Székely Aladár (1870–1940) felvétele,
Magyar Nemzeti Múzeum

Ujvári Péter, társait megelőzve, már a század első éveitől ontja az elbeszéléseket és folytatásokban közölt regényeit szülőhelye tágabb vidékének felejthetetlen alakjairól, legendáiról vagy az egész közösséget megrázó eseményeiről. Neve az 1929-ben megjelent *(Magyar) Zsidó Lexikon* szerkesztőjeként napjainkig olvasható minden zsidó témával foglalkozó írás jegyzeteiben vagy forrásjegyzékében. Szépirodalmi műveit viszont csak kortársai ismerték, olvasták, holott a korabeli kritikák vagy megemlékezések tanúsága szerint regényei őrizték meg leghitele-

¹¹ Erre utal néhány, szintén határon túl megfogalmazott újságcikk, például Sas László: Jidli első változása. Fényes Samu zsidó regénye. *Új Kelet*, 1922. május 12. 5.

sebben egy múltba vesző, felejtésre ítélt zsidó közösség mindennapjait. Elbeszélései, folytatásokban közölt regényei 1908-tól egészen az első világháború éveig az *Egyenlőség* hasábjain jelentek meg. Regényei közül csak néhányat adtak ki könyv alakban, számtalan rövidebb-hosszabb elbeszélése, regénytöredéke az 1920-tól Bécsen és Kolozsváron keresztül, Erdélyen és a Felvidéken át megtett körútján, a részben saját szerkesztésében kiadott folyóiratokban, újságokban szunnyad.¹²

Fényes Samu tekintélyes ügyvéd, szabadgondolkodó, népoktató csak miután a Prónay-különítmény elől Bécsbe menekült és *Diogenes* címen megindította a bécsi magyar emigráció leghosszabb életű lapját (1923–1927), fordult az északkelet-magyarországi zsidó világ felé, és az első Jidli-regénnyel a vidék krónikása lett. Az együgyű Jidli a kiszolgáltatott, védtelen zsidóság tragikus sorsát példázza, és Ujvárihoz hasonlóan számos helyi szokást, hiedelmet örökít meg, az ünnepek ábrázolását pedig élővé varázsolja a zsidó konyha remekléseinek érzékletesen aprólékos leírásával. „A művei közül a *Jidlit* szeretem a legjobban, Samu bácsi – írja Németh Andor –, ezt az örökké kisemmizett, és örökké nekilendülő *bóchert*. [...] A mesélő kedvét szeretem benne, a sok tarka-barka invenciót, az anekdotázó hangot.”¹³ A második kötet történelmi regénnyé terebélyesedik. Fényes Samu a főhős köré építi a 19. század történelmi tablóját, a magyarországi zsidóság sorstörténetét.¹⁴ És ennél többet is. A kortörténeti keretbe épített cselekmény a zsidók küldetésébe vetett meggyőződéséről, a magyarországi zsidóság mentalitásáról, a történelmi alakok környezetébe helyezett fiktív zsidó típusokról, az örök zsidó istennel folytatott örök viaskodásáról is szól. A történelmi regénnyé fejlődött Jidli-sorsot a századvégig, a tisztaeszlári perig követi.

12 *A mécs mellett* című, önéletrajzi elemekkel átszőtt regény a folytatásos közlés után (1908–1909) német fordításban is megjelent (1911), könyv alakban csak Ujvári halála után, 1932-ben. Angolra Andrew Handler fordította: Peter Ujvari: *By Candlelight*. Plainsboro: Associated University Presses, 1977.

13 Németh Andor: Arckép. *Diogenes*, 1925. szeptember 19. 14–17.

14 Fényes Samu: *Jidli első változása*. Bécs: Halm & Goldmann, 1922. Munkáinak tízkötetes kiadásában Fényes Samu: *Jidli első változása*. Wien: a szerző kiadása, 1929.; Fényes Samu: *Jidli második változása, I. és II. rész*, Wien: a szerző kiadása, 1929.

Újságírók egy kávéház teraszán, jobb szélén Bíró Lajos, 1907.
Jelfy Gyula (1863–1945) felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum

Örök kérdést érint Bíró Lajos a Bécsben írt és kiadott, a középkori máglyahalálba küldött zsidókról szóló könyvében: miért ragaszkodnak a zsidók a zsidóságukhoz? A *bazini zsidók*¹⁵ az 1529-es bazini vérvád regénybe fogalmazott története. A regényhősök adnak választ az író kérdésére: azok is ragaszkodnak a zsidóságukhoz, akikben az ősi hit „régén kialudt”. Bíró Lajos is hisz a zsidóság küldetésében, a máglya árnyékában erről folytatják a vitát regényhősei. A történelmi regény a Nagy Háború és az utána következő forradalmak emlékével és tapasztalatával, a hittől elforduló és eredetközösségétől eltávolodó nemzedéknek (Birónak, sors- és emigránstársainak) az asszimiláció sikertelenségét érintő kérdéseit boncolgatja, és Fényes Samuhoz hasonlóan érinti a történelmi eseményekbe bekapcsolódó zsidó csalódását is. Diósi figyelmeztetését az első zsidó évkönyvben nem fogadták meg sem saját kortársai, sem az utánuk

15 Bíró Lajos: *A bazini zsidók*, Wien: Pegazus kiadás, 1921. Újraközlés: Bíró Lajos: *A bazini zsidók*, Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999.; Bíró Lajos: *A bazini zsidók*, Budapest: Fapadoskönyv Kiadó, 2010. A regény héberül is megjelent Mordechai Avi-Shaul fordításában, Tel-Aviv: 1931.

következő nemzedékek tagjai: „politikai mozgalmakba szorosabb értelemben ne avatkozzatok”.¹⁶

Hatvany Lajos is az emigrációban mérlegeli újra, mit jelent a magyarsághoz tartozás, a haza és a szülőhely fogalma. Nem nyúl vissza sem az egykori közösségek világához, sem távoli történelmi eseményekhez, hanem saját önéletrajzából és családtörténetéből kölcsönöz az *Urak és emberek* című regénye első kötetéhez. Amikor híre megy, hogy készül a Hatvany családról szóló könyv, *Zsiga a családban*,¹⁷ Hatvany egy interjúban tiltakozik: nem családtörténetet, hanem egy neki ismerős miliőben játszódó fiktív cselekményt és irodalmi alakokat írt meg. A Hatvany-regény fogadtatása viharos volt. A zsidó fórumokon antiszemitának vagy filoszemitának tartották, de voltak, akik üdvözölték a kendőzetlen, őszinte ábrázolást. Az egymással vitázó kritikák sorából kiemelkedik a nem éppen zsidóbarátságáról ismert napilap, a *Magyarság* kritikusa, Dóczy Jenő teljes oldalt betöltő cikke. Nincs szükség arra – írja –, hogy a zsidó írók a magyar világ krónikásai legyenek, mert a zsidó író magyarnak szánt irodalmi figurájáról lerí a zsidó lélek, jellem, és sérti a magyar olvasó önérzetét. Dóczy értékeli, hogy Hatvany „emigrációja kényszerű csöndjében” nem hízeleg fajtájának, őszinte és igazságos. Regénye „nemcsak igen kellemes, érdekes olvasmány, de nagyvonalú, komoly írói munka is, körülbelül a legértékesebb, amit idáig a magyar-zsidó irodalom produkált”.¹⁸

A terjedelmes és sokszólamú kritikai visszhang mégsem tér ki több, a regényben érintett kérdésre. A gazdanemzethez hasonló többszörös igyekezet, a gazdasági és kulturális élet számos területén a magyar környezet javára is végzett tevékenység ellenére, a magát magyarnak valló zsidó megmarad zsidónak. A Hatvany-regény párhuzamos fejlődéstörténetéből, a magyarországi zsidóságról és a Bondy családról rajzolt körképből az író korábbi javaslatának¹⁹ cáfolata derül ki: a sikeres gazdasági előmenetel nem jár együtt a társasági-magánéleti befogadással.

16 Diósy Márton: Vezérszózat. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre*. 87
17 Az *Urak és emberek* című trilógia első része, Hatvany Lajos: *Zsiga a családban*. Budapest: Genius kiadás, 1926. A második és harmadik hiányosan megmaradt kötet az író hagyatékából került elő. A teljes mű: Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963. és 1980.

18 Dóczy Jenő: Zsidó világ. Hatvany Lajos új regénye. *Magyarság*, 1927. január 16. 16.

19 „Frakkot kell gyerekeitekre öltetni, zsidaim, bizony, frakkot, hogy megnyíljanak előttük a csukott ajtók, és akadálytalanul vehessenek részt az emberiség minden munkájában.” In: *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. Budapest: a Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917. 93.

A trilógia emigrációban megírt első kötete, a *Zsiga a családban* visszatért Pestre, ott jelent meg 1926-ban, ugyanabban az évben, amikor kihirdették az amnesztiát és Hatvanyt azzal biztatták, bántódás nélkül visszatérhet az emigrációból. Nem így volt. 1927 decemberében megérkezett Pestre, másnap letartóztatták, hazaárulással és nemzetgyalázzal vádolták. Erre a korszakra utal az identitásáról is szóló vallomás a zsidó filozófusnak, Martin Bubernak írt levelében: „Utam zsidóként, Önnel ellentétben, egy képzelt asszimilációhoz vezetett. Magyarnak érzem magam, itt voltam otthon, magyarként írtam és agitáltam, míg tudtomra nem adták, hogy itt semmi keresnivalóm sincs. Majd tízeszten-dős emigráció és egy undorító per, börtön és kiközösítés lett a sorsom. Mindazonáltal javíthatatlan vagyok, és be kell vallanom, hogy egybeforrtam az országgal és az emberekkel. Három esztendeje írtam egy magyar nyelvű regényt, melyet a börtönben lefordítottam. Könyvem témája talán érdekelhetné. A történet egy, az asszimiláció tragikumáról szóló ciklus első része. [...] Ha valaha amnesztiát kapnék, és megint külföldre utazhatnék, boldog leszek, ha újra kezem rázhatok Önnel.”²⁰

Kaczér Illés
Wikimedia Commons

²⁰ Hatvany Lajos Martin Bubernak, Budapest, 1929. november 2. In: Hatvany Lajosné – Rozsics István (szerk.): *Hatvany Lajos levelei*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985. 333.

Történelmi regény és családregegy fonódik össze Kaczér Illés *Zsidó legenda*²¹ című trilógiájában. Kaczér 1919. augusztus végén (szeptember elején?) egy csempész nyakában száraz lábbal kelt át a Lajtán, és decemberben már a *Bécsi Magyar Újság* szerkesztőségében írta a lap vezércikkeit. Az *Új Kelet* napilappá alakulásakor, több írotársával együtt Bécsből került a kolozsvári szerkesztőségbe. Néhány évvel később visszatért Bécsbe, és megkezdődött a vándorút. Berlin, Pozsony, Prága, Zürich és nyugat-európai fővárosok után 1938-ban visszatért egy erdélyi és felvidéki előadókörútra, majd Londonban telepedett le. 1959-től élete végéig Izraelben élt.

1938-ban, erdélyi előadókörútja során felolvasta családjának a *Ne félj, szolgám, Jákob* első felét, ezt és a második kötetet 1945 tavaszán fejezte be, a trilógia kétkötetes harmadik részét pedig 1955 augusztusában.

Családi emlékek, történelmi személyiségek, Kaczér szülőhelye, Szatmár zsidó közösségének legendái és legendás figurái, a magyarországi zsidóság történetének legfontosabb állomásai – a 18–19. század fordulójától a harmincas évek végéig – kelnek életre a trilógiában. Az író fantáziája színezi a fordulatos cselekményszálakat, a falusi zsidó kocsmáros, Sulem és gyerekeinek történelmi hitelességgel, legendákkal, mesékkel, zenével és nyelvekkel átszőtt történetét. Kaczér otthonosan mozog a hetiszakaszban, az asztali bölcselkedésben, az imák rendjében, a Talmudban és magyarázataiban. Irodalmi és történelmi ismereteire pedig egyik cikkében utal: „Az ember agya tele van limlommal. [...] olvasmányokból és tanulmányokból, látott, hallott és megélt dolgokból. Aki azonkívül újságot írt fél életen át, és kereste a történelmi analógiákat, miközben tollal a kezében az orra előtt lefolyt történelmet figyelte, az éppenséggel meg van áldva a fejében összezsúfolódott zsidóvárosi lommal.”²²

A kelet és nyugat felől érkező és Magyarországon letelepedő zsidóság fejlődéstörténete a *Zsidó legenda*. A falvakból, a kisvárosi piacra beszeke-rező vagy batyus zsidó kiváló Talmud-tudós, belőle, a hozzá hasonlókból

21 Itt csak a magyar nyelvű, könyv alakban megjelent kiadásokra hivatkozom: Kaczér Illés: *Ne félj, szolgám Jákob*. A *Zsidó legenda* első könyve, Tel-Aviv: Alexander Könyvkiadó, [1953]; Kaczér Illés: *Jerichó ostroma*. Kaczér Illés *Zsidó legendája*, második regény, Tel-Aviv: Alexander Könyvkiadó, [1954]; Kaczér Illés: *Három a csillag*. Tel-Aviv: az Új Kelet nyomdája, 1955–1956.; Kaczér Illés: *Kossuth Lajos zsidója*. *Három a csillag* második könyve. Tel-Aviv: az Új Kelet nyomdája, 1955–1956.; Kaczér Illés: *Ne félj, szolgám, Jákob és Jerikó ostroma* [egy kötetben], Budapest: Göncöl Kiadó, [2002].

22 Kaczér Illés: Telt ház az izraeli követségen. *Hatikva*, 1949. augusztus 1. 5.

vagy gyerekeikből lesznek a változtatást sürgető városlakók, a zsidó felvilágosodás terjesztői, a kisvárosokba betelepülő kereskedők addig, amíg szigorúan korlátozott jogokkal Pest város beengedi a zsidókat, és Újpest alapítása a városon kívül egy lehetséges új település és az iparosodás kezdete lehet. Közben megváltozva megmarad körülöttük a közösségi élet, a hagyományhoz-valláshoz fűződő kapocs. Akarva-akaratlanul a zsidót is magával sodorják és veszélyeztetik a társadalmi-politikai változások, hiába hallgatták a bolygó zsidó figyelmeztető próféciját: „megmondtam nektek, ne közeledjete az idegenek felkentjeihez, és ne hallgassatok a prófétáikra, azok benneteket nem fognak megváltani. [...] Hiába szarítjátok ki a mocsarat, a szántóföldet majd elveszik tőletek. Hiába létesítetek gyárat, a gyárat is elveszik. Ne építsetek házakat, ne ültessetek kerteket, azokat is elveszik. És ha lesz valamitek, ami értékké teszi az életeteket, az életeteket is elveszik.”²³

A 20. század első felében Magyarországon kívül írt művek közül kiemelt regények között Kaczér trilógiája az egyetlen, amely már a második világháború, a féktelen pusztítás gyászának árnyékában született. Utolsóként még visszaidézhetette a magyarországi zsidó élettörténetét úgy, hogy a közvetlenül átélte, megismert, való élet legendáit, zsánerfiguráit, a mindennapok apró eseményeit ültette vissza egy száz-százötven évvel korábbi regénycselekmény jelen idejébe, hogy a nem átélte, hanem megtanult történelmi események sodrában, a politikát-történelmet formáló valós személyiségek társaságában életre keltse az elsüllyedt, megsemmisített múltat.

Ahogy egyik kritikusa írta: „Kaczér Illés megírta számunkra saját életünk gyökereit”.²⁴

1939–1944

Kaczér valószínűleg már Londonban írja a *Zsidó legenda* családjának felolvasott első részének folytatását, amikor Budapesten a második zsidó(ellenes)törvény után megjelenik két antológia. Mindkettőben, az első zsidó évkönyvhöz hasonlóan és hangsúlyozottan csak zsidó írók írásai olvashatók. 1848-ban azért, mert alig volt az évkönyv szerkesztőin

²³ Kaczér Illés: *Három a csillag*, 283.

²⁴ Barzilay István: Kaczér Illés a magyar zsidóság regényírója. A „Három a csillag” és „Kossuth Lajos zsidaja” megjelenése alkalmából. *Új Kelet*, 1956. szeptember 26. 3.

kívül több magyarul író zsidó író. 1939-ben azért, mert a zsidó író, művész csak akkor jutott szóhoz és a közönség elé, ha önmaga teremtette meg ehhez a feltételeket – amíg engedték. 1848-ban azért hangsúlyozták, hogy a zsidó író zsidó témáról ír, mert ez akkor fordult elő először a magyar irodalom történetében. 1939-ben azért hangoztatták, hogy a zsidó írók zsidó témáról írnak, mert az eltelt csaknem száz év utolsó évtizedeiben a zsidó írók legtöbbször megfélemezett arról, hogy saját közössége irodalmi megjelenítését helyette mások nem végzik el.

A *Hinni kell*²⁵ című kötet utolsó lapján hirdetik a *Magyar zsidó írók dekameronja*²⁶ című sajtó alatt levő kötetet, tehát a két szerény terjedelmű antológia egymás után, csaknem egy időben jelent meg.

Klár Zoltán, aki zsidó vallású magyarnak vallja magát, ugyanilyen jó, zsidó vallású magyarnak mutatja be a kötet első lapjain a szerzőket, tizenegy fiatal író, akik saját erőből összeállították és kiadták az antológiát, mert hinni kell az igazságban, vallásban, „a becsületes magyar zsidóság igaz magyar voltában”.²⁷

Klár rövid írását Sós Endre előszava követi. „A zsidó vallású magyar írók – akár tetszik nekik, akár nem – a kerítés túlsó felére kerültek. Koráramlatok, paragrafusok, sajtó- és művészeti kamarák egyesült erővel hajtották végre az elkülönülést és elkülönítést.” Sós keserűen jegyzi meg, hogy a magyar-zsidó írók „kevés kivétellel teljesen elhanyagolták a zsidó témákat”, holott már a keresztény írók is figyelmeztették őket, hogy saját közösségükről írjanak. Az új zsidó írógeneráció – ígéri Sós –, nem kerülgeti majd a zsidó témát. Az előszót ezzel fejezi be: „Ennek az antológiának az írói – magyarok és zsidók. Ha kiölnék a magyarságukat, elpusztulna a zsidóságuk. Ha ledorongálnák a zsidóságukat, elveszne a magyarságuk.”²⁸

A második zsidótörvény után ritkul a levegő, egyre fenyegetőbb a környezet, de a zsidó író még mindig azzal védekezik, hogy világgá kiáltja magyarságát. Sőt. A jövőt ígéri önmagának és olvasójának, zsidó témájú környezetrajzot és zsidó irodalmi figurákat.²⁹

25 Palásti László – Gömöri László (szerk.): *Hinni kell! Zsidóvallású magyar írók antológiája*. Novellák, karcolatok, versek. Budapest: Bán László kiadása, 1939.

26 Sós Endre (bevez.): *Magyar zsidó írók dekameronja*. Budapest: Periszkóp kiadás, [1939].

27 Palásti – Gömöri, 1939. 5–6.

28 Palásti – Gömöri, 1939. 7–9.

29 Mindez azért cseng hamisan, mert a tizenegy író közül csak egyetlenegynek az írása érint zsidó témát. Sós valószínűleg a tervezett novellaösszeállítás szempontjáról hallott, de nem olvasta az elkészült kötetet.

A *Magyar zsidó írók dekameronja* című kötetet is Sós Endre vezette be. Emlékezteti az olvasót Hatvany frakk-elméletére és cáfolatára a nemrégiben megjelent, zsidó családról szóló regényében. „A hamis értelemben vett asszimiláció frakkja alatt dobogni kezdett a zsidó szív!” De a magyarsághoz tartozás hangsúlyozása még ennél is erőteljesebb, és döbbenet olvashatja az utókor a szinte saját magát kirekesztő sorokat: „Mi is azt valljuk, hogy Magyarországon csak annak lehet joga az élet teljes értékű élvezetéhez, aki magyarul érez és maradéktalanul beleilleszkedik – jóban és rosszban – a magyar sorsközösségbe.”³⁰

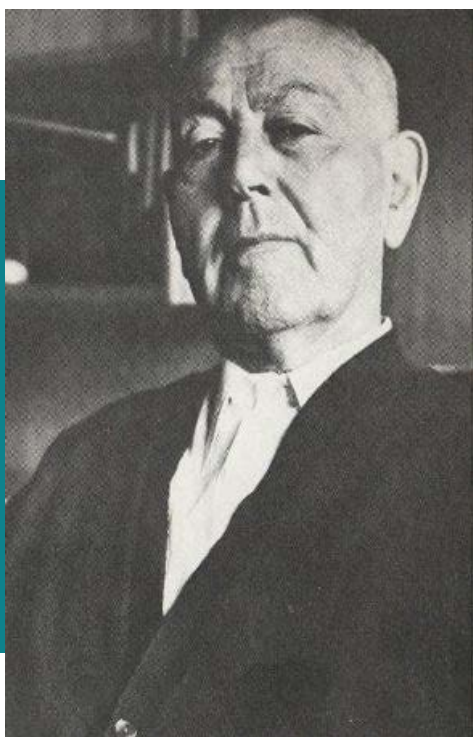

Hatvany Lajos, 1927.
Székely Aladár (1870–1940) felvétele,
Magyar Nemzeti Múzeum

Nem ez a két kiadvány az egyedüli a zsidótörvények árnyékában. 1939 és 1944 között sosem látott kínálattal jelentkeznek a zsidó írók és szerkesztők, ugyanazokban az években, amikor elhallgattatják az *Egyenlőséget*, a *Múlt és Jövőt*, az állam bekebelezi *Az Estet*, betiltják Nagy Imre vicclapját, *Az Ojságot*, Incze Sándor hetilapját, a *Színházi Életet* – hogy csak néhány példát említsek. De a korábbi periodikák közül megjelennek

³⁰ Sós, [1939] 7.

az *IMIT* évkönyvek és a *Magyar Zsidó Szemle*. Komlós Aladár szerkesztésében megindul és évente jelentkezik az *Ararát*. Zsidó szervezetek vaskos évkönyvei kalendáriumokra emlékeztető tartalommal a naptári évre vonatkozó tudnivalók után bőkezűen válogatnak a magyar és az egyetemes zsidó irodalomból, gazdag és színes olvasnivalót kínálnak az irodalomkedvelő közönségnek.

Komlós Aladár
Vahl Ottó felvétele, Wikimedia Commons

Az elérhető kiadványok ha nem is teljes, de érzékelhető és értékelhető képet nyújtanak a szerkesztők, írók, irodalomtörténészek igyekezetéről: összefogni a zsidó szellemi élet kortársait, írásaikat vigaszként, reményként nyújtani át az olvasóknak, és ahogy ezekben az években az OMIKE Művészakció rendezvényein a Goldmark Teremben még felléphetnek a közönség ismert és kedvelt színészei, muzsikusai, az irodalmároknak és közönségüknek is megteremtik az egész évre szóló, bármikor fellátható, szellemi felüdülésre szánt fórumot.

Az OMIKE négy naptárral jelentkezik, az első kettő *Magyar zsidók naptára*,³¹ a következő két kötet pedig *Magyar zsidók könyve*³² címmel. Az első naptár alig éri el a kétszáz lap terjedelmet, de 1943-ban már megközelíti az ötszázat, az utolsó kötet kevéssel négyszáz alatt marad. Az első kötet bevezetőjében, 1941-ben a kiváló hittudós, Hevesi Simon rabbi menekülésre hívja az olvasókat, menekülésre „a lélek igazi hazájába, a szellemiségbe. [...] Ha szegényebbek is lettünk, nem kell, hogy színvonalunk leszálljon. Talán még emelkedik is ahelyett, hogy leszállna. Ez a zsidóság diadala a sors és az igazságtalanságok éjszakája fölött. Ez a zsidóság fönnyaradásának titka. Menekülés a szellemiségbe.”³³ 1942-től Nádor Jenő írja a naptárok bevezetőjét, a kötetek tartalmát kibővítik, magyar kortársaik mellé külföldön élő írók, költők, gondolkodók, héberül és jiddisül író társaik írásait is beválogatják a naptárba. Az utolsó két kötet 1943-ban és 1944-ben már teljesen megfelel a megváltoztatott címnek, a naptár részt elhagyják. Helyébe 1943-ban a száz évvel korábbi kiadvány, az első zsidó naptár értékelő ismertetését nyújtják, 1944-ben pedig a kiegyezés korszakának zsidó vonatkozásait gyűjtötték egybe: a parlamenti viták, az irodalom, a jogtudomány, a gyógyítás kiemelkedő alakjait lexikonszerű életrajzi összefoglalókkal mutatják be. Sorra kerülnek a színház, a zene, a képzőművészet, a gazdasági, ipari és pénzügyi világ kiemelkedő képviselői is. Ezt a fejezetet követi mindkét kötetben a szépirodalmi művekből készült válogatás. A héber írók, köztük a magyar anyanyelvű költők, Avigdor Hameiri és Mordechai Avi Saul héber verseit Schnabel László fordította magyarra.

Az OMIKE évkönyvei, egyéb eszközök hiányában a magyarországi zsidó múlt kiemelkedő személyiségeinek és teljesítményeinek szellemi védőburkával óvják saját közösségüket.³⁴

31 *Magyar zsidók naptára*. 1941 – 5701. Az OMIKE sajtócsoporthoz kiadása. Készült a könyvnyomtatás 500. esztendejében; *Magyar zsidók naptára*. 1942 – 5702. Az OMIKE sajtócsoporthoz kiadása. Mindkét címlapot Hermann Lipót tervezte. – Az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) a németek bevonulásáig, 1944. március 19-ig működött.

32 *Magyar zsidók könyve*. 1943 – 5703. Az OMIKE sajtócsoporthoz kiadása; *Magyar zsidók könyve*. 1944 – 5704. Az OMIKE sajtóbizottság kiadása.

33 *Magyar zsidók naptára*. 1941 – 5701. 3.

34 A jelen és jövő eseményeitől a múlt védi meg a magyarországi zsidóságot – gondolhatta Vida Márton szerkesztő. Képeket, szövegeket, magyar és zsidó személyiségek életrajzait sorakoztatta fel az életközösséget igazoló füzetében: *Ítéldetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből*. Budapest: 1939.

Az OMZSA kézzel fogható, támogató-segélyező összefogást hirdetett. A zsidó közösséghez fordult: „testvéredet ne hagyd el”, „adj, hogy ad-hassunk”.³⁵ A szervezet kiadványok megjelentetésével is a rászorulókat megsegítésére sietett, a legfontosabb az *OMZSA Haggáda* (1942). Évkönyveket is kiadtak, az *OMZSA izraelita családi naptárt* az 5701 zsinagógai évre (1940–1941), az *OMZSA naptárt* 1941–1942-re, az *OMZSA évkönyvet* 1943–1944-re.

1940 szeptemberében kelt Kohn Zoltán, a pesti izraelita hitközség tanfelügyelője és Ribáry Géza, a pesti izraelita hitközség elnökhelyettese előszava az első OMZSA naptárhoz. Az önmagára találás, a belső keresés „lelket átalakító munkáját” indította el az OMZSA. „Ráébresztett bennünket arra, hogy a hatalmassá duzzadt szociális feladat miképpen teheti bennünk óriássá a porszemnyi embert, hogy a jóság és az áldozat miképpen emeli a halandót önmaga fölé.” Az OMZSA, a magyar zsidóság „testet öltött lelkiismerete”³⁶ a közösségre súlyosan nehezedő nyugtalanító jövő ellen kínálja az egymásra figyelést, a rászorulóknak nyújtott támogatást és az abból fakadó örömezt, az önzetlenséget, az önmagukra találást. A naptáron és a hirdetésekön kívül az OMZSA tevékenységéről, feladatáról szólnak a cikkek, néhány szépirodalmi írásnak is az adakozás, a rászorulókat megsegítése a tárgya. A következő évre megjelenő *OMZSA naptárban*³⁷ rövid prózai írások, verseket is közölnek, de ez a naptár is elsősorban a szervezet célját, a jótékonykodás, adakozás gondolatát közvetíti, ahogy az 1943–1944-re szóló *OMZSA évkönyv* is.³⁸

Az *Ararát* is segélyakció, zsidó írók és költők adakozása a pesti izraelita hitközség leány-árvaháza növendékeinek. De több is ennél. A jelenkor bárkája, ahova az olvasó a gyűlölködés elől menekülhet.³⁹ Fórum, ahol a zsidó író és olvasója találkozhat, ahol az író bátorságra, az olvasó

35 Az OMZSA kiadványain és emlékérmén olvasható felhívás.

36 *Izraelita családi naptár* az 5701 zsinagógai évre. 1940. okt. 3. – 1941. szept. 21., Országos Magyar Zsidó Segítő Akció. Nyomatott a könyvnyomtatás feltalálásának 500-ik évében. Előszó, 5.

37 Dr. Ribáry Géza – Dr. Csörgő Hugó – Dr. Kohn Zoltán (szerk.): *OMZSA naptár* az 5702. (1941–42) évre.

38 Dr. Csörgő Hugó – Dr. Kohn Zoltán – Dr. Polgár György (szerk.): *OMZSA-évkönyv*, 5704, 1943 – 1944, Országos Magyar Zsidó Segítő Akció.

39 *Ararát évkönyv*. Zsidó magyar almanach az 1939 (5699–5700). évre. Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaháza, 1939. Az önzetlen támogatást köszöni meg a kötetek élén néhány mondatban Vészi Józsefné, az árvaházat fenntartó Pesti Izraelita Nőegylet elnöknője. – A következő kötet: Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1940. évre, II. évfolyam. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1940 – 5700-1.

önismeretre talál. A rövid naptári részt követő irodalmi összeállításból, és a versek, prózai szövegek, tanulmányok közé elhelyezett illusztrációkból – festmény, szobor, grafika, kotta, dokumentum – összehangolt kis könyv áll össze.

Az 1939 és 1944 között Komlós Aladár szerkesztésében évente megjelenő kiadvány programját a negyedik kötet bevezetőjében olvassuk: „Hisszük és hirdetjük, hogy bár egy műalkotás művészi értékét kétségkívül csak esztétikai mérlegen lehet lemérni, minket nemcsak a művészi érték érdekel, hanem az a hatás is, amelyet a mű a maga közösségére gyakorol. Olyan irodalmat kívántunk hát felnevelni, amely a hitevesztett zsidó közszellemet megállítja bomlásában s léte értékére és örömeire eszmélteti. A zsidó tárgy, az időszerűség és az európai színvonal új találkozását követeltük. Megindulásunk ötödik esztendejében szomorú büszkeséggel állapítjuk meg, hogy az *Ararát* még mindig jóformán az egyetlen nem időszaki kiadvány, melynek lapjain magyar-zsidó irodalom van kibontakozóban.”⁴⁰

Az évente új összeállítással megjelenő kötetek kiemelkednek a korszak naptár-évkönyv kínálatából. A gondosan válogatott szépirodalmi írások mellett tanulmányok foglalkoznak a zsidóság múltjával, jelenlegi jogi helyzetével, identitásával, a zsidótörvénnyel; kulturális, művészet- és irodalomtörténeti témákkal. A harmadik évfolyamtól⁴¹ tovább bővítik a tematikát, az egész zsidó közösséget érintő sorskérdéseket ankétok keretében vitatják meg.

Az első ankét a „magyar zsidóság legfontosabb mai teendőiről és feladatairól” kérdezi a pesti hitközség elnökhelyettesét, Ribáry Gézát, a Magyar Cionista Szövetség volt elnökét, Bisseliches Mózesét, az ortodox zsidóság nevében pedig Stern Salamont. A hozzászólók a közösség vitatott témáit érintik, különféle szemléleteket tárnak az olvasó elé. Megszólal az „egyenjogúsításunk felújításába vetett bizalom”; a cionista megoldás, a nemzeti otthon felépítése; az önbírálat: „becsületében megtépett zsidóság [...] önmaga is hibás sorsa rosszra fordulásában: megfosztotta

40 Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1943. évre. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1943 – 5703-4.

41 Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre, III. évfolyam. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház 1941 – 5701-2.

saját magát attól, amiért tulajdonképpen szenved – a vallástól, és most csupaszon áll itt, hit, jog és kultúra nélkül.”⁴²

Az 1943-ra szóló *Ararát* újabb körkérdéssel fordul ismert személyekhez. „Mit tanuljunk a zsidóság mai válságából?”⁴³ – erre a kérdésre válaszol Hevesi Simon, Polgár György, Komoly Ottó, Schwartz Mór és Komlós Aladár. Marton Ernő utólag, az 1944-re kiadott kötetben szól hozzá az ankéthoz. Az újabb ankét bevezetője keserűen állapítja meg, hogy "a magyar zsidóság szélütött kábultsággal várja a holnapot s kísérletet sem tesz, hogy múltjából tanulva készüljön a jövőre".⁴⁴ A hit és a gazdasági élet kérdéseivel, az „annyira óhajtott és várt új emancipáció” lehetőségével, a zsidó nép hontalanságával, a Palesztinában épülő nemzeti otthonnal, a zsidóság küldetésével, az emancipáció összeomlásával, az asszimiláció helytelen értelmezésével foglalkoznak a hozzászólók. A gyökereinek még az emlékétől is eltávolodó zsidóság beolvadási, azonosulási szándékának kudarcára már vannak, akik figyelmeztetnek; a csalfa reménysugár, az „új emancipáció” fogalma többször visszatér.

Az *Ararát* másik kezdeményezése két pályázathirdetés. Az 1942-re kiadott kötet⁴⁵ zeneszerzőknek írt ki pályázatot „irodalmi értékű, magyar nyelvű, zsidó tárgyú vers megzenésítésére”. Az 1944-re kiadott kötet az irodalmi pályázatra beérkezett száztizenkét (!) pályamű eredményét közli.

Az évkönyvektől eltérő szempontok szerint válogatott a zsidó vonatkozású magyar irodalomból három antológia. Mindhárom kötet irodalomtörténeti folyamatot kíván bemutatni a kezdetektől, az első zsidó naptár nemzedékétől a kortárs irodalomig.

A *Száz év előtt* című antológiával az első zsidó írónemzedékre emlékeznek a szerkesztők, Turóczi-Trostler József és Zsoldos Jenő. Ez volt az a történelmi pillanat – írja Turóczi-Trostler a kötet bevezetőjében –, „amikor a zsidóság és a magyarság mintegy elébe megy egymásnak és félúton találkozik egymással. Találkozásuk eredménye meghalad minden képzeletet. A zsidóságnak most már csak nyelvet kell változtatnia, nem

42 Az „Ararát” ankétja a magyar zsidóság legfontosabb mai teendőiről és feladatairól. In: Komlós, 1941 – 5701-2. 12–26.

43 Komlós, 1943 – 5703-4. 5–27.

44 Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1944 – 5704-5. 32–41.

45 Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre, IV. évfolyam. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház 1942 – 5702-3.

pedig szívet és érzületet.”⁴⁶ Az európai és a magyar szellemi élet jelentős vonulatait vázolja fel háttérként ehhez a rendkívüli történelmi pillanathoz, az első zsidó évkönyv íróit és kortársaikat pedig a magyar szellemi életbe befogadott örökségként határozza meg. Az egyetemes szemléletet követi Zsoldos kultúrtörténeti értékmentésről szóló bevezetője: az első magyarul megszólaló zsidó írónemzedék feledésre ítélt írásainak közlésével a magyar-zsidó szellem első jelentkezésének állítanak emléket.

A *Száz év előtt* című kötet múltidézése része annak a szellemi-irodalmi áramlatnak, amely ezekben az években a zsidó írók magyar irodalomhoz tartozásának folytonosságát szeretné bizonyítani: a magyar irodalomtörténet száz éve létező zsidó vonulata kitörülhetetlenül belefogott a magyar szellemi életbe.

Néhány évvel később, 1943-ban ugyanennek a százéves irodalmi jelenlétnek állít emléket a *Száz év zsidó magyar költői* című kötet. Az antológia „első ízben mutatja be egy századra kiterjedően költészetünk legszebb értékeit, bizonyoságául annak, hogy a zsidó-magyar költők rendületlen ragaszkodással hazájuk, mélységes hűséggel vallásuk iránt, egyúttal a magyar irodalmat is sok új és friss színnel gazdagították”. A bevezető sorokban olvashatjuk azt is, hogy csak azok kerültek be a válogatásba, „akik felekezeti kötelékébe tartoznak”, nem a szerkesztőkön múlt, hogy voltak, akik kimaradtak – értsd: nem akartak zsidó írók antológiájában megjelenni. A kötet négy korszakra osztja a zsidó költők műveiből készített válogatást, a fejezetekhez Komlós Aladár, Rubinyi Mózes, Turóczi-Trostler és Mohácsi Jenő írt bevezetőt, írásaikkal egy fejlődési folyamatot rajzolnak fel. Az első zsidó költők magyarul dadogva fogadkoznak, hogy magyarrá akarnak lenni és esdekelnek a befogadásért. Az 1867 utáni nemzedéket Kiss József és *A Hét* fémjelzi, a „magyar köntös” alól kiérződik az ószövetségi hagyomány. Helyüket a harmadik korszakban a *Nyugat* első nemzedéke veszi át, a hagyományhű felekezeti költészet kapcsolatot talál az új héber költészettel is; a világi költészet ráhangolódik a kortárs magyar költészetre. A negyedik korszakról, az első világháború utáni nemzedékről keserű hangon szól Mohácsi Jenő bevezetője. A zsidó költő reményvesztetten aggódik a magyar hazáért, miközben az örök zsidó sorsra is ráeszmél: „E fájdalom a magyar-zsidó

46 Turóczi-Trostler József – Zsoldos Jenő (szerk.): *Száz év előtt*. Az első magyar-zsidó írónemzedék. Budapest: Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának 'Baró Eötvös József' önképzőköre, 1940. 11.

költészet egyik új, hatalmas vezérszólama. [...] Magyarságuk és zsidóságuk most is, elválaszthatatlanul egy.”⁴⁷

A *Száz év zsidó magyar költői* című kötet negyedik fejezetébe az új generáció negyvenöt képviselőjétől válogattak verseket a kötet szerkesztői. A kötet végén a költőkről közölt életrajzi adatokból kiderül, hogy a negyvenöt költő közül huszonegynek jelent meg verseskötete 1939 és 1942 között. Ez azt jelenti, hogy a zsidó szervezetek, intézmények vagy magánszemélyek ezekben az években is összefogtak azért, hogy a zsidó kulturális-irodalmi-művészeti élet alkotásait bemutató kötetek (évkönyvek, antológiák) mellett egy-egy költő önálló kötete is eljusson a közönséghez.

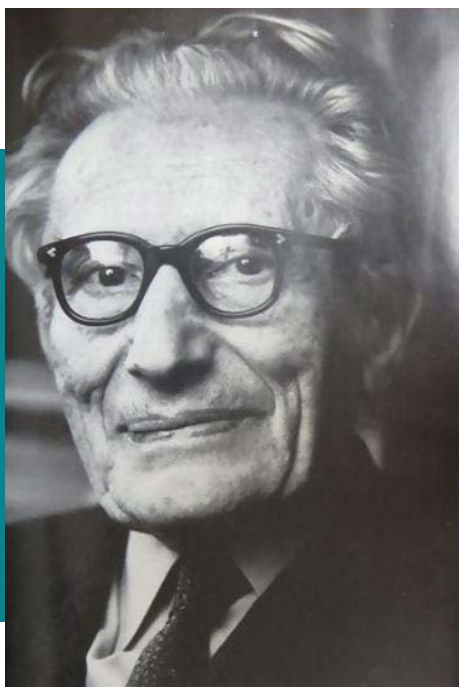
A százéves évforduló emlékére kiadott két antológia a pesti hitközség leánygimnáziuma és az OMIKE Kultúrtaácsa támogatásával jelent meg. Mindkét kötet szerkesztőinek legfontosabb célja, hogy a zsidó szellemi élet képviselőinek írásai a magyarsághoz tartozásról, a magyar haza és a zsidóság iránti hűségről is valljanak, a kettős kötődés együtt jelezze a hovatartozásukat.

A harmadik irodalmi antológia bevezető tanulmányát Zsoldos Jenő irodalomtörténész, a pesti zsidó gimnázium legendás magyartanára és igazgatója írta, a szöveggyűjtemény darabjait is ő válogatta. Az Országos Izraelita Tanítóegyesület Kiadványai sorozat részeként 1943-ban megjelent könyv oktatási célja, hogy szépirodalmi szövegeken keresztül megerősítse a zsidó ifjúság magyar-zsidó érzelmeit, a magyarság évszázados kapcsolatát a zsidósággal, elősegítse a következő nemzedék nevelését. A kötet elsősorban az egyetemes szellemi örökség, a Biblia és a magyar irodalom összefonódásával igyekszik bemutatni a két nép, a zsidó és a magyar egymásra találását az első magyar nyelvemlékektől a két világháború közötti időszakig megjelent szépirodalmi művekből válogatott szemelvények révén. Zsoldos korábbi irodalomtörténeti résztanulmányaiban már foglalkozott a magyar írók műveinek zsidó vonatkozásaival is, ebben a kötetben párhuzamosan vizsgálja a zsidó és nem zsidó írók műveit. Aki nem elég tájékozott és nem ismeri elég jól a magyar írók életrajzát, eltéved az írók rengetegében, nem minden szövegrészből érti meg, hogy zsidó vagy nem zsidó író

47 Cseregi Hugó – Kohn Zoltán – Komlós Aladár – Mohácsi Jenő – Rubinyi Mózes – Sós Endre – Turóczi-Trostler József (szerk.): *Száz év zsidó magyar költői*. Kiadja az OMIKE Kultúrtaácsa, [1943]. 5; 6; 29; 214.

zsidószemléletét, zsidóábrázolását olvassa-e. A Zsoldos-antológia nem hagy kétséget a kötet célja és szemlélete felől: elérkezett a pillanat, hogy „az érzületében magyarrá lett zsidóság nyelvében és kultúrájában is hasonljon a magyar szellemhez. A magyar zsidóság vállalta és megoldotta a kettős feladatot. A nemzeti együvé tartozás hitén át vert hidat a magyar egyenjogúsító szándék és a zsidó hasonulási vágy között. Ettől a pillanattól kezdve nemcsak szemléleti közösség, hanem cselekvő egység is az egyetemes magyar művelődésben. A magyar-zsidó költők, írók s tudósok százesztendőös nemzedékrendje gazdag fejezetként illeszkedik be a magyar szellemi élet történetébe.”⁴⁸

A zsidótörvények árnyékában, a védőpajzsként megidézett múlt, a bizonytalan jelen és a félelmetesen kiismerhetetlen jövőtől rettegés éveiben megdöbbsentően gazdag, színes, sokműfajú irodalmi életet mutat a vázlatos áttekintés is. A közeledő tragédia előtti utolsó pillanat gazdag zsidó könyvtermését az *Ararát* 1943-ra és 1944-re megjelent könyvszemléje is igazolja.

Kados László
Csigó László felvétele, Wikimedia Commons

48 Zsoldos Jenő (szerk., bevez.): *Magyar irodalom és zsidóság. Költői és prózai szemelvények.* Budapest: Országos Izraelita Tanítóegyesület, 1943. 108.

1943-ban Kardos László írta az *Új zsidó könyvek*⁴⁹ címen az elmúlt év könyvterméséről szóló cikket. Bár a cikket felvezető sorok épp a kiadási nehézségekről, a kritika hiányáról, visszhangtalanságról szólnak, a folytatásból kiderül, hogy évkönyvek, emlékkönyvek, irodalmi kalendáriumok, politikai és vallásos kiadványok, verseskötetek, panasziratok jelennek meg, a héber tankönyvek, héber nyelvű tudományos és szépirodalmi munkák sem hiányoznak a kínálatból: nyolc verseskötet (köztük versfordítók és egy héberül verselő költő), tíz prózaválogatás, két dráma és hat értekező próza az év termése. Megjelenik az IMIT új bibliafordítása, és a Javne könyvek sorozat. Mindez 1942-ben.

Az *Ararát* következő kötetében Steiner Lenke írja a zsidó irodalom éves könyvszemláját. A művekből levont tanulsága: az író „újonnan szerzett zsidó öntudatával” bizonytalanul tér át a zsidó témákra, a bírálat értéke is bizonytalan, a zsidó olvasóközönség elveszti tájékozódását. Az áttekintett könyvtermésből kiderül, hogy szépirodalom helyett a szemlélő inkább zsidó öntudatot ébresztő és zsidó kultúrát elmélyítő köteteket talál. Kardos László héber versfordításait, Joseph Klausner *A modern héber irodalom történetének magyar fordítását*,⁵⁰ a *Száz év magyar-zsidó költői* című antológiát, az IMIT és az OMIKE évkönyvét. A zsidó történelem, a Biblia kora, az ókori zsidó bölcsélet, az irodalomtudomány mellett elenyésző a szépirodalmi művek száma. Az új, alakuló zsidó közösségnek „annyi önismerete még nincs, hogy kitermelje a maga lírikus vagy epikus kifejezőjét. Új *haszkala*, felvilágosodás indul meg, ezúttal ellenkező irányból: vissza az átértelmezett, tudatos közösséghez.”⁵¹

1944-et írtak. A mutatóba kiemelt kötetekből idézett egy-egy írás visszatér az elfeledett múlthoz, a közös kultúra és hagyomány forrásához – menekül a szellemiségbe. De bízik és bizalmat is ébreszt az írókban és olvasóiban. Az előlük elzárt jövő helyett az új emancipáció és az új felvilágosodás reményét villantja fel.

A legmegrendítőbb mégis az a hosszú távú tervezés, amiről az 1944-ben megjelent *Emlékezzünk!*⁵² című kötetben olvashatunk. A belső címlap mellett egy huszonnégy kötetes, *A magyar zsidóság ezeréves története*

49 Kardos László: *Új zsidó könyvek*. In: Komlós, 1943. 147–155.

50 Mindkét kötet a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége Javne könyvek sorozatában jelent meg.

51 Steiner Lenke: *Az év magyar-zsidó irodalma*. In: Komlós, 1944. 148–156.

52 Lévai Jenő (szerk.): *Emlékezzünk! Zsidók a magyar élet és a magyar kultúra szolgálatában*. Budapest: a szerkesztő kiadása, 1944.

című sorozatot hirdet a szerkesztőbizottság, ennek mintakötete az *Emlékezzünk!* címen kiadott szemelvénygyűjtemény.

1943 novemberében kelt a kötet szerkesztőjének, Lévai Jenőnek az előszava. Az ezeréves történetet bemutató sorozatot – történelem; honvédelem; államférfiak és politikusok; tudósok és feltalálók; papok és pedagógusok; vallási, oktatási intézmények és templomok; magyarországi zsidó családok; zsidók a pénzügyben, kereskedelemben, iparban, mezőgazdaságban, gyógyászatban, jogszolgáltatásban; irodalom és sajtó; művészek és alkotásaik; sport; magyarországi zsidók külföldön – a megpróbáltatás nehéz óráiban vigaszul, a jövő nemzedékének pedig útmutatásul ajánlja. „Nem tudjuk még, hogy mit hoz a holnap, de mindenképpen komolyan kell vennünk felelős államférfiaknak azt az elhatározását is, hogy esetleg el kell hagynunk ezt a földet, ahol bölcsőnk ringott, s amelynek porával már összekeveredtek régen volt őseink hamvai. Mi – ma élő nemzedék –, bárhová vessen is bennünket a sors, meg fogjuk őrizni kegyeletes hűségünket a magyar honhoz, amelyben elődeink hazát találtak és nekünk hazát biztosítottak.”⁵³

A mutatóba kiemelt évkönyvek, naptárak, antológiák és más kiadványok körül kétszázán bábáskodtak: írók, szerkesztők, hitközségi vagy zsidó szervezetben működő tisztségviselők. Többeknek ezekben a kiadványokban jelent meg utoljára írása, csak ezeken a lapokon maradt fent a neve, szerencsés esetben a személyét, munkásságát bemutató néhány sor.

De hiába, mert maguk a kiadványok feledésbe merültek.

Zsidó írók és műveik a magyar irodalomtörténet-írásban

A 19. század második felében jelent meg az első összefoglaló, részletes magyar irodalomtörténet, a német anyanyelvű Toldy Ferenc, a magyar irodalomtörténet-írás atyjának munkája. Az első magyarul író zsidó író-nemzedék az első magyar irodalomtörténetből már kimaradt, de mivel Toldy a szépirodalmi alkotások mellett az elméleti és tudományos munkák feldolgozását is az irodalomtörténész feladatának tartotta, Bloch Móric a „magyar izraelita hittudományi irodalom” művelője szóba kerül a teológiai irodalomról szóló fejezet végén. A fejezet jegyzeteibe pedig

53 Lévai, 1944. 6–7.

bekerültek a magyar nyelvet ápoló zsidók fordításai, imák, zsoltárok, erkölcsstani és történeti munkák.⁵⁴

A korszak magyar novella- és regényirodalmának aprólékos adatait Szinnyei Ferenc gyűjtötte egybe. Az 1848-as évkönyvnek nála sincs nyoma, de szerzői közül megemlíti Szegfi Mór „zsidó érzékenységgel írt bosszús kirohanás”-át Nagy Ignác, Kuthy és Jósika művei ellen. Ludasi Mór egyik verséhez fűzött megjegyzésére pedig még sokszor visszatér a zsidó írók magyarul megszólaló műveit bíráló kritika: „a zsidó írók akkor se tudtak egészen jól magyarul”.⁵⁵ A szabadságharc utáni korszak Jókai német fordítójaként mutatja be Ludasi Gans Mórt, Bloch Ballagit pedig a *Protestáns Képes Naptár* szerkesztőjeként.⁵⁶ Rajtuk kívül hét zsidó íróat talált Szinnyei a korszakban, köztük Szegfi Mórt, aki „ha közepes író volt is, de korában törekvő és nem tehetségtelen művelője a realista elbeszélésnek”.⁵⁷

Szinnyei Ferenchez hasonlóan Pintér Jenőt is pozitívista irodalomtörténet-íróként tartják számon, de adatfeldolgozó munkájukhoz napjainkig visszatérnek a kutatók.

A nyolckötetes „nagy Pintér” Ballagi Mórt az első magyarul író zsidó tudósként, az akadémia első „izraelita” tagjaként említi, kihangsúlyozza nyelvészeti munkáit. Szegfi „a legkorábbi magyar zsidó szépírók egyike”, Einhorn Ignáccal együtt „közrebocsátotta az első magyar nyelvű izraelita naptárt”. A hitéhez ragaszkodó zsidó politikust, Einhorn Horn Edét a század második felében államtitkárrá nevezték ki. Ludasiról is megemlíti, hogy nem hagyta el zsidó vallását, Ferenc József mégis nemességgel tüntette ki.⁵⁸ A századvégen az új zsidó nemzedék erős faji öntudatát és gyors előnyomulását hangsúlyozza Pintér, a zsidóság „fürge szelleme”

54 Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelen korig rövid előadásban*, 1864–1865. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 295–297.

55 Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. II. kötet, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, kiadása 1926. 170; 222.

56 Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Back-korszakban*, I. kötet, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1939. 142; 187.

57 Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Back-korszakban*, II. kötet, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941. 394. A hét zsidó író: Ágai, Helfy, Óváry, Reményi Katalin (Reményi Ede testvére) első zsidó író, Rózsaági, Szegfi, Wohl Janka, 648–649.

58 *Pintér Jenő magyar irodalomtörténete*. Tudományos rendszerezés, hatodik kötet. A magyar irodalom a XIX. század második harmadában. Budapest, 1933. 214–216; 846–847; 911–917.

új elemeket hozott a magyar irodalomba, de rontott a kereszténynacionalista szemléleten.⁵⁹

A 20. század első harmadát bemutató utolsó kötetbe bekerült a második zsidótörvény és a zsidók kiszorítása a sajtóból. Az alapos adatgyűjtésnek köszönhetjük a zsidó szervezetek, sajtójuk, a cionista szervezet és sajtója, valamint a periodikákba író munkatársak felsorolását. A költészetet, a regényeket és a színműveket tárgyaló fejezeten belül Pintér külön cím alatt veszi sorra *A zsidó irány* szerzőit és műveit.

Kiemeli Patait és munkáit, Biró Lajos *A bazini zsidók* és Hatvany *Urak és emberek* című regényét. A Biró-regény „nemcsak a faji összetartás megvallásának könyve, hanem többé-kevésbé vádirat a huszadik századi keresztény Magyarország ellen is” – olvassuk. Az *Urak és emberekben* Hatvany kegyetlenül beszél az „énregény” hőseiről. „Sok szép tulajdonsága van az éleseszű ősöknek, de mohó önzésükért méltók a kicsúfolásra. Környezetrajza kétségtelenül őszinte. Sok olyan rejtett dologra tapint rá, amelyekről egy távolabbról szemlélődő keresztény író nem tudott volna helyes képet rajzolni. Valóságos emlékirat a mű szépirodalmi alakban: a magyarországi zsidó nemzedékek típusos fejlődésének rajza.”⁶⁰

A zsidóságot vállaló írók közül kiemelkedik Ujvári Péter, a „fajzsidó fantáziája és etikája, a talmudi hagyományoktól áthatott életszemlélet, a zsidó humor és satíra Ujvári Péter munkáiból árad legönfeledtebb ortodox mámorral” – írja Pintér.⁶¹

Az első világháborút követő forradalmak után Bécsbe menekült írókat is megemlíti: „Csonka-Magyarország nagyon keveset tudott ezeknek a Budapestről megszalasztott agitátoroknak példátlanul hazaáruló irodalmáról. Nemcsak a zsidók izgatták a külföldet a 'fehér terror országa' ellen, akadtak köztük keresztények is” – olvassuk Pintérnél, majd így folytatja: „Értékesebb író kevés volt a menekültek sorában, annál útszélibb hangon támadták a keresztény-nemzeti irányt egyes alig ismert nevű zsurnaliszták.”⁶²

59 Pintér Jenő *magyar irodalomtörténete*. Tudományos rendszerezés, hetedik kötet. A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában. Budapest, 1934. 125.

60 Pintér Jenő: *Századunk magyar irodalma*. A magyar irodalom a XX. század első harmadában. Budapest: Pintér Jenőné vállalatának kiadása, 1943. 1083; 1085.

61 Pintér, 1943. 1240.

62 Pintér, 1943. 1382–1383.

Pintér saját nézeteire ráfonódnak a sokféle forrásból idézett szövegrészletek, de valószínűleg azt vallotta, amit a választott idézetekben mások fogalmaztak meg helyette: a zsidóuralom veszélyezteti a magyar nemzetet, ennek kimondásától akkor sem kell visszariadni, ha emiatt valakit antiszemitizmussal vádolnának – bár vitathatatlanul akadnak tárgyilagosan elismerő-értékelő gondolatsorok is a vaskos kötetekben.

A zsidótörvények árnyékában érkezett el az ideje, hogy zsidó irodalomtörténészek írjanak a magyar nyelvű zsidó irodalomról.

Összefoglaló-átfogó irodalomtörténet nem született. A *Száz év előtt* című antológia fejezeteit bevezető tanulmányok foglalkoztak a zsidó költőkkel. Zsoldos Jenő – aki a versantológia egyik szerkesztője is, és saját kötetében a kezdetektől a kortárs irodalomig tekintette át a zsidó témák jelenlétét a magyar irodalomban – csak részben foglalkozik zsidó írókkal és műveikkel. A magyarországi zsidó vonatkozású irodalom (valószínűleg) első és mindeddig utolsó történeti feldolgozását az első két zsidótörvény idején Komlós Aladár írta meg.⁶³ Mégsem tartozik ennek a korszaknak a történetéhez, mert csak évtizedekkel később, véletlenül került elő egy, a 19. század elejétől a század végéig tervezett irodalomtörténet első kötetének kézírata. Kortársai munkáihoz hasonlóan Komlóstól is csak résztanulmányokat, kritikákat, folyóiratközléseket olvashatott az 1939 és 1944 között meglepően sokrétű műfajokban tevékenykedő zsidó írógárda. Elmaradt a kortársként átélt szépirodalmi művek történeti feldolgozása, a pályatársakra emlékeztető életrajzok, a megjelent munkák adatfeldolgozása. Csak a részlegesen fellelhető kiadványok elszórt adataiból indulhat ki a késői kutatómunka.

„hogy merik ezt csinálni, amit csinálnak”

Megtörtént a felfoghatatlan és feldolgozhatatlan. Szép Ernő *Emberszag* című könyve az első szépirodalmi megfogalmazása egy túlélő saját történetének: „elképedek néha: hogy merik ezt csinálni, amit csinálnak, hogy merik, mikor itt vagyok a világon? Hiszen látok, hallok mindent.

63 Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1997.

Hogy nem döbrentek meg, hogyhogy ki nem sül szégyenükben a szemök, hogyhogy nem hagyták azonnal abba?”⁶⁴

1946. február 17-én Komlós Aladár „világi *heszped* imában” állított emléket a „fasizmus és a világháború magyar-zsidó író áldozatainak emlékünnepevényén” azoknak, „akiket honfitársaink egy része német segítséggel [...] hazafias lelkesedéssel a halálba űzött”. A hosszú, befejezetlen névsorban olvassuk azoknak a nevét is, akik az utolsó pillanatig az írásba, a közös haza helyett a közös nyelvbe vetett hittel hadakoztak a közeledő, pusztító jövő ellen az 1939 és 1944 között megjelent kiadványokban. A veszteség súlyától megtört irodalomtörténész még egy utolsó seregszemplét tartott, és többet nem foglalkozott a magyar nyelvű zsidó irodalommal.⁶⁵

Egy évvel később, Bóka László szerkesztésében kiadták a *Magyar mártír írók antológiáját*. Zsidó és nem zsidó, a szocialista mozgalom, a halálmenet, a nyilas terror, a pesti védett ház, a megsemmisítő táborok – minden származása vagy hitvallása alapján elpusztításra ítélt áldozat egymás mellé került a kötetben, ezzel már 1947-ben megteremtették a következő évtizedek hallgatólagosan elfogadott gyakorlatát: nincs különbség, mindenki egyként szenvedett és lett a gyilkosok áldozata.⁶⁶ A könyvet mégis hasznos fellapozni, az egyes íróktól válogatott szemelvények előtt a kortársak mutatják be pályatársaikat és (remélhetőleg) hiteles mondatokban rögzítik író társaik halálának körülményeit.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc százéves évfordulójára Zsoldos Jenő tanítványai közreműködésével kiadott egy következő antológiát. Keserű csalódás, ön- és közösségbírálat árad a kötet bevezetőjéből: három nemzedék talált megnyugvást a múltban, mert néhány zsidóságot támogató egyéni szándékot a magyarság közös akarataként értelmeztek.

64 Szép Ernő: *Emberszag*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 167. A könyv első megjelenése: Keresztes-kiadás, 1945. A korabeli kritikák közül lásd Sós Endre (*Magyar Nemzet*, 1946. február 17.) és Pándi Pál (*Magyarok*, 1946. május) írását. – A háború befejezése után közvetlenül született Déry Tibor írása is: „egy cipőpasztás dobozba dugott cipőfűzőkanóc fényénél elkezdtem írni az *Alvilági játékok* című novellaciklust”. Déry Tibor: *Ítélet nincs*. In: Déry Tibor: *Válogatott versek, kisregények, novellák*. Ítélet nincs. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 984.

65 *Ichud füzetek*, 1947. In: Komlós Aladár: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1997. 312–318.

66 Bóka László: *Magyar mártír írók antológiája*. Budapest: Cserépfalvi, 1947. A korabeli kritikák közül: k – i – e [Keszi Imre]: *Magyar mártír írók antológiája*. *Szabad Nép*, 1947. június 17.

„A zsidóság optikai csalódásba esett.”⁶⁷ Az 1948-ban kelt előszó Zsoldos előző antológiájának szellemét cáfolja.

A *Spenót* néven közismert hatkötetes magyar irodalomtörténet az első magyarul megszólaló zsidó írógeneráció néhány tagját a német nyelvű újságírók és a márciusi napokat támogató fiatalok között említi, a századfordulón jelentkező társaikról, az első világháború után emigrációba kényszerült zsidó írókról és műveikről, publicisztikai és szerkesztői munkásságukról, a két háború közt megjelent zsidó vonatkozású művekről általában a polgári vagy nagypolgári fedőnév alatt esik szó. Aprólékos munkát kell végeznie annak, aki az utalásokból, elszórt bekezdésekből vagy mondatrészekből a magyar irodalomtörténet zsidó vonulatát szeretné megérteni.⁶⁸

Az irodalomban, folklórban, zsidó hagyományban és kultúrtörténetben rendkívüli szellemi értékeket feltáró kiváló tudósnak, az Országos Rabbiképző Intézet legendás igazgatóprofesszorának, Scheiber Sándornak és mikro-szövegvizsgálatának köszönhetjük, hogy a magyarul megszólaló zsidó irodalom számos értékes művére felhívta a figyelmet és bibliográfiai adatokkal kijelölte a további kutatások útját.⁶⁹

A magyar irodalomtörténet-írás csak mozaikokkal jelzi a zsidó írók magyarul írt műveinek gazdag, feldolgozatlan vonulatát. A magyar irodalom zsidó vonatkozásának történetét a közösség írástudói nem írták meg. Az első száz év nemzedékének számos tagja és életműve elsüllyedt, elfelejtődött – vagy a túlélők vészorszakot követő, zsidó vonatkozásoktól ismét eltávolodó művei borították be korábbi megszólásaikat a feledés fátylával.⁷⁰

67 Zsoldos Jenő (szerk.): *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. Budapest: Pesti Izr. Hitközség Leánygimnáziumának és Ipari Leányközépiskolájának 48-as Ifjúsági Bizottsága, 1948.

68 Pándi Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965., Sőtér István (szerk.): *A magyar irodalom története, 1849-től 1905-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965., Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.

69 Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*, III. Budapest: a Magyar Izraeliták Országos Képviseletének kiadása, 1984.

70 Az 1945 utáni korszakhoz lásd: Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.

Klein Rudolf

A feledés ellenében – Eltűnt zsidó közösségek újjászületett zsinagógái a Kárpát-medencében

Bevezető gondolatok

Talán sosem hatott olyan erősen a feledés kultúrája, mint a holokauszt után. Zsidók és nem zsidók felejtani óhajtottak. Az elkövetők a tetteiket, az „ártatlan szemlélők”, hogy nem tettek semmit, a túlélők pedig tehetetlenségüket, kiszolgáltatottságukat – nemritkán zsidóságukat is. Az 1943-as varsói gettólázadás igazolta, hogy sokat nem is lehetett tenni. A feledés konszenzusa segítette a zsidók földi nyomainak mielőbbi eltüntetését, létük meg nem történtté silányítását. A „szovjetek” beszántották a lebergi (ma Lviv, Ukrajna) zsidó temetőt, ahogy a vilnai (ma Vilnius, Litvánia) középkori temetőt is letörölték a föld színéről; a síremlékekkel utakat köveztek ki – elég rázós élmény lehetett a zord, zöld Zil teherautók büszke, leninista proletár vezetőinek ezeken áthajtani. Zsinagógák százait rombolták le az 1940-es évek második felében, mintegy kiterjesztve a Kristályéjszakát Kelet-Közép Európára – csak immár javarészt élő zsidók nélkül, és a „felszabadítók”, illetve a „munkásosztály” ál-öntudatától vezérelve.

Ám a felejtés kultúrája hosszú távon mégis vereségre ítéltetett. 1948-ban állították fel a varsói gettólázadás Nathan Rapoport tervezte emlékművét, 2013-ban ehhez csatlakozott a Polin Museum (A lengyel zsidóság történetének múzeuma) üvegdobozba csomagolt „zsidó Disneyland”-je. A német kultúra a mai napig vezekel – vagy legalábbis úgy tesz a jólét árnyékában. Számos rangos német újságban és folyóiratban találunk zsidó rovatokat az 1950-es évekkel kezdődően, agilis kis könyvkiadók próbálják meg helyrehozni a helyrehozhatatlant, felidézni az egykor organikusan az európai kultúrába illeszkedő zsidóság eltűnt világát.

□ Klein Rudolf, építész, az MTA-doktora, Óbudai Egyetem, Ybl Miklós Építéstudományi Kar, e-mail: kleinrud@gmail.com

Az ezredfordulóra újabb emlékezés/feledésstratégiai fordulópont következett be. Az őszinte megemlékezés a hitelesen helyreállított zsidó környezetben fokozatosan hamisításokba fulladt. Megjelentek a „zsidó Disneylandek” elemei, mint például a krakkói Kazimierz zsinagógáiban a kaftánba bújtatott álzsidók, akik élő díszletként fokozzák a turisták „zsidóélményét” a nap folyamán – míg este esetleg máárvira gyülekező igazi, törékeny termetű, szőrmekucsmás zsidókat is látni a macskaköves utcákon. Salommal köszönő, tagbaszakadt, kerekfejű lengyel férfiak árulják giccs-szuvenirtermékeiket a héber feliratú és gyertyával világított kis boltokban, városi díszletre fordítva Isaac Bashevis Singer jiddis elbeszéléseinek hangulatát. E könnyen fogyasztható álvilágot nevezi Ruth Gruber az értékítéletet elkerülni próbálva virtuálisan zsidónak (*virtually Jewish*).¹ A feledés kultúrájának e posztmodern változatában a kettős kódolás elvének megfelelően folyik a két világ közötti idézgetés, sőt a kettő gyakran össze is olvad, ezzel egy sajátságos – látszólag az emlékezés köntösébe bújt – újabb feledést hozva létre.

A fenti törekvések építészeti kiteljesedése az elnéptelenedett zsinagógák mindenáron történő felújítása, megfelelőnek vélt új rendeltetésre formálása. Valójában nincs ebben semmi kivetnivaló, hiszen ez is egyfajta tisztelgés az eltűnt, eltüntetett európai zsidóság előtt, de egyben a feledésnek is egyfajta stratégiája, mert az igazi parafrázisai működtetik. Ugyanakkor az építészetre és a városi környezetre jótékonyan hatva mégiscsak folytonosságot kísérel meg létrehozni.

Az új, világi funkciókra felújított zsinagógák különleges műfajt képviselnek, amelyben két történelmi időszak találkozik egymással: először is az a periódus, amikor egy meghatározott zsinagógát egy adott zsidó közösség és annak nem zsidó milliója világra segített; a második pedig, amikor a zsidók fizikailag már nincsenek jelen, csak az anyagi kultúra elemeiben és a nem zsidó lakosság emlékezetében léteznek. Így jelenlétük különleges – társadalmi, kulturális és kiemelkedően építészeti – párbeszéd az időben. E cikk e párbeszédet elemzi fogalmi szinten és az építészet szempontjából.

1 Gruber, Ruth Ellen: *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2002.

A holokauszt megtizedelte a római kortól kisebb-nagyobb megszakításokkal jelenlevő európai zsidó lakosságot; a kevés túlélő kivándorlása tovább csökkentette a zsidók számát. Még azok a zsidók is, akik visszatértek szülővárosukba, fokozatosan nagyobb központokba költöztek, és több száz kis zsinagógát, illetve imaházat hagytak hátra, amelyek fokozatosan elromosodtak. Ellentétben Németországgal és Ausztriával, ahol a nácik lerombolták a zsinagógák túlnyomó többségét, Kelet-Közép-Európa országaiban sok zsinagóga élte túl a vészorszakot. Néhány enyhén sérült épület megsemmisült a sztálinista időkben, mint a nagy neológ zsinagóga Debrecenben. Mások – mint a két nagy pozsonyi zsinagóga – az 1960-as és 1970-es években a konszolidált kommunista rezsim városfejlesztésének váltak áldozatává.² Néhány a hanyagság vagy a kommunista pártvezetés ellenségesége miatt omlott össze, mint például a gyönyörű késő barokk, kilencboltmezős zsinagóga Szécsényben. Sok közülük felismerhetetlenné vált, mint a ritka szecessziós zsinagóga Nagyszőlősön és a nagy zsinagóga Munkácson, mindkettő az akkori Szovjetunióban (ma Vinohragyiv és Mukacsevo, Ukrajna).³

Az 1970-es években megváltozott a magyar politika a zsidó örökséggel szemben. Számos önkormányzat kezdett el gondoskodni az elhagyott zsinagógákról, és az elkövetkező három évtizedben a Cseh Köztársasághoz, Lengyelországhoz és Szlovákiához hasonlóan sokat megmentettek és világi funkcióval láttak el. A helyzet rosszabb volt Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában, nem is beszélve a Szovjetunióról, ahol nem kevés zsinagógát leromboltak. A helyreállítási tevékenység a berlini fal leomlása után tetőzött, amikor a hazai erőfeszítéseket főként az Egyesült Államok magánalapítványai, majd később az Európai Unió jóvoltából külföldi támogatás egészítette ki. Az új demokráciák térnyerésével nemcsak a restaurálás mennyisége fokozódott, hanem minősége is: a helyreállítás az új funkció és a térbeli elrendezés, a szerkezetek és a részletek tekintetében is megfelelőbbé vált. A zsinagógákat múzeumokká, koncerttermekké, városi kulturális központokká, könyvtárakká, galériákká és holokauszt-émlékművekké/központokká alakították át.

2 Borský, Maroš –Švantnerová, Jana et al.: *The Jews of Bratislava and their Heritage*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2012.

3 Lásd: Sed-Rajna, Gabrielle – Amishai Maisels, Ziva – Reich, Rony – Klein, Rudolf – Jarassé, Domenique: *L'art juif*. Paris: Citadelles & Mazenod, 1995.

Feledés és műemlékvédelmi elvek, praktikák

A Max Dvořák (1874–1921) főművének tekintett *Katechismus der Denkmalpflege*⁴ (1916) közzététele óta eltelt egy évszázad során sokat változott a műemlékvédelem elmélete és gyakorlata az Osztrák–Magyar Monarchiában, illetve annak utódállamaiban, aminek jelentősége a zsinagógák felújítása szempontjából is meghatározó. A Monarchia zsidóságában a *Wissenschaft des Judentums* című folyóirat első számának 1822-es megjelenését követően ébredt fel az anyagi örökség iránti érdeklődés, a nagy zsidó múzeumok alapjait azonban csak a századfordulón vetették meg. A világelső bécsit 1895-ben, a prágait 1906-ban, a budapestit 1916-ban hozták létre. A kegytárgyak kutatása mellett hamar elindult a zsinagógaépítészet kutatása is.⁵

A műemlékvédelem alapján véve a feledés ellenében működik, ami teljesen magától értetődőnek és vitathatatlannak tűnik: célja a múlt építészeti értékeinek megóvása és bemutatása. Ám a dolog ennél sokkal bonyolultabb. Egy műemlék hosszú és viszontagságos, történelmi korokon átívelő életének nem minden szakasza jeleníthető meg a felújítások során. A feltárást végző művészet- és építészettörténészek által kikutatott rétegek közötti prioritás meghatározása nem egzakt tudomány, számos esztétikai, történelmi és politikai mozzanat befolyásolja. Zsidó műemlékek esetében ez tovább bonyolódik, ahogyan a zsidósággal kapcsolatos kérdések is rendszerint komplikáltabbak, mint a befogadó, illetve nem befogadó társadalmói, hiszen ezek mindenkori kulturális és politikai párbeszédnek és egyeztetések következményei.⁶ A mi esetünkben felmerül a kérdés, mennyiben és miképp akar egy utódállam emlékezni egykori (magyar) zsidóságára? Ez pedig még az államhatárokon belül is pálfordulásokkal megtűzdelt folyamat. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a történelmet némely országokban még a 21. században is „szerkesztik”: egyes időszakokat kiemelnek, másokat megpróbálnak meg nem történné tenni. Nagyvárosokban egymás után tűnnek el az úgynevezett szocializmus építészeti emlékei – még a legjobbak is –, és a helyükre

4 Dvořák, Max: *Katechismus der Denkmalpflege*. Wien: Verlag von Julius Bard, 1916.

5 Toronyi Zsuzsanna: Önreprezentáció. A Dohány utcai zsinagóga környezete. In: Török Gyöngyvér (szerk.): *Ami látható, és ami láthatatlan*. Budapest: Erzsébetvárosi Összevont Művelődési Központ Nonprofit Kft. 2018. 79–92.

6 Lásd: Klein, Rudolf: The Evolution of Synagogue Space in Central and Eastern Europe from the 11th to the 19th Century. *ICOMOS Journal Scientifique*, Vol. 2., 1997.

régebbi korok építészetének „politikailag korrektebb” stílusában épülő, a mai kortól teljesen idegen „urbánus implantátumok” kerülnek.

Lerövidítve elmondható, hogy a korokon átívelő építéstörténeti műemlékek felújítását – a zsidó épített környezet kincseit is beleértve – két alapvetően eltérő filozófia vezérli. Kiválasztani egy korszakot, amikor a műemlék integritása és autentikussága⁷ a legkompaktabb volt, illetve mozaikszerűen bemutatni azt, amiről valamilyen anyagi maradvány – épületelem, kő, téglarakás, esetleg tervrajz – tanúskodik. Az elsőre a legegységesebb példa, és egyben a legszerencsétlenebb is a maribori késő középkori zsinagóga felújítása, közvetlenül a berlini fal leomlását követő időszakból. Itt egy rosszul megkutatott, fabrikált középkori, illetve kora újkori kollázst hoztak létre, és eltávolítottak minden olyan régészeti hiteles elemet, amely ebbe az emlékezés/feledéspolitikai keretbe nem fért bele.⁸ A másik filozófiára jó példák a középkori soproni zsinagógák, ezek közül is a Sedlmayr János által felújított közösségi zsinagóga, amelynek esetében a középkori elemek ugyanúgy párbeszédet folytatnak modern megfelelőikkel, mint Carlo Scarpa (1906–1978), a régi és új elemek közötti párbeszéd a nyugati építészet történetében legkiválóbb művelőjének alkotásaiban. Scarpának semmi köze a zsidósághoz, de az arra jellemző kulturális dialógus Veneto és Japán, katolicizmus és buddhizmus között mégis hasonló eredményeket szült. Valószínű, hogy Sedlmayr látta a Museo di Castelvecchio Scarpa által irányított felújítását.

A magyarországi zsinagógák védelmének és felújításának rövid története

Az 1950-es és 2020-as évek között különleges dinamika jellemezte az európai zsinagógák megőrzését és helyreállítását, a vasfüggöny mögötti területeket is beleértve. Különböző filozófiáik és stratégiáik egyrészt a műemlékvédelmi elvek általános tendenciáit, nemzetközi szakmai testületek, az UNESCO és az ICOMOS ajánlásait, másrészt egy adott ország társadalmi megfontolásokból fakadó, teljes épített örökségére, így a zsidó örökségre is érvényes műemlékes elvárásait követték.

⁷ E két fogalmat az UNESCO anyagi kulturális örökséget leíró dokumentumaiból vettem.

⁸ Lásd: Premk, Janez: Maribor Synagogue: Between Facts and Reinterpretation. *Arts; Basel* Volume 9, Issue 1, 2020. 5. DOI: <https://doi.org/10.3390/arts9010005>

A Magyar Királyság közvetlen szovjet-orosz katonai és kulturális megszállás alatt álló utódállamai összetettebb képet mutattak. A „proletárdiktatúrával” párosult kommunizmus mint „államvallás” szakított a hagyományokkal, a meglévő társadalmi renddel, beleértve annak kultúráját, örökségét és hagyományos vallásait. Az úgynevezett polgári társadalommal és értékeivel, építészetével, városszövetével szembeni ellenségesség a rendszer 1948-as kezdetétől a vasfüggöny leomlásáig az egész épített örökségre veszélyt jelentett. A történelem és a történelmi emlékek átírását célzó kommunista rezsimeknek a műemlékek – így a zsinagógák és a zsidó temetők is – nemritkán az útjukban álltak.⁹ Ez volt az az időszak, amikor szovjet-orosz nyomásra lerombolták a vilniusi középkori zsidó temetőt, akárcsak a lvivi (akkor Lvov) zsidó temetőt, hogy eltakarítsák Lviv nem orosz/ukrán múltjának Közép-Európához, azaz Ausztria–Magyarországhoz, illetve Lengyelországhoz kötődő bizonyítékait.

Az úgynevezett szocialista rendszer utódállamait a kommunizmus szellemében erősen központosították. Ám az 1970-es évekre a helyi hatalmasok, rokonaik és barátaik a gazdaságban, a városfejlesztésben, és így a műemlékvédelemben is különbséget tehettek, döntéseket hozhattak. Szerencsére a kézi vezérlés néhány ilyen nagyhatalmú potentátjának volt ízlése, illetve empátiája a zsidók és/vagy kulturális örökségük iránt. Ezekben a ritka esetekben a zsinagógáknak szerencséje volt. Ez történt például a kassai (Košice, Szlovákia) neológ zsinagógával (eredetileg Kassa, Magyarország, ma Szlovákia), amelyből a szocialista realizmus stílusának keretein belül kiváló koncertterem jött létre, a kassai Szlovák Filharmónia hangversenyterme. A felújítást valószínűleg eredeti tervezője, Kozma Lajos (született Fuchs), a rugalmas világnézetű, kiváló izraelita építész is helyeselné, annál is inkább, mivel eleve vonzódott a historizáláshoz. Először a Lechner Ödön (született Edmund Lechner), majd a Kós Károly (született Karl Kosch) képviselte magyar nemzeti hagyomány, illetve a finn nemzeti romantika követője volt, utóbb Lajta Béla (született Leitersdorfer) liberális elő-modernizmusáé, bizonyos biedermeier kirándulásokkal. 1919-ben a Tanácsköztársaság Művészeti Direktóriumában vállalt szerepet, majd 1920-tól a „raccsoló reakció”

9 Lásd: Klein, Rudolf: *Synagogues in Hungary. A Short Survey from the Middle Ages to Modern Times*. In: Anna, Szalai (ed.): *In the Land of Hagar. Jews of Hungary: History, Society and Culture*. Tel Aviv: Beth Hatefutsot, The Nachum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora – Ministry of Defence Publishing House, 2002. 93–101.

neobarokkjában jeleskedett, és csak az 1930-as években lett belőle modernista, amikor a zsidó felső középosztálynak tervezett villákat.¹⁰ A második világháborút Soros Tivadar mellett úszta meg, 1948-ban megválasztották az Iparművészeti Főiskola rektorának, de még abban az évben meghalt szívrohamban. Épületei elemzése során a szemlélőben az a képzet támad, mintha bajuszkája alatt mosolyogva tervezett volna tudva, hogy átverte a nemzeti neobarokk kuncsaftokat, de valójában a modernistákat is, ha ezt az opusát Molnár Farkas hithű modernizmusával vetjük össze. Elképzelni sem tudjuk, mit alkotott volna „sztálinbarokk” stílusban, ha erre módja nyílik – a szocreál egyébként is Magyarországon volt a legmulatságosabb, mert itt-ott felcsillant benne a posztmodern. A kassai neológ zsinagóga ennek az előképe.

Kelet-Közép-Európa nagyvárosaiban, történelmileg fontos helyszíneken még az ortodoxabb kommunista időkben is csínján bántak a történelmileg jelentős és elhagyott zsinagógákkal, azokat gyakran a hely és a kor szerény építészeti színvonalának lehetőségei szerint helyreállítva. Ellátták ezeket némi tartalommal, mint például a prágai josefovi (josephstadti) zsidónegyed zsinagógáit, vagy akár a Kazimierz-negyed, Krakkó egykori zsidó városrészének egyes kiemelt zsidó imahelyeit. E tekintetben Budapest különleges eset, mert a zsidók itt sokkal nagyobb számban éltek túl a soát, mint Kelet-Közép-Európa más nagyvárosaiban – Berlinben, Belgrádban, Varsóban, Krakkóban, Prágában, Pozsonyban, kivéve Szófiát, mivel az egész bolgár zsidóságot sikerült megmenteni a kiirtástól. A budapesti zsinagógák nagyrészt megtartották eredeti funkciójukat.¹¹

10 A szakirodalomban csak ez utóbbi van feldolgozva, holott ez a legkevésbé sokoldalú. Lásd: Horányi Éva (szerk.): *Kozma Lajos modern épületei*. Budapest: Terc, 2006.

11 A legkirívóbb kivétel a Páva és a Rumbach Sebestyén utcai, illetve a Dózsa György úti zsinagóga.

A kelet-közép-európai zsinagógák lerombolásának, fenntartásának és helyreállításának négy időszaka

1. A korai „proletárdiktatúra” 1948-tól az 1960-as évek elejéig: a zsinagógák lerombolása vagy durva átalakítása, romként való megtartása vagy raktárhelyiségként, állateledel tárolására szolgáló helyként olyan világi funkciókra való felhasználása, amelyek ellentmondtak eredeti rendeltetésüknek. (A nácik a zsinagógákat lóistállóként, disznóólként vagy bordélyházként használták.) Ez a gyakorlat összefügg a kora kommunista időszak antiszemitizmusával, amelyet egyrészt a kommunista párt szított a „gazdag zsidó kapitalistákra” való hivatkozással, másrészt építhetett a zsidóellenesség korábbi hagyományára. Az elhurcolt zsidók kis része hazatért és szeretett volna bemenni a házába, ahova nem zsidó szomszédai költöztek be abban a reményben, hogy az elhurcoltak nem térnek vissza.¹² A zsinagógák lerombolása a zsidóság és az ellene elkövetett atrocitások elfelejtését célozta.
2. A humanizálódó szocialista társadalmak vezetői – így Kádár János, a lengyel Władysław Gomułka, a bolgár Todor Hrisztov Zsivkov, a keletnémet Erich Honecker, a csehszlovák Gustáv Husák (született Huszák Ágoston) – által fémjelezett „konszolidált diktatúra” az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek elejéig változtatott a fenti helyzeten. (A balkáni kommunista uralkodók, a román Nicolae Ceaușescu és a jugoszláv Josip Broz Tito eltérő pályát követtek. Az előbbi 1989-ben bekövetkezett haláláig fenntartotta a kemény diktatúrát és a totalitárius építészetet mint annak vizuális kifejezését. Rendszere a zsidó hierarchiában is leképződött, a rettegett román „főzsidó” Mozes Rosen valójában kis-Sztálin, illetve mini-Ceaușescu volt. Tito azonban sosem tette igazán magáévá a szovjet-orosz kultúrpolitikát és az antiszemitizmust. Szerette a pompát, kora „kapitalista” hírességeit meghívta saját szigetére, Brionira. Szellemi atyja, Moša Pijade „burzsuj származású” volt, módos belgrádi szefárd család sarja, *A tőke szerbre fordítója* és párizsi modern festő, aki fiatalkori

¹² E sorok írójának édesapját a német táborból való hazatérése után az új lakók megpróbálták börtönbe vetni, azon a jogcímen, hogy együttműködött a nácikkal. Szerencséjére unokatestvére Tito elvtárs személyi titkára volt, aki a dolgot elrendezte.

képein szexualitásának útvesztőit boncolgatta.¹³ Ám sem a kulturált Pijade, sem a rettegett Rosen nem segített túl sokat a zsinagógákon.) Emlékezés-, illetve feledéstechnikai szempontból ez a korszak mégis előrelépésnek számított. Az építész szakma a zsinagógákat gyakran „városi bútoroknak” tekintette, melyek lerombolásával csonkult volna a történelmi városkép. Megjelent a parciális felejtés, illetve emlékezés: a zsidók és történelmi szerepük továbbra is felejtendőnek számítottak, de anyagi kultúrájuk egyes morzsáinak megtartása elfogadottá vált. Ezek voltak azok az idők, amikor sok zsinagógát ki-belezték – mint például a kecskeméti és a szentesi – és világi célokra alakították át. Kecskeméten ez az épített örökség nagy veszteségét jelentette, hiszen az itteni zsinagóga tartalmazta Magyarország egyik legszebb romantikus belső terét.

3. Az átrendeződő szocializmus és bukása, az új demokráciák időszaka az 1980-as évek elejétől a 2004-es EU-csatlakozásig. Mint amikor a lábasról hirtelen leemelik a fedőt, ez az el- és befogadó korszak friss levegőt hozott az áporodott régióba: az eddig bezárt emberek elkezdtek a gazdag nyugati országokba utazni, és elindult a felzárkózás Európa boldogabbik feléhez. Ugyanakkor ez az az időszak, amikor a gazdag Nyugat felfedezi „szegény unokatestvéreit”, potenciális piacait, munkaerő-tartalékát, és jóindulatának szponzorálás formájában adja tanújelét. Ekkor a fiatalok körében *cool* egy zsidó barát vagy barátnő, Soros Györgyre és Ronald Lauderra nem elsősorban úgy tekintenek, mint zsidókra, hanem mint a szabad világ bőkezű mecénásaira. Más szóval ez egy pragmatikusan gondolkodó korszak, amely nem bűnbakokként (mint népnyúzókra, idegenszívűekre, burzsujokra vagy éppen komcsikra), hanem potenciálként tekint a zsidókra és hatásukra a nagyvilágban.

Ekkor a zsinagógák helyreállítását az egykori vasfüggönyön átívelő projektek segítették elő. Az amerikai zsidó alapítványok is kötelességüknek érezték, hogy erkölcsi és pénzügyi támogatást nyújtsanak, minek fejében elvárták, hogy a zsinagóga az eredeti funkciójára hivatkozva, a zsidóságnak emléket állítva valamilyen szinten megtartsa a jellegét, rituális elemeit. Ez nem zárta ki, hogy más célt is

13 Rajner, Mirjam: *Fragile Images. Jews and Art in Yugoslavia, 1918-1945*. Leyden: Brill, 2019. 15–56. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004408906>

szolgáljon, sőt ezek az épületek általában nem váltak ismét főidejű zsidó imahelyekké.

Az építészek nyugati építészeti folyóiratokat olvastak vagy legalábbis böngésztek, elérhetővé vált az építőanyagok és termékek nyugati piaca, ami hozzájárult a zsinagógahelyreállítás színvonalának meredek emelkedéséhez. Ám a legtöbb építész még a korábbi időszakban tanult és szocializálódott, így a régi berögződések, illetve ezek görcsös meghaladásának hatóereje az épületeken is megmutatkozott (lásd Mád és Apostag zsinagógáinak felújítását).

4. A 2004-es EU-csatlakozástól napjainkig tartó időszak során a zsinagógahelyreállítások az 1960-as évek szerény kezdetei óta a legmagasabb szintet érték el. Ez a pénzügyi támogatásoknak, a jólét általános növekedésének és a nyitott határoknak köszönhető. Felnőtt egy építész-nemzedék, amelynek tagjai számára már nem jelentett kényszert, hogy meghaladjanak valamit, megszabaduljanak valamitől, és ezt látványosan demonstrálják is. Elérkezett a normalitás kora – akkor még kevesen sejtették, hogy ez nem a végkifejlet.

A műemlék- és városfelújításoknál egyaránt szerepet játszik a turizmus – az idegeneknek mutatni kell valamit a pénzükért. Szerencsére Budapesten nem történt olyan diktatórikus beavatkozás a turisták ízlésének kielégítésére, mint a bécsi Stadtparkban álló Johann Strauss-szobor bearanyozása, bár a Dohány utcai zsinagóga esetében is akadtak a közönség megnyerését szolgáló apróbb ízlésficamok és műemléki hamisítások. A zsinagóga belső falfestése teljesen eltér a hiteles történelmi kifestéstől: a korábbi drapp–kék–zöld helyett Barbie baba rózsaszínre festették a belső falait, antikizálták és fényesre lakkozták a padokat, műanyagelemek jelentek meg a fémszerkezeten. De hát a műemlékek esetenként jelentős jövedelmet generálnak. A Dohány utcai zsinagóga és komplexuma például évente 300–400 ezer, jobbára külföldi turistát számlált a COVID-válság előtt.

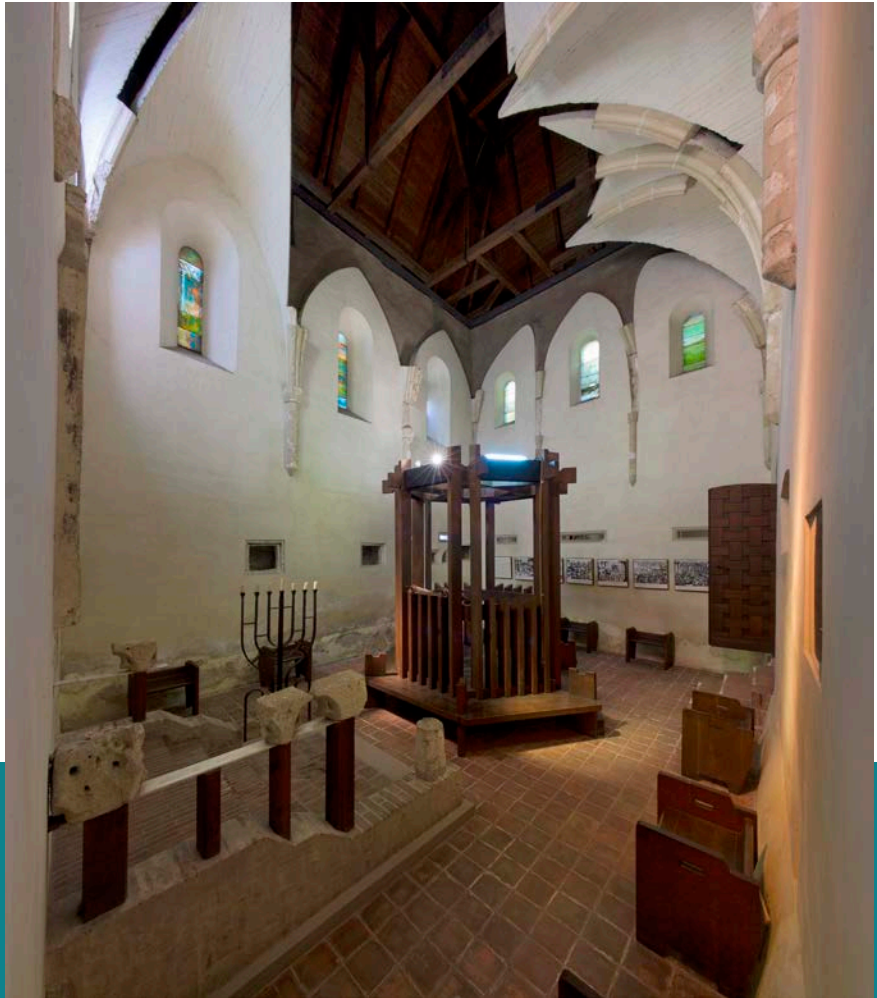
Válogatott példák a Kárpát-medence sikeres zsinagógafelújításaira

1. A középkori soproni közösségi és magánzsinagóga

A soproni középkori közösségi zsinagóga együttese az utcáról nézve – a zsinagóga az udvarban található a kapubejárat mögött (A képet a szerző készítette.)

Az 1970-es évek emlékezés/felejtéspolitikáját és zsinagógafelújításainak színvonalát messze meghaladta a két soproni feltárás és restauráció. A zsidóság akkoriban vélt jelentőségén messze túlmutató figyelemmel nyúltak a konszolidálódó diktatúra korában a zsidó anyagi kultúra ezen ritka emlékeihez. Ma már nehéz lenne kideríteni, hogy esetleg egy helyi hatalmasság jóindulatáról lehetett-e szó, vagy a korabeli magyar értelmiség tekintette-e ezeket az épületeket a nemzeti kulturális örökség részeinek.

A soproni középkori közösségi zsinagóga imaterme
(A képet a szerző készítette.)

A két soproni épület a Magyar Királyság területének legfontosabb középkori zsinagógái, a Budai Vár két késő gótikus zsinagógája mellett.¹⁴ A siker oroszlánrésze minden bizonnyal a felújítást tervező Sedlmayr János építész¹⁵ (és Dávid Ferenc művészettörténész) tehetségének, lele-

14 Lásd: Dankó Dalma (szerk.): *Mátyás kori Budavári Nagyzsinaogóga*. Budapest: Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, 2016.

15 A magyar műemlékvédelem kiemelkedő alakja, atyai nagybátyja Hans Sedlmayr, a salzburgi egyetem professzora, a világhírű *Verlust der Mitte* szerzője. Lásd: Sedlmayr, Hans: *Verlust der Mitte: Die bildende Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts als Symbol der Zeit*. Salzburg: Otto Mueller Verlag, 1948.

ményességének és szakmai felkészültségének tudható be, még akkor is, ha a feltáró-kutató munka nem volt hibátlan. A közösségi zsinagóga restaurálása vagy inkább újragondolása új életet lehelte egy középkori romba.

A 14. századi zsidók Sopron szívében, az új, akkori Zsidó utcában éltek és két zsinagógába jártak, amelyek a kor feltételeinek megfelelően udvarokban helyezkedtek el: a közösségi az Új utca 11-ben épült 1300 körül, míg a magánzsinagóga néhány házzal odébb, az Új utca 22–24. szám alatt 1350 táján. Az idősebb és nyilvános zsinagógát 1967-ben fedezték fel, 1971 és 1973 között kutatták, és 1976-ra újították fel teljesen.¹⁶

A nyilvános zsinagógával ellentétben az 1957–59-ben felfedezett és kutatni kezdett magánzsinagógának nincs női részlege – feltételezhető, hogy a nők a bejárat közelében lévő fedett folyosón álltak.¹⁷ Imatermét két gótikus keresztboltozat-mező fedi, amelyet eredeti állapotába hoztak vissza. Mindkét zsinagóga 1440-ig szolgált célját, amikor a zsidóknak el kellett hagyniuk Sopron központját és a gettóba kellett vonulniuk. Végül 1526-ban megvádolták őket, hogy együttműködnek a megszálló törökökkel, és kiutasították őket Sopronból.

Építészeti szempontból a zsidó múzeummal alakított közösségi zsinagóga restaurálása az izgalmasabb. A hiányzó bimát egy nem túl szerencsés, hatalmas hatszögalaprajzú faszerkezettel idézték fel, amely alig hasonlít egy középkori zsinagóga finom kovácsoltvas bimájára, míg a frigyszekrény részben eredeti állapotában maradt fenn. A legérdekesebb megoldás a bordás gótikus keresztboltozat részleges helyreállítása, amelyet részben vékony, törött tojáshéjra emlékeztető vasbetonhéjakkal oldottak meg, melyek között néhány bordatöredék emlékeztet a gótika korára. E befejezetlen boltozat bepillantást enged a tetőszerkezetbe, miáltal érdekes térbeli játék jött létre az imaterem és a tetőtér között. A nők tere szűk nyílásokkal kapcsolódik az imateremhez, és a zsinagóga terveit és képeit tartalmazó kiállításnak ad otthont. Az előtér egyben lapidáriumként is működik, és a soproni zsidók történetét mutatja be. A mikvére való utalás hiteltelen.

16 Lásd: Dávid Ferenc: *Egy soproni Ó-zsinagóga*. Budapest: A Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái, 1978.

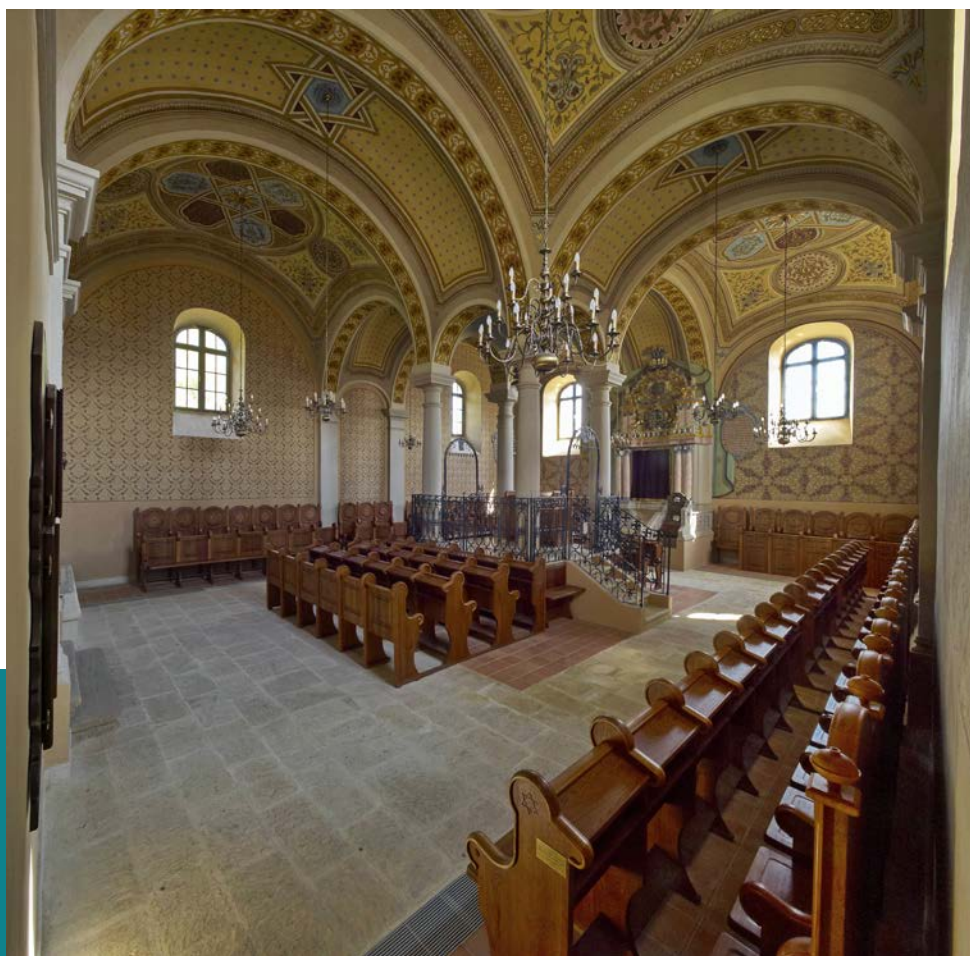
17 Arról nincs elképzelés, hogy ez mennyire volt elfogadható, hiszen a férfiak a nők között/mellett haladtak befelé, amire nem sok példa van.

A mintegy fél évszázaddal fiatalabb, részben megtartott frigyszekrény-nyel és szintén jelképes bimával rendelkező magánzsinagógában a holokausztban elhunyt soproni zsidó polgárokról látható állandó kiállítás.

2. A legendás mádi zsinagóga

*A mádi zsinagóga délkelet felől nézve
(A képet a szerző készítette.)*

*A mádi zsinagóga imaterme délnyugati sarokból fényképezve
(A képet a szerző készítette.)*

A mádi zsinagóga (1795) a történelmi Magyarország egyik első kilencboltmezős zsinagógája. Kívülről nézve az északkelet-magyarországi városok főterét övező polgárháznak tűnik. A szakértő szem számára azonban a keleti homlokzat központi vakablaka egyértelműen frigszekrény létezésére utal. Az oromzat ökörszeme a zsinagóga hagyományainak további eleme csakúgy, mint a két oromzat tetejét ékesítő váza, valamint a női galériához vezető hozzáadott lépcsőház.

A zsinagóga szerves együttest alkot a rabbiházzal, mely kissé lejjebb található a lejtőn. A zsinagóga akaratlanul is a városkép részévé vált, mint régen az ókori Izraelben. Itt azonban a kisváros szélén, és nem

a központjában épült, mint a Szentföldön a római megszállás előtti évszázadokban.

Az épület sokáig elhagyatottan és romosan állt. A kommunizmus bukása után végzett felújítás „liberális” volt: olyan elemeket tartalmaz, amelyek sohasem voltak ott, és kihagytak fontos részleteket, amelyek valóban léteztek. Természetesen akadtak objektív nehézségek is: a zsinagógák építésére és díszítésére szakosodott kézművesek már sehol sem találhatóak, ami a bima díszítésében a legfájóbb. Mindazonáltal a falfestés alapos felkutatásával és a régió más korabeli zsinagógáival való összehasonlítás segítségével, illetve az archív anyagok tanulmányozásával ezeket a hibákat elkerülhették volna.

Az új bútor a legszembeötlőbb melléfogás. A régi stendereket padokkal váltották fel, melyek kis, trónszerű ülésekből állnak, hasonlóan a presbiterek üléseihez a protestáns templomokban. Ez meghamisítja a zsinagóga légkörét, és keresztény térbeli rendet és fegyelmet sejtet a zsidó ima individualizmusa és spontaneitása helyett. Ugyancsak hamisítás a frigyszekrény mögötti drapéria. Ilyen Mádon sohasem létezett. De ahol van drapéria, az nem zöld, hanem általában bordó/lila vagy néha kék. A hagyományos ülésor a bima körül eltűnt, és így a szakrális tér már nem zsidó többé.

Mindazonáltal a nagylelkű adományokkal kipárnázott restaurálás jelentős politikai hátszelet élvezett, és elnyerte a tekintélyes Europa Nostra-díjat. Amikor a bizottság egyik tagját megkérdeztem, hogy „nem láttad, hogy sem az ülések, sem a padló nem felel meg az eredetinek”, azt válaszolta, hogy olyan sok ember volt a felavatáskor, hogy nem látszott semmi. Minden szervezés kérdése.

3. A bajai neológ zsinagóga

*A bajai zsinagóga az udvari árkádsorból nézve
(A képet a szerző készítette.)*

*A bajai zsinagóga imaterme a nyugati női galériáról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

A bajai zsinagóga az 1848-as forradalom és szabadságharc előtt épült, a mai Magyarország utolsó és legnagyobb klasszicista zsidó imahelye. Az épület 1845-ben jelenik meg oldalsó homlokzatával az utca vonalán, amikor Baja még fontos regionális zsidó központ volt. Így a bejárati portikus nem néz az utcára, és onnan csak részben látható. A bima már a keleti fal, azaz a frigyszekrény elé került, és ezzel katolikus templomszerű, hosszanti belső tér jött létre. Az imaterem északi, nyugati és déli peremfalai körül futó női galéria monumentális, és az épület nyugati oldalán lévő tágas lépcsőházakból érhető el. Az orgona és a kórus egy későbbi felújítás során a nyugati oldalon található második karzatra került. A belső tér szerkezetileg¹⁸ egy főhajóra és két mellékhajóra tagolódik, az imaterem fölötti dongaboltozatot hangsúlyozott hevederek tagolják.¹⁹

Az 1970-es években a Bajai Zsidó Hitközség már nem tudta fenntartani a zsinagógát, amelyet az önkormányzat 1974-ben megvásárolt. A vevő kötelezte magát arra, hogy az épületet könyvtárként használják majd

18 A legutolsó klasszicista zsinagóga a Magyar Királyság területén Liptószentmiklóson (ma Liptovsky Mikulaš, Szlovákia) épült 1846-ban. Az első ilyen típusú zsidó imahelyet Óbudán emelték 1767-ben. Lásd: Klein, Rudolf – Nagy, Gergely Domonkos: The synagogue in Óbuda – an architectural witness to the Jewish religious reform. In: Brämer, Przystawik und Thies (ed.): *Reform Judaism and Architecture*. Petersberg: Imhof-Verlag, 2016. 91–110.

19 Lásd: Gazda Anikó – Kubinyi András – Pamer Nóra – Póczy Klára – Vörös Károly: *Magyarországi zsinagógák*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989.

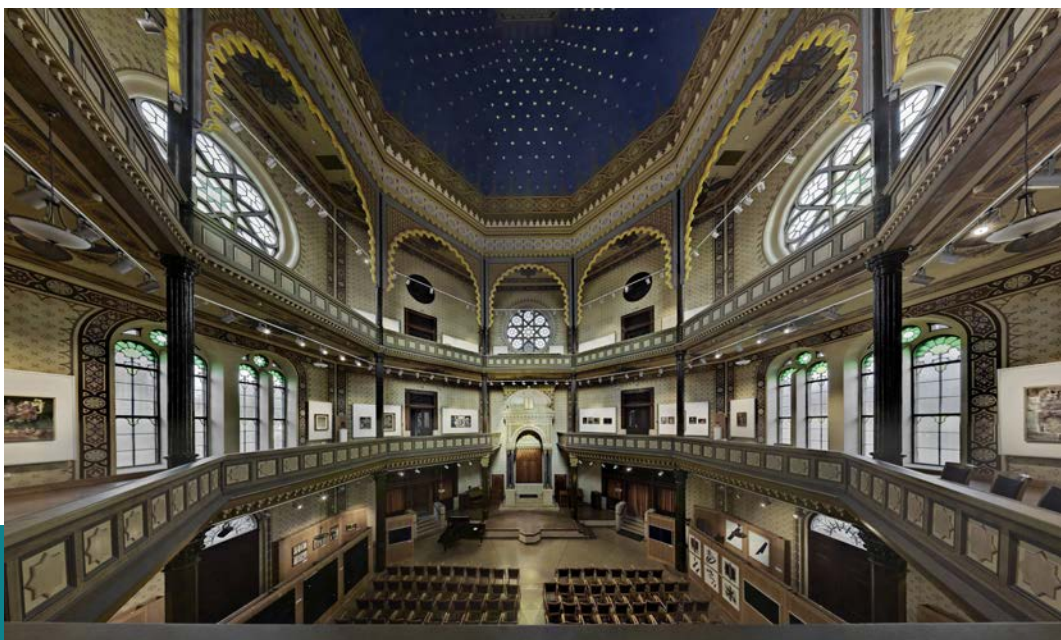
és a belső tér változatlan marad. Ennek ellenére a kis változások elkerülhetetlenné váltak, de ezek nem zavarók. Annak érdekében, hogy több könyvet lehessen elhelyezni, a női karzatot könyvespolcok osztják kisebb, kápolnaszerű terekre, amelyek főként az emeletről láthatók, míg a földszint megtartotta eredeti megjelenését azzal, hogy a könyvespolcokkal körülvett cirkulációs pult a központjában található.

Tornai Endre építész tervezte a belső teret, megtartva a frigyszekrényt néhány tóratekerccsel, amelyeket a helyi zsidó közösség történetének felidézése kapcsán mutatnak be az érdeklődőknek. Az épületben 1982 óta az Ady Endre Városi Könyvtár működik. Ez az egyik legsikeresebb könyvtárrá alakított zsinagóga, amelyért az építész a rangos Ybl Miklós-díjat is megkapta.

4. A győri neológ zsinagóga

*A győri zsinagóga együttese – középen a zsinagóga, balra az egykori zsidó iskola
(A képet a szerző készítette.)*

*A győri zsinagóga imaterme az első női karzat nyugati oldaláról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

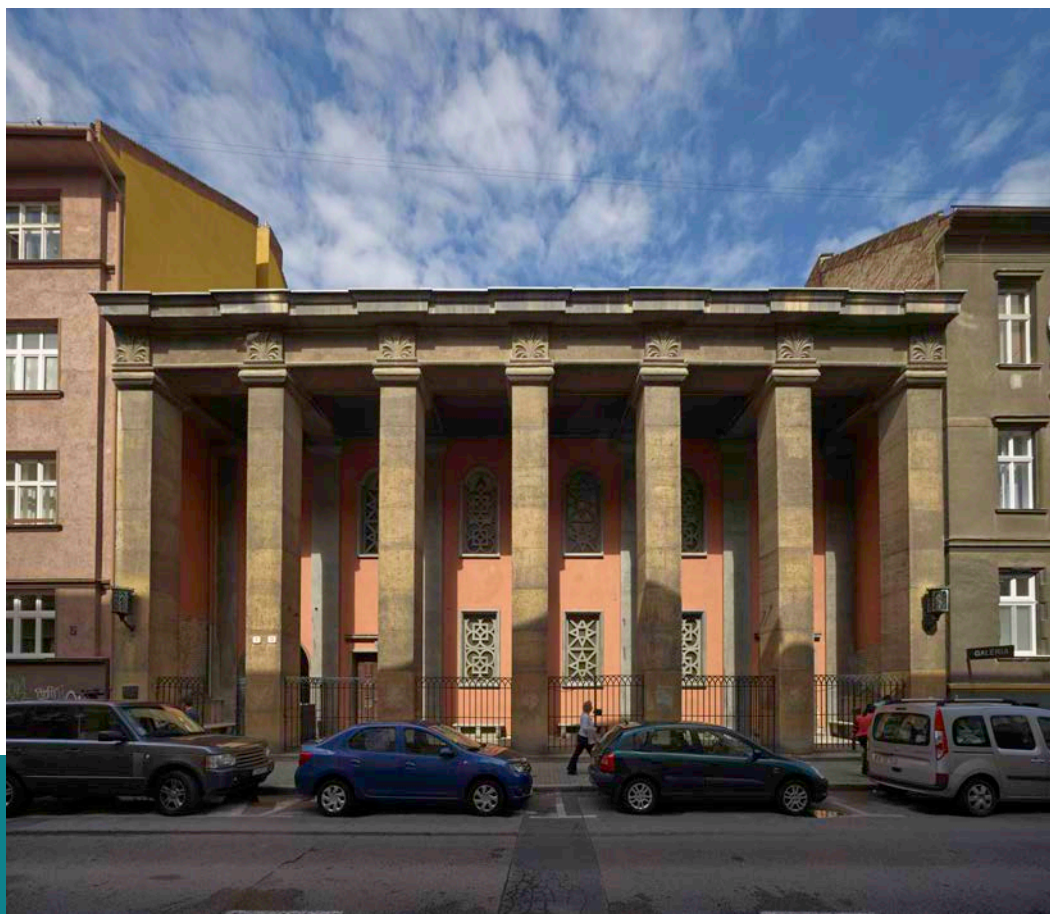
Az 1866 és 1870 között épült győri zsinagóga, amelyet Benkó Károly építész tervezett, a Osztrák–Magyar Monarchia egyik első nagy kupolás zsinagógája, mely messziről uralja a város látképét, illetve közvetlen környezetét. Teljesen különálló épület, ellentétben az utcasorba beékelts zsinagógákkal, mint a bécsi Tempelgasse vagy a budapesti Dohány utca zsinagógája. Ausztriában–Magyarországon ez volt az első nyolcszögletű alaprajzra épülő zsinagóga, amely mindössze két évvel előzte meg a budapesti Rumbach Sebestyén utcában lévő párját.²⁰

A keleties stílusnak kevés nyoma van a városra néző homlokzatokon. Az épület az asszimilációs programot fordítja le a késő romantikus építészeti nyelvére, feltételezve, hogy a zsidók izraelita magyarok és nem ázsiaiak, akikhez az orientalizmus formavilága illik. A külvilág számára kevésbé látható, udvarra néző főbejáraton azonban keleti elemek is megjelennek: a félköríves férfi bejáratot „mór stílusú” díszítés ékesíti.

²⁰ Kiemelkedő jelentősége továbbra is fennáll, de az 1927–28-as keleti oldalon, amely téli imaházzal és szélesebb lépcsőkkel stb. növelte kapacitását, elrontotta a korábbi szigorú bizánci kompozíciót. Ironikus, hogy az új tornyok süvegei nem keleties hagymakupolák, hanem a bizánci, görög vagy szerb középkori templomok tornyait idézik (pl. Gračanica).

Az épületet 2003-ra teljesen felújították. Jelenleg a szomszédos zsidó iskola épületei zeneakadémiaként működnek, maga a zsinagóga pedig koncertterem és modern festészeti galéria. A Vasilescu Gyűjteménynek ad otthont, amely többek között olyan híres zsidó származású művészek képeit mutatja be, mint Ország Lili, Moholy-Nagy László, Bálint Endre és mások.

5. A Heydukova utcai ortodox zsinagóga Pozsonyban, 1923–26

*A pozsonyi (Bratislava) Heydukova utcai ortodox zsinagóga az utcáról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

Ez a zsinagóga az egyik legizgalmasabb ortodox imahely a Monarchia utódállamaiban. A szűkebb értelemben vett ortodoxia a Bauhaus korában építészetileg már tarthatatlan lett volna, hiszen Csehszlovákia nem a „neobarokk Magyarországot”, hanem a modernizmust követte, és ezen belül is a zsidó középosztályok támogatta nemzetközi stílus mellett tört lándzsát. Európában egyedülálló volt a Brnói Iskola, ahol a modernista Ernst (Arnošt) Wiesner (1890–1971) vezetése alatt²¹ számos zsidó építész tanult. Ám egy óhitű közösség nem fogadhatott volna el egy Bauhaus szellemiségű épületet.²² Így került egy mérsékelt, historizáló modernizmust képviselő építményt a szlovák – valójában csehszlovák – zsinagógaépítészetbe. Szalatnai-Slatinský Artúr (született Schlesinger) elegáns protomodernista klasszicista külsőt hozott létre, míg a központi alaprajzra épült belső tér számos építészettörténeti idézetet vonultatott föl, egy alapvetően modern szerkezeti keretben és dísztelen, modernista, fehér falakkal. Részletekben felcsillan az orientalizmus, mint például a leegyszerűsített arabeszkre emlékeztető geometrikus ablakosztásban, ami kívülről is látható, de mivel árnyékban van, csak a figyelmes szemlélő veszi észre. Itt a keletiesség már nem a 19. századi „konstruált identitás” kifejezője – azaz az Európa ázsiai eredetű lakóiként szemlélt zsidóké –, hanem egy futólagos történelmi, zsinagógatörténeti idézet: „Ilyeneknek is tekintettek minket egykor.”

A két világháború közötti korszak összefüggésein belül – kivéve a numerus clausus-szal sújtott szomszéd országot – feltűnő a zsinagóga távolságtartása a külvilággal szemben, ami felidézi az emancipáció előtti korok szellemét. Ekkor ugyanis a zsinagóga nem jelent meg az utcavonalban. A 18. század végén a közterekről még nem is igen voltak láthatók a zsidó imahelyek. A Heydukova utcai zsinagóga előudvarral kötődik az utcához, melyet az utcavonalban minimalista, klasszicizáló pillérek határolnak el a közterülettől. Ebből a térből jutunk a kapualjba, amely az udvarba, illetve a férfiak előterébe vezet. Ez az ízléses, kisléptékű előcsarnok különböző motívumokat ötvöz, köztük a korai Csehszlovák Köztársaság „nemzeti” stílusa, a cseh kubizmus/rondo-ku-

21 Brno's Jewish architects, 1919–1939. In: *Catalogue of exhibition of works of significant Brno's Jewish architects*, <http://www.obecnidumbrno.cz/modezide-eng.html> (letöltés ideje: 2022. február 22.)

22 A keleti zsidók számára (Ostjuden) épült brnói modernista zsinagóga teljesen kivételes, és nehéz is megmagyarázni modernitását – talán a szovjet-országi területekről menekülők számára nem az építészeti stílus volt a legfontosabb kérdés.

bizmus elemeit, az expresszionizmust, a Lajta Béla és a Wiener Werkstätte által használt növényi díszítőelemeket, amelyeket néhány szláv folklórmotívum fűszerez. Mivel Szalatnai nyugati bejáratot akart az imatérbe, elkerülhetetlenné vált a szélességénél rövidebb hosszúságú belső kialakítása, három oldalgalériával és egy központi bimával. Így a belső tér négyzetalaprajzot sugall, amely az emancipáció előtti zsinagógák esetében volt szokásos.

*A pozsonyi (Bratislava) Heydukova utcai ortodox zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldaláról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

A kis, bazilikális ablakok és más történelmi részletek a historizmus, azaz a hagyományok és a modern valóság szembeállításaként ellentétben állnak a műkövel borított nagy vasbetongerendák világával. A bimát egyszerűsített kovácsoltvas pszeudogótikus keret hangsúlyozza, mely

a középkori prágai Altneuschulra, a Csehszlovák Köztársaság egyfajta főzsinagógájára utal. A hagyományt követve a frigyszekrény mögötti falfelületet ökörszemek törik át, melyek mögött keskeny udvar található. Ma a földszint zsinagógaként működik, az emeletet ízlésesen megtervezett zsidó múzeummá alakították át, amely szintén a helyi zsidó közösséghez tartozik. Az emeletre felvezető lépcsőház is ennek a múzeumi térnek a része.

6. A Páva utcai zsinagóga

*A Páva utcai zsinagóga és együttese az új épület tetejéről fényképezve
(A képet a szerző készítette.)*

A Páva utcai zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldala alól nézve
(A képet a szerző készítette.)

A Páva utcai komplexum zsinagógája rejtett, nem mutatkozik meg teljességében az utcán haladó járókelők előtt. Az udvarban épült, az utcán csak oldalával jelenik meg, amelyből alig olvasható ki a funkciója. A *numerus clausus*²³ jogfosztásának légkörét sugallja rejtőzködő

23 Lásd: Fenyves, Katalin: A successful battle for symbolic space: the *numerus clausus* law in Hungary. In: Victor Karady – Peter Tibor Nagy (eds.): *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Budapest: Pasts Inc. Centre for Historic Research, History Department of the Central European University, 2012. 151–164.

gestusa, visszafogott építészeti nyelve, amely a modern architektúra formavilágát gondosan kerülve főképp a múltból építkezik. A külsőn és a belsőben Baumhorn Lipót ismert megoldásaival találkozunk. Ez az épület nemcsak az ő hatyúdalát, hanem részben az egész magyar zsinagógaépítészét is képviseli – nem számítva a zsidó istentisztelet kisebb helyeit a trianoni Magyarországon, illetve a kortárs magyarajkú zsidók új zsinagógáit a két világháború közötti Csehszlovákiában (Kassa neológ és ortodox zsinagógája, Losonc nagy zsinagógája, a zsolnai neológ zsinagóga stb.). Ezekről eltérően a Páva utcai zsinagógába nem az utcáról, hanem az udvarból lépnek be a hívek, más-más bejáraton keresztül a férfiak és a nők.

A zsinagóga különlegessége deltoid (sárkány) alaprajza, melynek révén jobban ki lehetett használni a rendelkezésre álló teret. A bima központi elhelyezése konzervatív közösségről tanúskodik. A frigyszekrény előtti tér viszonylag nagy és trapéz alaprajzú, mint az egész belső tér. A belső tér feszültsége a sárkányalaprjzot leíró peremfalak és a galériák által körülvevett téglalap alakú térmag ellentétéből és dinamikájából fakad. A földszinten az ortogonális rendszeresség uralkodik, míg a karzaton a főtengellyel párhuzamosan haladva szabadon szélesedik, illetve szűkül a tér. Ez a sárkányalaprjzú terv egyedülálló a mai Magyarországon. Még három másik zsinagóga ismert, amely ilyen szervezésű: az aradi (ma Románia), a lebontott zsinagóga Lipcsében és a Frank Lloyd Wright tervezte pennsylvaniai. Az épület nyugati sarkából a frigyszekrény felé tekintve feltűnik, hogy az ablakkiosztás aszimmetrikus: a telek miatt csak a déli oldal rendelkezik ablakokkal, a bejáráttal rendelkező nyugati oldal az udvarra néz, az északi oldalon csak vakablakokat találunk. Így a frigyszekrény mellett is van egy ablakpár, a jobboldali az utcára néz, a baloldali vak.

A felújításkor Mányi István építész átszervezte az udvart: két pillérsort emelt, amely a zsinagóga bejárati homlokzatához vezet, hogy monumentalitást kölcsönözzön neki, s így az udvaron négy háromszög alakú teret hozott létre. Ezek az épület belsejében található háromszög alaprajzú terekkel kommunikálnak. A felújítás után a Pávai utcai épületegyüttes új funkciót kapott, ma itt működik a Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely.

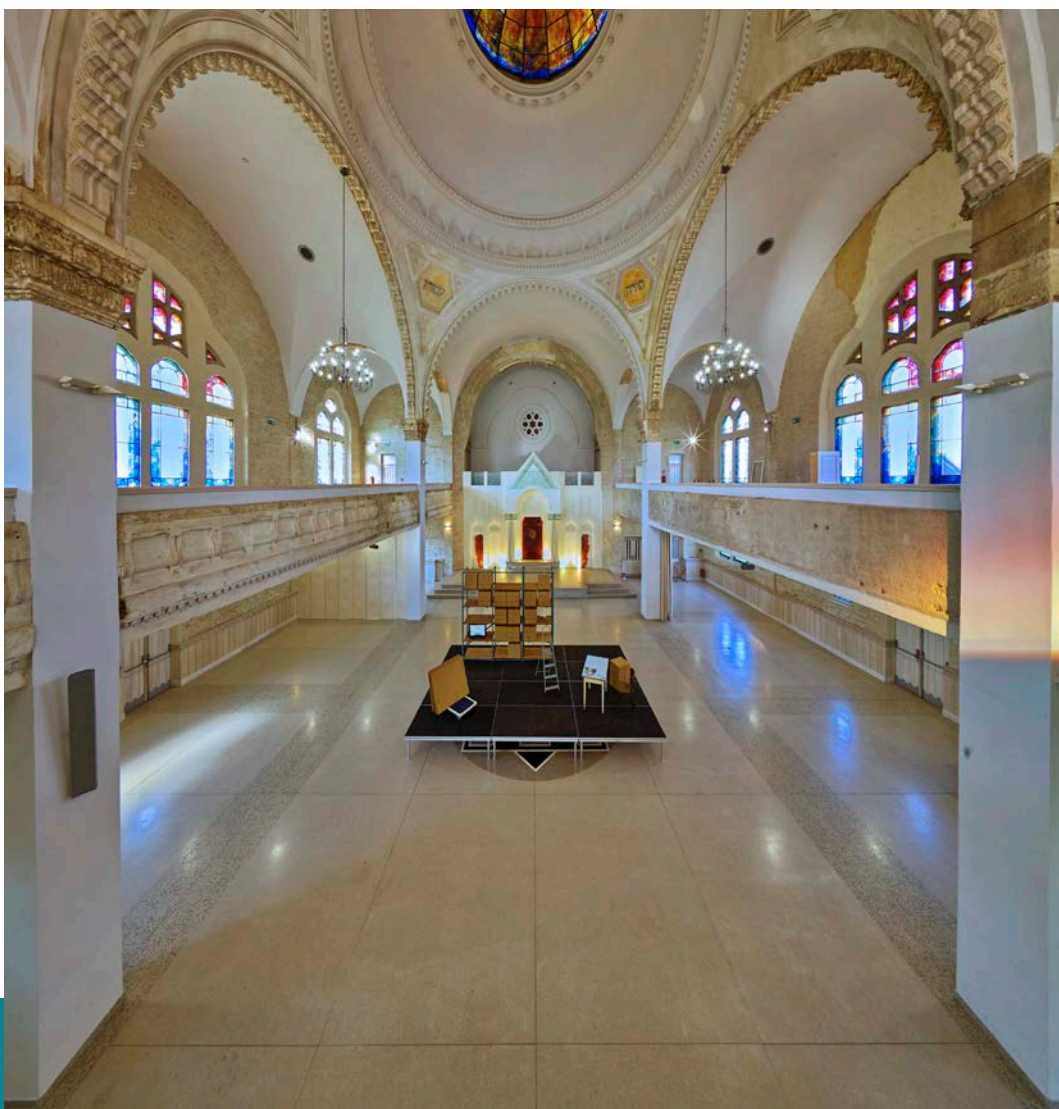
A telket övező új épület külső falai ferdék, mintha földrengés sújtotta volna őket, utalva a magyar zsidóság holokauszt alatti megsemmisülésére, ami a berlini zsidó múzeum Daniel Libeskind dekonstruktivista

építész általi felépítése óta jól ismert vizuális eszköz. A hosszú kőfalak Jeruzsálem falait és a Szent Város kőépítési hagyományát is felidézik. A rekonstrukció során üvegszékekre cserélték a padokat, hogy vizualizálják a holokauszt során megölt hívek jelen-nem-létét, és a bimán áldozatok fényképeit helyezték el. A zsinagóga saját monumentális bejáratával kapcsolódik a központ irodáihoz.

7. A losonci neológ zsinagóga

*A losonci (Lučenec) zsinagóga távlati képe észak-nyugat felől nézve
(A képet a szerző készítette.)*

A losonci (Lučenec) zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldaláról nézve
(A képet a szerző készítette.)

A losonci zsinagógát (ma Lučenec, Szlovákia) a híres zsinagógaépítész, Baumhorn Lipót tervezte 1926-ban, a város történelmi magjának peremére.²⁴ Meghatározó városképi elem. Építészete nagyrészt Baumhorn első világháború előtti életművének folytatása, amely leginkább a nagy

²⁴ Lásd: Borský, Maroš: *Synagogue Architecture in Slovakia. A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007.

sátortetejű nyitrai zsinagógára (ma Nitra, Szlovákia) hasonlít, de lanterna nélkül. Losoncban a zsinagóga hagyományos kupolával zárul, amint az Baumhornnál 1910 előtt szokásos volt.

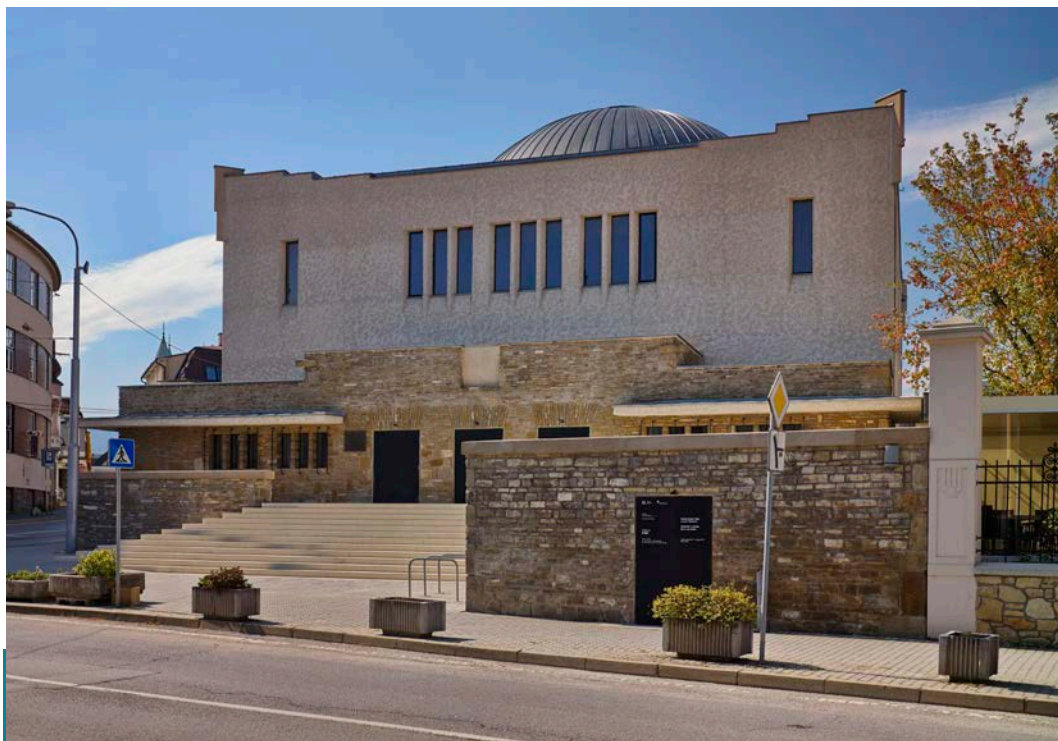
Az épület a bizánci templom típusú zsinagógákhoz tartozik, két nyugati toronnyal és egy központi kupolával, a belső térben egy fő- és két mellék-hajóval. Belseje viszont főként a vasbetongerendák használatában különbözik Baumhorn századfordulós zsinagógáitól: ezek lehetővé tették a szokásos oszlopsor elkerülését, és hozzájárultak egy egységesebb tér kialakításához a földszinten. A félgömb alakú kupola csegelyeken nyugszik, akárcsak Szegeden, Baumhorn legikonikusabb alkotásán.²⁵ A csegelyek közepén hasonló medálok találhatóak, mint Szegeden, azonos héber feliratokkal, amelyek részben fennmaradtak: Tórá, Ávodá stb.²⁶

A kommunista időkben a zsinagógát műtrágyaraktárként használták, majd 2016-ban modern művészeti múzeummá alakították át. Ma legkiemelkedőbb jellemzője a helyreállítás módja. A restaurálás David Chipperfield építész elveit és gyakorlatát követi, amint azt a berlini Neues Museumban láthatjuk, ahol részben felújított és nem felújított régi felületek ellenpontoszák egymást. A homlokzaton a helyreállított vagy stabilizált vakolat és a meztelen kő/tégla váltakozik. Ugyanez vonatkozik a belső felületekre is, beleértve az ízlésesen rekonstruált frigyszekrényt, ahol helyreállították és fehérre festették a lepusztulást túlélő háromkaréjos boltíveket, felettük az elveszett részeket vastag, rapancsos üvegfelületekkel pótolták. A négy hatalmas tartópillér fejezetei eredetiben láthatók, vakolat és festés nélkül. Ennek a technikának a csúcát a lanterna színes, „Chagall-szerű” felületei jelentik, amelyek a minimalista belső színeit ellenpontoszák.

25 Lásd: Oszkó Ágnes Ivett: *Baumhorn Lipót*. Budapest: Holnap Kiadó, 2019.

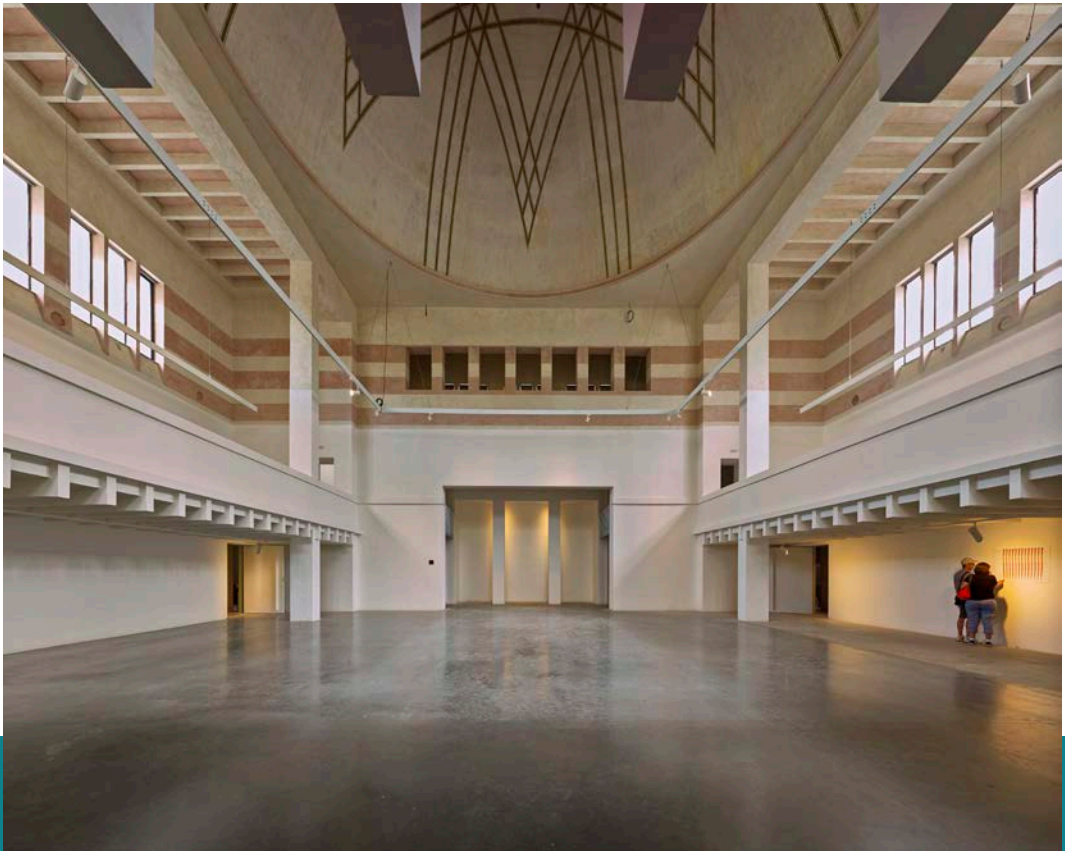
26 Lásd: Rudolf Klein: Nineteenth Century Synagogue Typology in Historic Hungary. In: *Jewish Architecture in Europe, Proceedings of the International Congress in Braunschweig 8th–11th October 2007*, Schriftenreihe der Bet Tfila-Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa, Band 1, 117–130.

8. A zsolnai neológ zsinagóga

*A zsolnai (Žilina) neológ zsinagóga északi-keleti, bejárati homlokzata
(A képet a szerző készítette.)*

A két világháború közötti Csehszlovákiában és általában Közép-Európában nagy sajtóvisszhangot keltett a zsolnai (ma Žilina, Szlovákia) neológ zsinagóga építésének előkészítése. A pályázaton olyan neves építésszek vettek részt, mint a már említett budapesti Baumhorn Lipót vagy Josef Hoffmann, a bécsi szecesszió és a Wiener Werkstätte egyik alapítója, akik mindketten meglehetősen hagyományos megoldásokkal álltak elő, illetve Peter Behrens, a híres berlini Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft AG (AEG) házi építésze és dizájnere. Behrens megnyerte a zsolnai pályázatot, és egy különleges zsinagógát épített 1929 és '30 között, amely az építészeti modernizmus számos elemét egyesítette magában, de ugyanakkor az ősi vallás némely építészeti hagyományát is tükrözi.

*A zsolnai (Žilina) neológ zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldaláról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

Városépítészeti szempontból Zsolnán kevés volt a korlátozás, a zsinagóga saroktelke elkülönül a történelmi városszövettől. Behrens aszimmetrikus kompozícióval válaszolt erre a helyszínre: egy nagyobb tömeggel, mely magában foglalja az imateret és az utcahomlokzattól távolabb egy kisebbel, a hosszúkás téli zsinagógával.

A zsinagóga modernitása a négyzetalaprajzra épült tagolatlan főtömegben nyilvánul meg kívülről, mintha egyetlen hatalmas sziklából faragták volna ki. Behrens kővel burkolta az alsó szintet, ami utalás a jeruzsálemi kőépítészetre és a két világháború közötti zsidók növekvő érdeklődését tükrözi Jeruzsálem és Izrael iránt. Behrens maga is szerette a sárgás homokkövet, amit a Berolinahaus igazol a berlini Alexanderplatzon

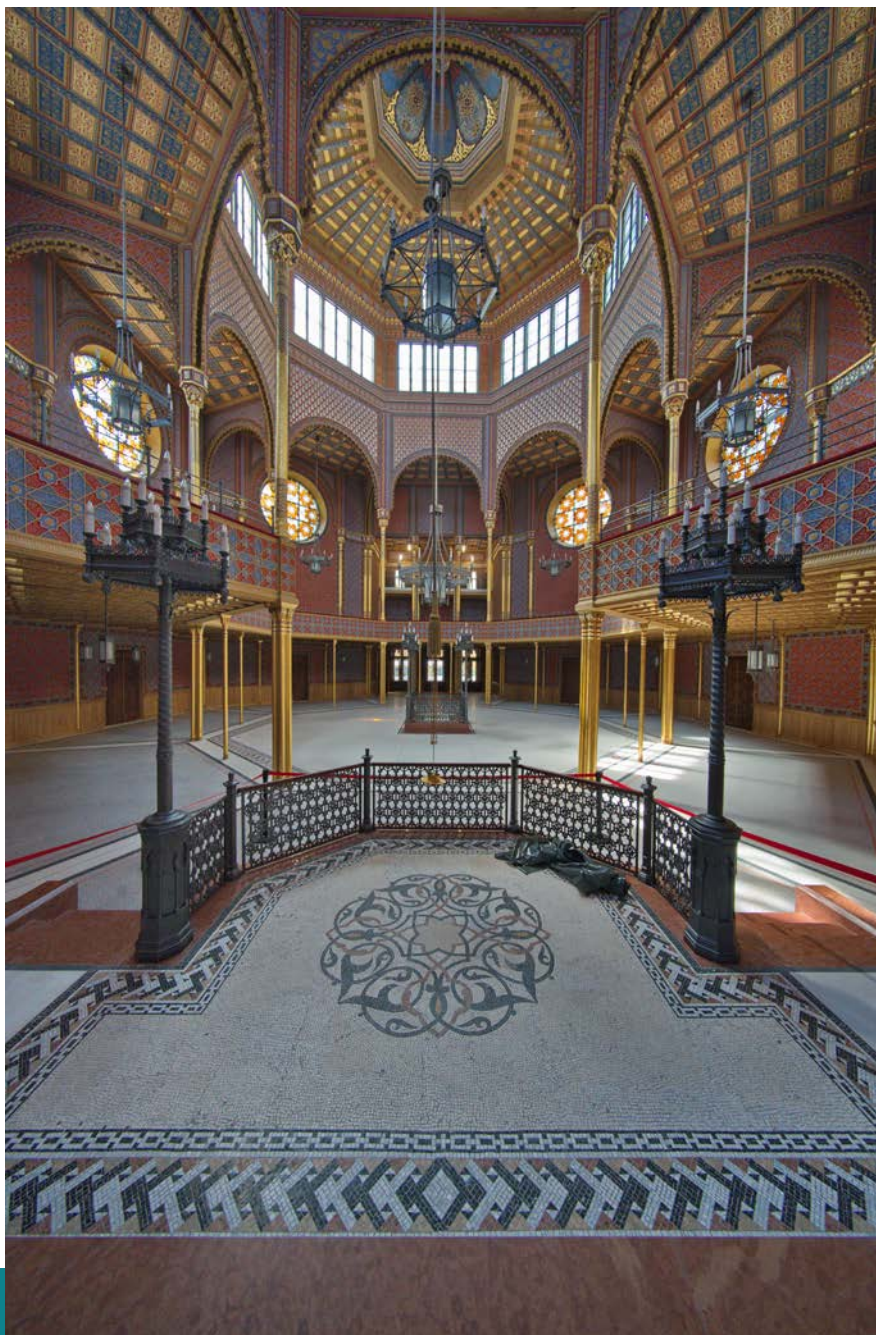
(1929–32). A zsinagóga kövei rusztikusabbak, inkább ősi megjelenésűek. A csegely nélküli, vasbetonfödémből kiinduló központi kupola az épületet a korabeli szentföldi zsinagógákkal is társítja.

A felső szintet burkoló durva vakolatot keskeny, függőleges, ritmikusan ismétlődő ablakok törik át a tömeg sarkai közelében. Ezenfelül a sarkok felé a tetőszint kicsit felferdül, mint például egy pagoda esetében, amit átlós konzolok behelyezése hangsúlyoz. Az udvarban elhelyezkedő téli zsinagóga tömege megismétli a főtömeg keskeny függőleges ablakait és a konzoljait.

A belső tér kifejezetten modern, hangsúlyozza a födémek és pillérek vasbeton szerkezetét. A tágas női galéria a körítőfalak három – déli, nyugati és keleti – oldalán fut végig. A bordásfödém a modernitás leghangsúlyosabb eleme. A restaurálás után a belső tér egyetlen hagyományos zsinagógai eleme a lapos kupola nagy, festett hatágú csillaggal a közepén és barna csíkokkal a drapp falakon.

A holokauszt után a zsinagóga moziként működött, de a 20. század végére hanyatlásnak indult. Civil kezdeményezéssel megkezdődött a restaurálása, amely 2017-ben fejeződött be, és azóta a modern művészet galériájaként szolgál. Mivel a frigyszekrényt és a bimát nem állították helyre, az épület úgy néz ki, mintha eredetileg is világi célt szolgált volna – Behrens sem tiltakozna, ha ezt megéri: számára az épület modernitása fontosabb volt, mint a zsidó szakrális tér követelményeinek való megfelelés.

9. A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga

*A Rumbach utcai zsinagóga imaterme a frigyszekrény felől fotózva
(A képet a szerző készítette.)*

*A rumbach utcai zsinagóga az utca szemközti oldaláról fényképezve
(A képet a szerző készítette.)*

A zsinagógát a Pesti Zsidó Hitközség konzervatív tagjai számára építtették, akik nem szerették a feltűnő és katedráliszerű Dohány-templomot, mintegy 200 méterre az előbbtől.²⁷ A fiatal Otto Wagner – később a Osztrák–Magyar Monarchia leghíresebb építőművésze és a modernizmus egyik alapítója – által tervezett zsinagóga már 1872-es felszentelését követően is gyakran megjelent az építészeti szaksajtóban. Ez egyben Wagner első középülete is, mely koncepciójában a bizánci kor ravennai San Vitaléjára és Nagy Károly aacheni koronázási kápolnijára utal, azaz a kereszténység két kulcsfontosságú centrális terét idézi, miközben zsidó imahelyet hoz létre. Ám Wagner számára a modern építőanyagok és részletek, főként az öntöttvas és az acél használata volt a legfontosabb, összhangban a modernitásért folytatott küzdelmével. Ebben a törekvésében megbízható szövetségesekre talált a zsidók személyében. Az európai reformzsidók számára igen fontos volt a modernitás, a diszk-

²⁷ Lásd: Klein Rudolf: A Dohánytemplom, a “Rombach” és a Kazinczy utcai zsinagóga – Út a keleties stílustól a modernizmusig/The three large synagogues of Pest – three stages of Jewish identity. *Az Új Magyar Építőművészet melléklete* 2002/6, Világörökség – World Heritage, 10–24.

riminációtól terhes múlt látványos megtagadása. Sajnos a pénzhiány olcsó megoldásokat diktált ennek a rendkívüli építménynek, ami az elmúlt 150 évben a restaurálások során nagy kihívást jelentett.²⁸

Az épület eredeti célját csak 1948-ig szolgálhatta. A hívek száma csökkent, a kommunista hatóságok elnyomták a vallási tevékenységeket, és 1950 körül elkobozták a zsidó közösség épületét az utcai oldalon, hogy azt 13 alacsony színvonalú lakássá alakítsák át a nem zsidók számára. A hitközség szinte az összes közösségi terét elveszítette. 1959-ben a zsinagóga is elveszett, mivel a hatóságok az épületet életveszélyesnek nyilvánították. Ettől fogva főleg raktárként szolgált, miközben hivatalosan a zsidó közösség tulajdonában maradt. A szovjet-orsz megszállás alóli felszabadulás után az Alba Regia Állami Építőipari Vállalat vásárolta meg, és nekifogott egy alapvető helyreállításnak, de csődbe ment, mielőtt még befejezhette volna. A magyar állam visszavásárolta az épületet, és 2006-ban a Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége és a Budapesti Zsidó Hitközség kidolgozta a zsinagóga programját. Ez olyan restaurálást kért, amely felelevenítené az eredeti rituális funkciót a zsinagógában és zsidó múzeumot hozna létre az utca túloldalán lévő közösségi házban. A restaurálás tervpályázatát a König & Wagner Építésziroda nyerte el. Az építkezés 2019-ig tartott.

A restaurálás filozófiájáról és az építészeti részletekről különböző forgatókönyveket vitattak meg, a kreatív felújulástól kezdve – azaz a megsemmisült épületrészek modern anyagokkal és az azoknak megfelelő formákkal való megjelenítésétől a megmaradt régiekkel párosítva –, egészen az eredeti állapot 100%-os vizuális visszaállításáig. Más szóval a lehetőségek sora a ma hitelesnek tartott műemlékvédelemtől a szabadkezü felújításokig terjedt. Végül az utóbbit választották, de nem eredeti anyagok felhasználásával, a belső tér néhány későbbi módosításának elsősorban funkcionális megfontolásból történt meghagyásával.

A kettős, világi és szakrális funkció szükségessé tette a süllyeszthető bímát, amellyel a zsinagóga koncertteremmé alakítható át. Szükség esetén a bima újra felszínre kerülhet és a tér rituális célokra használható. A belső kiképzés koncertek mellett konferenciák tartására is alkalmas, a női karzaton pedig állandó kiállítás tájékoztatja a látogatót az épület történetéről, építészetéről, történelmi és művészettörténeti jelentőségéről.

28 Lásd: Klein, Rudolf: *Synagogues in Hungary 1782–1918 – Genealogy, Typology and Architectural Significance*. Budapest: Terc Publishers, 2017.

ről, az azt építő közösségről és az építészeti-városi kontextusról. A karzat megközelítése jelentősen eltér az eredetitől, mivel ez a tér most a látogatók és a múzeumi személyzet kommunikációját szolgálja.

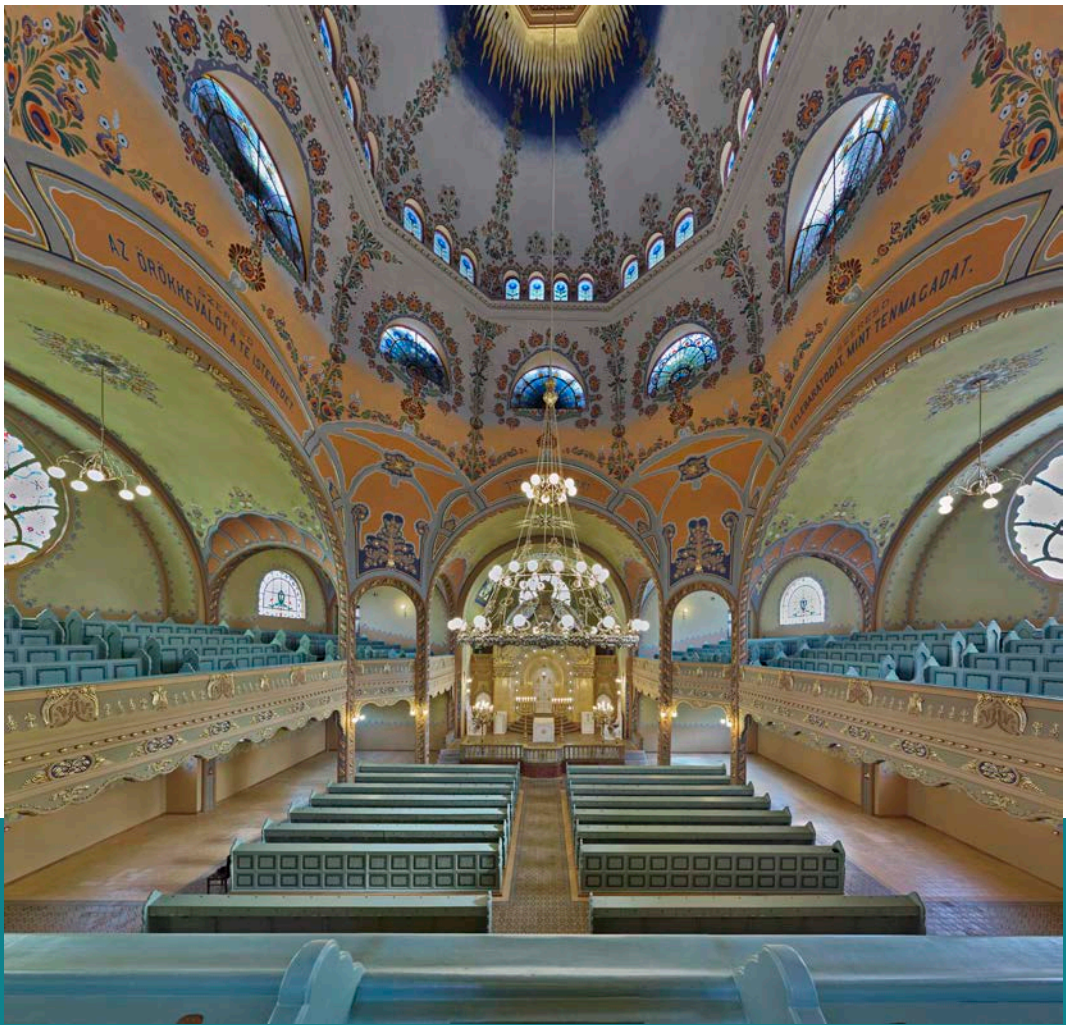

A Rumbach utcai zsinagóga női karzata – a kiállítás kerek „tablói” (üveghengerek) tervezője és az épület történetéhez kapcsolódó történelmi kutatás Klein Rudolf műve (A képet a szerző készítette.)

10. A szabadkai nagy szecessziós zsinagóga

*A szabadkai zsinagóga észak-nyugat felől nézve
(A képet a szerző készítette.)*

*A szabadkai zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldaláról fényképezve
(A képet a szerző készítette.)*

Míg a zsinagóga terve, bizánci templomtípusú elrendezése hasonlít a korabeli német zsidó istentiszteleti helyekre, folklorista építészeti nyelve, egyfajta kvázi-nemzeti stílusa – szerkezeti elemei, homlokzata és egyes részletei – mind a magyar zsinagógaépítészet történetében, mind pedig az európai szecesszióban egyedülálló.²⁹ A szabadkai zsinagóga (ma Subotica, Szerbia) magyaros építészeti nyelvét egy sor középület követte, amelyeket szintén a budapesti Jakab Dezső és Komor Marcell, illetve helyi követőik terveztek. Ezek nemcsak Szabadka arculatát változtatták meg, hanem az eredetileg csak magyarnak szánt stílus helyi sajátossággá, „nemzetek feletti” *genius locivá*, helyi vizuális identitássá vált a többnemzetiségű városban.³⁰ A zsinagóga ezt az összetett kulturális identitást tükrözi „építészeti eszperantójával”, amely szintetikus, művi és gyökértelen, valamint amelyet Budapesten gyakran „zsidósnak” tartottak.

A négy nemzetiségű és négy felekezetből álló városban található zsinagóga központi elhelyezkedése a zsidók 1900 körül szilárd társadalmi helyzetét fémjelzi. Kupolája a város fölé tornyosul, hasonlóan a firenzei Santa Maria del Fiore katedráliséhoz, míg lanternája a velencei San Marcót idézi, azaz a magyar(os) formavilág mellett a nyugati kereszténység két kulcsfontosságú műemlékéhez kapcsolódik.

A legnagyobb építészeti vívmány azonban a belső tér, a hibrid szerkezetű, szabad formálású belső kupola, amely a magyar folklór motívumait három dimenzióvá emelve utasítja el az építészettörténeti beidegződéseket – és veti el a szegedi zsinagóga harsány historizmusát.³¹ Modern anyagot használ, az úgynevezett Rabitz-szerkezetet, egy 3–5 cm vékony,

29 Lásd: Klein, Rudolf: *Secession: un goût juif? Art Nouveau Buildings and the Jews in some Habsburg Lands. Jewish Studies at the CEU V, 2005–2007.* 2009. 91–124., illetve: Klein, Rudolf: *Juden und die Sezession – Ein kurzer Überblick über Architektur und Gesellschaft in Kakanien.* In: Cohen-Mushlin, Aliza – Simon, Hermann – Thies, Harmen (Hg.): *Beiträge zur jüdischen Architektur in Berlin.* Berlin: Michael Imhof Verlag, 2009. 100–112.

30 A Szerbiában időnként központilag gerjesztett, túlcserdülő nemzeti érzelmek korában ezek a szecessziós épületek a szabadkai polgárok nemzetiségtől függetlenül mutatott passzív ellenállásának jelképeivé váltak. Amikor 1944-ben a helyiek megneszelték, hogy közelítenek a szovjet-orosz seregek és nyomukban a szerb partizánok, a szabadkai városházáról leszerelték azokat az ablakokat és más részeket, amelyek a felszabadítókat vandalizmusra sarkallták volna. Ezeket utóbb visszarakták a helyükre. Néhány magyar címer a keleti homlokzaton mégis a felszabadítók érzelmeinek áldozatává vált, amint ez még ma is látszik.

31 Lásd: Klein Rudolf: *A szabadkai zsinagóga. A zsidó közösség, az építés, a város és kultúrtörténeti jelentőség.* Szabadka: Szabadkai Zsidó Hitközség, 2012., Második kibővített kiadás: Szabadka: Scribarum, 2015.

gipszből készült héjat, amelyet a belső térből láthatatlan bordák erősítenek. Ez a vékony és szabad forma megkönnyíti a belső tér áramlását, amire korábban nem volt példa a zsinagógaépítészetben.

Mivel a kis szabadkai zsidó közösség nem tudta fenntartani a zsinagógát,³² 1979-ben az önkormányzatnak adományozta azzal a feltétellel, hogy az helyreállítja és kulturális célokra használja majd.³³ Ettől kezdve az épület többrendbeli erkölcsi és fizikai károkat szenvedett – beleértve egy kísérletet a megsemmisítésére, amely egy, a kommunista párt funkcionáriusai számára emelendő sokemeletes ház felépítését szolgálta volna.

Míg a helyi műemlékvédelmi hatóság életmentő restaurálásokat végzett, az átfogó helyreállításhoz nem tudtak jelentős összegeket összegyűjteni. A fordulópontot az jelentette, amikor a New York-i World Monuments Fund (Műemléki Világalap) felvette a zsinagógát a világ 100 legveszélyeztetettebb történelmi műemlékének listájára, majd az amerikai pénz is elkezdett csordogálni. Újabb fordulat következett be azzal, hogy a szerb és a magyar állam ezt a támogatást kiegészítette a sajátjával, így az épület néhány év alatt teljesen megújult.

Ma kettős funkcióval rendelkezik: vallási szertartásokat, valamint 2017-től koncerteket és kiállításokat is szerveznek benne. Míg a külsőt eredeti alakjára állították vissza, a belső térben néhány változtatást hajtottak végre. A legszembetűnőbb az volt, hogy a földszinten lévő padok nagyjából kétötödét eltávolították, ezzel fájdalmas űrt teremtve. A bimát körülvevő padok eltávolításával a belső tér elvesztette a zsidó szakrális tér egyik legjellemzőbb hagyományát, az Írás körülülését, ami súlyosan sérti a zsinagógai szertartás vallási tradícióját. A vállalkozás egésze azonban ennek ellenére megmentette Európa egyik legegységibb zsinagógáját a végromlással fenyegető, fél évszázados pusztulástól.

32 1065 szabadkai zsidó élte túl a holokausztot mintegy 5000-ből. Számuk a kommunista elnyomás első éveiben gyorsan apadt, majd lassan konszolidálódott, és csak a legbátrabbak vették maguknak a bátorságot, hogy a nyugati országokban szerencsét próbáljanak.

33 Megpróbálták az amerikai forrásokat is megcélozni, de a Jugoszláv Kommunista Párt irreális követeléseket támasztott a Zsidó Világkongresszuson. Lásd: Klein Rudolf, 2012. 141–150.

Zárszó

Ha a zsinagógákat a zsidóság és a keresztény többség építészeti és urbanisztikai nyelven közvetített érintkezési felületének tartjuk, akkor az elmúlt két és fél évszázados kapcsolattörténetet néhány markáns jellegzetesség mentén foglalhatjuk össze. A felvilágosodás és a szekularizáció szellemében a 18. század végén bukkantak fel a Magyar Királyság területén az első nagy, késő barokk, kilencböltmezős, polgárház típusú zsinagógák, mint például a ma romos bonyhádi – a környező dombokról nézve némi prominenciával a város látképében, de közvetlen közléről, azaz a városka központjának utcáiról alig láthatóan. Persze itt nemcsak szellemiekről volt szó, hanem a zsidóság gazdaságpezsdítő hatásáról is, amit a liberális nemesség kívánatosnak ítélt. Ezek a zsinagógák uradalmak területén épültek. A 18. és a 19. század fordulóján alig észlelhető változások játszódtak le. A reformkor folyamán lassan „leomlanak a falak”, a zsinagóga – bárha (átlátszó) kerítés mögött is – már az utcakép részévé válik, az antik görög demokráciára és annak toleranciájára utaló ünnepélyes klasszicista portikusz a protestáns templom típusú zsidó imahely fontos kelléke. Az 1848-as európai forradalmak már látványosabb vízváltást jelentettek. Felgyorsultak az események, fokozatosan megjelentek a nagyobb léptékű városi, romantikus stílusú (többé kevésbé keleties vagy ún. „mór stílus”) imahelyek,³⁴ a katolikus és utóbb bizánci templom típusú zsinagógák formájában – Dohány utca, Győr stb. A zsinagóga mindkét esetben a zsidóság hangsúlyos helykijelölésének eszközévé válik, az elért emancipáció ékes városképi megjelenítője. A kiegyezéstől az első világháborúig tartó, gyakran aranykornak titulált korszakot ezek a tendenciák jellemezték. Ekkor még emlékezetpolitikai szempontok nem játszottak szerepet, hiszen a zsidóság jelenlévő realitás volt: a Magyar Királyságon belül körülbelül 1 milliós, míg az 55 millió lelket számláló Monarchia egészében 2 millió főt számláló kisebbség. A régebbi, barokk és klasszicista zsinagógák még ugyancsak működtek, beolvadtak a modernizálódó zsidóság életébe.

A fent ecsetelt folyamat Trianonnal és az azt követő numerus clausus-szal visszajára fordult, az ekkor épült zsinagógák egy-két kivételt leszámítva.

34 Lásd: Klein, Rudolf: Oriental-Style Synagogues in Austria-Hungary. Philosophy and Historical Significance. *Ars Judaica*, Volume 2, 2006, 117–134.

mítva (Gyöngyös, Hősök Temploma) kisebbek lettek és nélkülözték a városképi prominenciát, egyes esetekben – Hegedűs Gyula utca, Páva utca – el is bújtak. Ekkor jelenik meg az emlékezés az „aranykori” liberalizmusra, és építészeti is számos utalással találkozunk – leginkább Baumhorn Lipót késői opuszában, amit a fent elemzett Losonc és Páva utca példái is igazolnak. A gyöngyösi nagy zsinagóga többkúpolás kompozíciójával kilép ebből a sorból, ami talán Baumhorn munkatársai kezdeményezésének tudható be.

Mivel a mai Magyarországon és a határon túli magyar lakosságú területeken a zsinagógák zöme megúsza a vészorszakot, a zsidók pedig zömmel nem, imahelyeik elnéptelenedtek. Itt jelenik meg a felejtés, illetve az emlékezés kérdése. A távolról egységesnek tűnő kommunista uralom időszaka – mint azt a fentiekben is láthattuk – emlékezetpolitikailag igen színes volt.

Nagy általánosságban elmondható, hogy a 21. században a helyreállítás filozófiája és stratégiái a politikai liberalizáció és a nemzetközi műemlékvédelem fejlődésével összhangban megváltoztak. Valószínűleg néhány évtized múlva a jövő nemzedékei értékelné fogják az összes érintett intézmény és személy úttörő munkáját ezen a területen: az alapítványok és államok erőfeszítéseit, amelyek erkölcsileg és pénzügyileg támogatták ezeket a tevékenységeket, a helyi önkormányzatok dolgozóinak és az építészeknek az igyekezetét, amelynek révén sikerült megmenteni az egykor jelentős vallási kisebbség emlékműveit, minek köszönhetően ezek ma az európai kulturális örökség fontos részét jelentik.

A múltat végképp eltörölni...

Leltárkönyv és identitás

A múzeumok alapításának célja a múzeumot létrehozók közös örökségének megőrzése, közösségi emlékezetének fenntartása. Az európai zsidó múzeumi gondolat a 19–20. század fordulóján, abban az időszakban alakult ki, amikor az asszimilációs folyamatok következtében féltő volt, hogy a tradicionális zsidó kultúra elvész, a rohamosan modernizálódó zsidó közösségi emlékezetben elhalványulnak emlékei.¹ A magyarországi zsidó muzeológiai gondolkodáshoz a fentiek mellett a konstruktivista nemzetelméletekből ismert tényezők is hozzájárultak: a magyarországi neológ tudományos elit igyekezett meghatározni azt a közös narratívát, amely a magyarországi zsidó önkép kialakításában ugyanúgy hivatkozási alapot jelent, mint az emancipációs és recepciós küzdelmek során. A korszakban virágzó hitközségtörténet-írás² mellett ennek volt eszköze a zsidó felekezet számos társadalmi szereplése, az ünnepi alkalmakkor elmondott prédikációk,³ az iskolai tankönyvek által sugallt ideológia és sok minden más, amit Pierre Nora nyomán *lieux de mémoire*-nak, az emlékezetet fenntartó és kristályosító jelenségként értelmezzük.⁴

-
- Toronyi Zsuzsanna muzeológus, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár igazgatója, e-mail: tzs@milev.hu
- 1 Cohen, Richard I.: Nostalgia and Return to the Ghetto. A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe. In: Natter, Tobias G. (ed.): *Rabbiner, Bocher, Talmudschüler. Bilder des Wiener Malers Isidor Kaufmann 1853–1921*. Wien: Jüdisches Museum der Stadt Wien, 1995. 43–94. és Cohen, Richard I.: *Jewish Icons. Art and Society in Modern Europe*. London – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1998.
 - 2 Vö: Frojimovics Kinga: A „doktor rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon. A neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In: Zsengellér József (szerk.): *Széfer Jozsef. Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére*. Budapest: Open Art, 2002. 20.
 - 3 Lásd például: *Prédikációk gyűjteménye*, MZsML XXIV-C-1.
 - 4 Nora, Pierre: *Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire. Representations*, Spring No. 26. Special Issue: *Mimory and Counter-Memory*. 1989. 7–24. DOI: <https://doi.org/10.2307/2928520>, és Roskies, David G.: *The Jewish Search for a Usable Past*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 1999. 1–2.

Ebbe a folyamatba illeszkedik az is, hogy a millenniumi múzeumalapítási lázban⁵ egy zsidó múzeum létrehozásának gondolatát is felvetették, amit azonban csak az 1910-es évek elején váltottak valóra. Ez a múzeum máig is létezik, s története, gyűjtési elvei, kialakult tárgyállományának mindenkori interpretációja, illetve az intézmény kiadványokban és kiállításokban megmutató szereplései tanulságos történeti forrásokként is használhatók.⁶

E dolgozatban arra keresem a választ, hogy a Kádár-korszak időszakában (1957–1989) hogyan lett a múzeum a szakmaiság látszatát keltve a közösségi emlékezet fenntartójából az emlékezet semlegesítésének vagy akár eltörlésének eszköze, az Állami Egyházügyi Hivatal által sugallt énképet helyezve a zsidó közösség kirakatába.

Gyűjtemény és leltár

A budapesti zsidó múzeum igazi közösségi múzeum: 1909-es alapításától kezdve gyűjteménye magánszemélyek, családok és közösségek adományain keresztül alakul, így a bemutatott tárgyak, azok kiállítási és/vagy publikációkban megjelenő interpretációja meglehetősen hiteles lenyomatát adja a múzeumot létrehozó és fenntartó közösség folyamatosan változó történelemszemléletének, identitásának.

Az ajándékozók kiléte sokféle okból fontos egy múzeumi gyűjtemény szempontjából, hiszen a múzeum által közvetített képet a tárgyak – ez esetben tehát az adományok – összessége határozza meg.

Emellett nemegy dokumentum vagy tárgy értékét hajdani használójának, készíttetőjének, majd ajándékozójának a személye adja. A múzeum kollekciójába számos olyan relikvia került, amely egyedi sorsa, gyűjteménybe kerülésének módja okán kaphat csak helyet muzeális közegben. Példa erre az első világháború galíciai harcterén begyűjtött néhány tórafoszlány és imakönyvtöredék vagy a Löw Immánuel⁷ által 1935-ben ajándékozott néhány kódarab, melyek Rabbi Akiva és Majmonidész

5 Vö: Múzsák Kertje. A magyar múzeumok születése. *Magyar Múzeumok*, 2002/1.

6 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág kiadó, 2010.

7 Löw Immánuel 1905-ben részt vett az *Egyenlőség* által szervezett szentföldi zarándoklaton, erről az útról hozta magával azokat a köveket, amelyeket 1935-ben a múzeumnak juttatott. A zarándoklatról lásd: Szabolcsi Miksa: „A szentföldi út”. *Egyenlőség*, 1905. március 26. – 1906. január 28. között negyvenkét részben megjelent cikksorozat.

sírjairól származnak. Ezek az eredettörténetük nélkül pusztán értéktelen kavicsok, azzal együtt viszont értékes kultúrtörténeti emlékek.

Az ajándékozókka kapcsolatos kutatások ugyanakkor megvilágíthatják azt a társadalmi kört, amely a múzeumot magáénak érezte, ajándékaival gyarapította – tehát a múzeum gyűjteménye az ő történelem- és társadalomszemléletük forrásául is szolgál.⁸

Az első évtizedekben a kollekció elsősorban történeti-kultúrtörténeti és művészeti tárgyakkól állt. Ebben jelentett radikális változást az 1930-as évektől megtapasztalt törvényi korlátozások és zsidóellenes rendelkezések rendszere, amelyet utólag a holokauszt történeteként értelmezünk. Mivel a mi intézményünk kezdte meg az első zsidóellenes rendelkezések kibocsátásával a holokauszthoz kapcsolódó tárgyi és dokumentumanyag módszeres gyűjtését, ezzel egyúttal a vonatkozó forrásanyag egyik legfontosabb gyűjtőhelyévé is vált.

A tárgyakat a beérkezés sorrendjében, egyszerű sorszám szerint tartották nyilván. Mivel a leltározás folyamatos volt, a szám nagyságából arra is lehet következtetni, hogy az adott tárgy nagyjából mikor került a múzeum gyűjteményébe. Az intézménynek szánt ajándékokról szóló híreket 1931-ig az *Egyenlőségben* és a *Múlt és Jövőben*, majd 1931-től az *IMIT Évkönyveiben*, később a múzeumegyesület lapjában, a *Libanonban* közölték, az adományozók ábécésorrendjében.

ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM	
Osztály, csoport: Gyertyatartó	Alapleltári szám: 4317
V	
A tárgy megnevezése: Gyertyatartó, fából, 3 ágú, modern jeruzsálemi munka	
Ajándék: Deutsch Artúrné, Bp. Bartók Béla u. 10	
Vétel:	

Múzeumi tárgyleíró kardon a gyűjtemény 4317-es leltári számú gyertyatartójához Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Adattári gyűjtemény

⁸ Nora, 2010. 210.

A tárgyakról és dokumentumokról leírókartonokat készítettek, melyekhez nyomdai úton előállított, fejléces, 16 x 10 cm-es papírokat használtak. A kitöltendő rovatok a következők voltak: alapleltári szám, osztály, csoport, a tárgy megnevezése, az ajándékozó vagy a vásárlás adatai. A megnevezés rovatban pontos leírás szerepelt méretekkel, ötvösjegyekkel, feliratokkal együtt. A leírókartonok alapján már 1937-ben tervezték megjelentetni a múzeum ezüstitárgyainak közel 200 oldalas leíró katalógusát,⁹ mely végül nem jelent meg, kézírata azonban hozzáférhető a Magyar Nemzeti Múzeum adattárában.¹⁰

Újrakezdés: a múzeum 1945 után

A holokauszt és a háborús veszteségek ellenére az 1909-ben alapított és 1944-re közel 4000 tárgyból és számos dokumentumból álló múzeumi gyűjtemény viszonylag épen megmaradt. A legértékesebb példányokat már 1942-ben elrejtették a Magyar Nemzeti Múzeum pincéjében, néhány, a nedvességtől féltett tárgyat pedig bankszéfbbe helyeztek – ez utóbbiak soha többé nem kerültek elő.¹¹ További pusztulással járt, hogy a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet lefoglalta a múzeum értékes könyvállományát,¹² majd a felszabadulás után a Perlmutter-gyűjtemény háromnegyedét ellopták – igaz, ezt később Grünvald Fülöpnek sikerült visszaszereznie.

A múzeum korábbi dolgozói közül az igazgató, Munkácsi Ernő visszavonult, majd hamarosan elhunyt, Balázs György pedig a deportálás során életét vesztette. A korábbi évek aktív munkatársai közül csak Grünvald Fülöp és Naményi Ernő vett részt a folytatásban. Mindketten a múzeum 1931-es újjászervezésekor kapcsolódtak be a munkába, s nemcsak a színvonalas szakmai tevékenységekben, hanem a múzeum tárgyállományának összegyűjtése terén is komoly szerepük volt, hiszen

9 Országos Magyar Zsidó Múzeum. Az igazgatóság jelentése a múzeum 1937. évi működéséről. In: Szemere Samu (szerk.): *Évkönyv*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1938. 292–299.

10 Magyar Nemzeti Múzeum adattára, Mihalik Sándor iratai.

11 Toronyi Zsuzsanna: The Fate of Judaica in Hungary During the Nazi and Soviet Occupations. In: Cohen, Julie-Marthe –Heimann-Jelinek, Felicitas (eds.): *Neglected Witnesses. The Fate of Jewish Ceremonial Objects During the Second World War and After*. Crickadarn: Institute of Art and Law, 2011. 285–306.

12 Erről lásd.: Scheiber Sándor: Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején. *Magyar Könyvszemle*, 1970/1-2. 233–234.

a két tekintélyes rabbicsaládból származó tudós kapcsolatai, személyes ismeretségei és ismeretanyaga révén szerezte meg a tárgyak jelentős részét, melyek közül számosat tudományos dolgozatokban is bemutattak. A felszabadulás után figyelmük elsősorban a holokausztban elpusztult zsidó közösségek emlékanyagának megmentésére,¹³ a holokauszt, valamint a megmaradt műemlékek és műtárgyak dokumentálására irányult.

A zsinagógákban esetlegesen fennmaradt rituális tárgyakat, könyveket, iratokat Grünvald és Naményi, a zsidó múzeum munkatársai már 1945-ben megkísérelték felmérni, s a maradandó történeti értékűeket – ahonnan lehetett – megszerezték a gyűjtemény számára.¹⁴ A múzeumi gyarapodási adatokat 1943-ig tételesen felsorolták az *IMIT Évkönyvek*-ben, majd a *Libanonban*, 1945 után azonban már csak az igazgatói jelentésekben és beszámolóikban összegezték a vásárlásokat és a donációkat.¹⁵ A múzeumba került legfontosabb tárgyakról Grünvald Fülöp beszámolt az *Új Élet* hasábjain, a széles nyilvánossággal is ismertetve értékeiket.

A megrongálódott múzeumi épületet a Joint segítségével helyreállították, és 1947 júniusában a magyar kormány képviselőinek jelenlétében újra megnyitották. Az ekkor berendezett múzeumi kiállítás a korabeli sajtótudósítások és fényképek alapján a háború előttinek volt a felfrissített változata. Az első emeleti termekben a magyar zsidók történetének legfontosabb emlékanyagát, a zsinagógaművészet összegyűjtött tárgyait, valamint a családi élet kellékeit állították ki. A második emeleti terekben a Történelmi Arcképcsarnok, azaz a magyar történelemben jeles szerepet játszó személyek gondosan válogatott galériája, valamint a múzeum modern festészeti gyűjteménye¹⁶ (válogatás az anyagól, nem a teljes) volt látható. Az 1948 után megszilárduló pártállami rendszerben a múzeum egyfajta kirakatként, az Állami Egyházügyi Hivatal felügyelete alatt működhetett. Az új politikai berendezkedés számára a vallási felekezetek és a nemzeti kisebbségek egyaránt nemkívánatos elemek voltak, s különös

13 Ehhez lásd: Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2010.

14 Uo.

15 Magyar Zsidó Múzeum iratai, Jegyzőkönyvek, közgyűlési jegyzőkönyvek, MZsML VIII-1-1. Digitálisan elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_muzeumi_iratok_jegyzokonyvek/?pg=0&layout=s (letöltés ideje: 2022. május 20.)

16 Benoschofsky Ilona – Scheiber Sándor (szerk.): *A Budapesti Zsidó Múzeum*. Budapest, Corvina, 1987. 219–241.

hangsúllyal üldözte a zsidó nemzeti mozgalmakat, a zsidó nép egységét hirdető cionizmust.¹⁷

1949-re két, a korabeli tudósítások szerint nagy sikerű kiállítást (*A széder művészete, A 90 éves Dohány utcai zsinagóga*) szerveztek, utóbbihoz színvonalas kiadvány is készült. Tervezték, hogy a zsidó közösségek megmaradt gyűjteményeiből a Rabbiképző Intézet és a zsidó iskolák, hitközségek könyvtárait is integrálva „gyűjtemény-egyetemet” alakítsanak ki, ezzel megteremtve a létszámában erősen megfogyatkozott zsidó közösség kulturális továbbélésének alapjait. Az újrarendeződés nem tartott sokáig: 1950-ben állami nyomásra megalkották a Magyar Izraeliták Egységes Szervezetéről szóló szabályzatot,¹⁸ melyben a zsidó felekezet valamennyi korábbi egyesülete és önálló intézménye egyesült, létrehozva a Magyar Izraeliták Országos Képviselőt (MIOK). Az új szervezetben a múzeum korábbi önállósága is megszűnt, s új néven (Országos Magyar Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény) a MIOK intézménye lett. Naményi Ernő Párizsba emigrált,¹⁹ így Grünvaldnak egyedül kellett folytatnia a húsz éve közösen megkezdett munkát. Felelevenítette a múzeum régi, háború előtti kapcsolatait, s próbálta megszerezni azokat a maradvány értékű tárgyakat és dokumentumokat, melyek az elnéptelenedő vidéki zsidó hitközségekben pusztulásra voltak ítélve. Az intézmény egyik első jelentős adományozója Bencze József volt, aki 1910–12 között még egyetemistaként számos régi dunántúli hitközség padlásáról küldte múzeumba az akkoriban ócskaságnak tartott tárgyakat. Grünvald 1951-ben levélben kérte az akkor már idősödő, Szombathelyen élő orvost, hogy kísérelje figyelemmel a környező zsidó közösségek tárgyait. A megmaradt hitközségek vezetőinél, tagjainál ugyancsak levélben érdeklődött a zsinagógákról, temetőkről, a megmaradt épületelemekről, tárgyakról, iratokról. 1955-ben két rabbinövendék segítségével felmérték a Dunántúlon fennmaradt zsidó műemlékállományt, lefényképezték a megmaradt zsinagógákat, és a megmaradt iratanyagot, tárgyakat igyekeztek

17 Vö: Friedlaender, Yehuda – Frojimovics Kinga: Egy cionista rabbi és közössége. Budapest 1846-1950. In: „Hallgassatok rám Jákob háza és Izrael házának minden maradéka...”. Válogatás dr. Herskovits Fábán főrabbi templomi beszédeiből, 1946–1950. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2000.

18 Vö.: György Péter: A zsidóság színrevitele, 1950. február 20–22. In: György Péter: *Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele*. Budapest: Magvető, 2016. 65–247.

19 Toronyi Zsuzsanna: Hiddur micva mint zsidó identitás. Naményi Ernő emlékezete. *Café Babel*, 17, 2008. 131–138.

megszerezni a múzeum számára.²⁰ (Grünvald 1942-ben Naményi Ernő és Balázs György társaságában már felmérte e közösségek egy részét, ekkor került a múzeum gyűjteményébe többek között a zsámbéki jegyzőkönyvanyag, illetve számos zsinagógafénykép.) A régóta vágyott tárgyak közül ekkor szerezték meg azt a kardot,²¹ amely a magyar zsidó történeti hagyomány szerint Mendel prefektusé volt, s amelyet Kohn Sámuel 1896-ban, a zsidó múzeum gondolatának első felbukkanásakor fontos zsidó történeti forrásként írt le.²² A tárgy 1951-ben, a Joint anyagi támogatásával került a gyűjteménybe.²³ Grünvald a szülővárosában, Sopronban feltárt középkori zsinagóga emlékanyagának értelmezésében is részt vett, majd szakértelmével és tárgyakkal is segítette az ottani múzeum létrejöttét. Erről 1960 decemberének végén feljegyzést készített, a hitközség vezetésének, tagjai segítségét és együttműködését kérve a folytatáshoz.²⁴ „Élete főművét azonban az utolsó öt esztendejében alkotta meg a Magyar Zsidó Oklevéltár négy újabb kötetének kiadásával. Olyan teljesítmény ez, amelyre a számban és erőiben gazdagabb nemzedéknek harmincöt évre volt szüksége” – mondta Scheiber Sándor 1964 januárjában Grünvald temetésén, utalva a Magyar Zsidó Oklevéltár 5–8. kötetére. Az aktív múzeumi munkát az egyre nehezedő körülmények hátráltatták: 1955-ben a múzeum fűtőtestjeit a Zsidó Kórház számára leszerelték. Ezt követően az 1980-as évek végének rekonstrukciós munkálataiig az épület télen fűthetetlen volt, s így természetesen sem a múzeumi munka, sem pedig a kiállítások látogatása nem volt lehetséges.

20 A teljes forrást lásd: Löwinger István és Schmelzer Kornél jelentése a dunántúli hitközségek felméréséről, 1955. szeptember 22. In: Toronyi, 2010. 93–113.

21 Díszkard, MZsML 64.1110.1–2.

22 Kohn Sámuel: Zsidó történelmi emlékek, különös tekintettel Magyarországra. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc (szerk.): *Évkönyv*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1896. 52–62.

23 Grünvald Fülöp: A héber feliratú díszkard. A Praefectus Judaeorum kardja? *Új Élet*, 9. évf. (1953) 12.

24 Grünvald Fülöp hagyatéka, MZsML XIX-13.

*A Zsidó Múzeum állandó kiállítása
Az asztal fölé hajoló férfi az igazgató, Grünvald Fülöp. 1949.
Seidner Zoltán felvétele, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*

1956 után

Az 1956-os forradalmat követően a zsidó közösséget is radikális változások érték. Becslések szerint húsz–harmincezer zsidó származású ember hagyta el az ország területét, köztük magas arányban azok, akiknek erős volt a zsidó közösséghez való kötődése.²⁵ A migrációs hullám következtében vidéken csak néhány nagyobb városban volt már számottevő zsidó közösség, a Magyarországon maradtak többsége a fővárosban folytatta életét.

²⁵ Kovács András: Magyar zsidó politika a második világháború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 5–39.

1957-ben a MIOK és a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) korábbi elnökét, Heves Lajost – utódjának, a hétköznapiakban Heves barátjaként viselkedő Sós Endrének javaslatára²⁶ – a Művelődési Minisztérium Egyházügyi Hivatala²⁷ megpróbálta „beszervezni”. Mivel ez nem járt sikerrel, Heves helyébe Sós Endrét nevezték ki a MIOK és a BIH elnökévé.²⁸ Ebben az időszakban teljes volt az állami ellenőrzés, a hitközség vezető funkcionáriusainak kinevezéséhez a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulása volt szükséges. Az 1956 előtti letartóztatásokkal, perekkel gyakorolt terror helyébe a bürokratikus kontroll lépett.²⁹ Sós Endre feladata ebben a helyzetben a hitközségi élet csendes felszámolása lett, amihez néhány kirakatintézmény (Országos Rabbiképző Intézet, Zsidó Gimnázium, Zsidó Múzeum) biztosította a látszatot. Ezek vezetőire ilyen körülmények között óriási nyomás nehezedett, a szinte lehetetlen körülmények között rendkívül nehéz volt megőrizni intézményeik működésének szakmai tartalmát.³⁰

Koncepció per Grünvald ellen

A Dohány utcai zsinagóga mellékszárnyában működő zsidó múzeum igazgatója, Grünvald Fülöp 1931 óta dolgozott itt, az 1950-es évektől mindössze két munkatárssal.³¹ „Harminc esztendőn át őre, majd igazgatója volt a Magyar Zsidó Múzeumnak; anyagának jórészét ő kutatta fel s gyűjtötte össze, a német megszállás idején ő mentette meg. A gyűj-

26 Deutsch Gábor: Hevesi Lajos. *Remény*, 2007. tavasz. Online elérés: <https://remeny.org/remeny/2007-tavasz-5767-niszan-ijjar-szivan/deutsch-gabor-dr-heves-lajos/> (letöltés ideje: 2022. május 24.)

27 Az Állami Egyházügyi Hivatal intézménytörténetéhez lásd: Kisasszony Éva: *Az Állami Egyházügyi Hivatal iratanyagának jegyzékei. I. Adattár*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2005. 7–11.

28 Ehhez lásd: Kenedi János: Egy kiállítás hiányzó képei 2. *Élet és Irodalom*, 48. évfolyam, 42. szám. 2004. október 15. Online elérés: <https://www.es.hu/cikk/2004-10-18/kenedi-janos/egy-kiallitas-hianyzo-kepei-2.html> (letöltés ideje: 2022. május 24.)

29 Kovács, 2003.

30 Ennek lehetséges mivoltához lásd: Kőbányai János: A világítótoronyból Ninivébe látni. Kőbányai János interjúja Schöner Alfréddal. *Múlt és Jövő*, 2000/2. Lásd Schönernek a hatvanas évek zsidó gimnáziumi és rabbiképző intézeti tanáraitól, az ott folyó oktatás minőségéről mondott szavait.

31 Benoschofsky Ilona: Fejezetek a Magyar Zsidó Múzeum történetéből. In: *MIOK Évkönyv*, 1981/82. 73.

temény minden darabját fejből ismerte. Élő katalógus volt”– írta róla szóló megemlékezésében Scheiber Sándor.³²

Utólag nyilvánvalónak látszik, hogy a múzeumban 1931 óta dolgozó Grünvald Fülöp nem volt megfelelő ember arra, hogy a Kádár-korszak zsidópolitikája által előírt szerepfelfogásban irányítsa az intézményt.

Grünvald őszinte, gondolkodó elmeként nem először került szembe a hivatalos hitközségi politikával. 1944-ben fivérével, Jenővel együtt röplapokban hívta fel a figyelmet a deportálások valóságára és az ellenállás szükségességére. 1950-ben, az egyesítési kongresszus kapcsán összehívott múzeumi közgyűlésen az elvárt hurráoptimista szövegek helyett az alábbiakat mondta: „Mit lássunk a jelenségben? A maradék zsidóság erőinek integrálása megy végbe, mely új irányú fejlődés alapjává lehet, vagy talán csak visszavonulás a fellegvárosban, feladva a már tarthatatlan, beomlott bástyákat, és összeomló várfalak védelmét.”³³

Grünvald elmozdítására 1962-ben látta elérkezettnek az időt a hitközség. Mondvacsinált okokra hivatkozva, három pontban foglalták össze eltávolításának okait: 1.) nem ment be nyitvatartási idő után egy házaspárnak személyesen megmutatni a múzeumot, 2.) a MIOK kihasználásával kapcsolatba lépett és meghívott egy jugoszláviai muzeológust, valamint 3.) engedélyezte Raj Ferenc rabbiszemináriumi hallgatónak, hogy egy amerikai zsidó újságírónőt (Trude Weiss-Rosmarint, a *Jewish Spectator* alapító főszerkesztőjét) elkísérje ebédelni.³⁴ Ezen okoknál fogva a múzeumban betöltött pozíciójának betöltésére alkalmatlannak ítélik, Sós Endre elnök és Péner Tibor főtitkár pedig 1962. július 24-én kelt levelében felmondta Grünvald Fülöp állását. Grünvald az Állami Egyházügyi Hivatalnak írt levelében pontosította a terhére rótt ügyekkel kapcsolatos tényállást, valamint bejelentette, hogy 75 évesen visszavonul a hitközségnél 1913 óta betöltött munkaviszonyából.³⁵ Ezt követően még másfél évet élt, 1964. január 3-án, dolgozószobájában

32 Scheiber Sándor: Grünvald Fülöp 1887–1964. *Soproni Szemle*, 1964/2. 221–222.

33 Magyar Zsidó Múzeum iratai, MZsML VIII-1-1, 1950.

34 A történet pikantériája, hogy Benoschofsky Imre országos főrabbi találkozott az ebédjüket fogyasztó Weiss-Rosmarinnal és Raj Ferencsel. Beszélgetni kezdtek, minek során a főrabbi egy propagandaízű megjegyzését Raj Ferenc némiképp módosította. Benoschofsky Imre ekkor egy Rajtól kölcsönkért tantusszal hívta fel Sós elnököt, hogy „feljelentsen” az esetet. Raj Ferencet nem sokkal később kizárták az Országos Rabbiképző Intézetből. Dr. Raj Ferenc szóbeli közlése, 2007. szeptember 26.

35 Grünvald Fülöp hagyatéka, MZsML XIX-13-2.

hunyt el. Halálhíréét világszerte közölték a magyar nyelvű zsidó lapok.³⁶ Helyére dr. Benoschofsky Ilona pszichológust nevezték ki, aki harminc éven keresztül, 1993-ig töltötte be a múzeum igazgatójának szerepkörét.

*Grünvald Fülöp portréja az 1950-es
Izraelita Országos Gyűlés tablóképéről, 1950.
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*

A felmondás oka nyilvánvaló, ürügyet is találtak hozzá, indokait azonban Grünvald múzeumi tevékenységével kellett igazolni. 1963 februárjában a hitközség számvevőszéke, valamint az Állami Egyházügyi Hivatal kérésére a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztálya vizsgálatot folytatott az intézményben. Az együttes szemlén megállapították, hogy bár a múzeum anyaga roppant gazdag, de kiállítása zsúfolt és elavult, raktárai rendezetlenek. Legfontosabb megfogalmazott kifogásuk a leltározásra és a nyilvántartásra vonatkozott. A külön leírt jelentésekben a leltárhiányra vonatkozó megjegyzések nem egyformák: a hitközségi számvevőszék 1963. február 19-én kelt jelentésében azt állapítja meg, hogy „egyáltalán nincsen rendszeres, átfogó leltár”, ám úgy véli, hogy „hiány feltétlenül mutatkozik”. A művelődési minisztérium áprilisban kelt vizsgálati jelentése nem ilyen szigorú: 9 darab, leltári adatokat tartalmazó füzetéről tesz említést, amelyek azonban sem tartalmi, sem formai szempontból nem felelnek meg a hatályos múzeumi szabályozásnak. A vizsgálat végeredményeképpen javasolták, hogy a gyűjtemény anyagát leltározzák újra, az egyes szakoknak megfelelő szakemberek bevonásával.

36 Pl.: Grünvald Fülöp. Dr. Scheiber Sándor gyászbeszéde. *Menorah*, 1964. január.

Újraleltározás

„A múzeumi tulajdon legfőbb igazolása a műtárgy épsége utáni második múzeumi szentség, a leltárkönyv és az annak megfelelő rovatában hivatkozott iratok.”³⁷

Benoschofsky Ilona első igazgatói teendőjeként a gyűjtemény újraleltározását végezte el. Az erre irányuló döntést megkönnyíthette, hogy ekkor jelent meg a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 9. számú törvényerejű rendelete a muzeális értékek védelméről, amely az egyes múzeumokban alkalmazandó leltárkönyveket is meghatározta. Ennek megfelelően az intézmény beszerezte a gyűjteményhez megfelelőnek tekintett leltárkönyveket: általános leltárkönyvet, valamint képzőművészeti, iparművészeti, történeti, irodalomtörténeti és fotóanyag leltározására szolgáló leltárkönyveket. Az újraleltározási munka 1964-ben kezdődött. Elsőként ötvöstárgyakat leltároztak, tárgytipusonkénti sorrendben. Az évet a 2642-es leltári számmal zárták, majd 1965-ben 1861 újabb tételt vettek leltárba. Valamennyit az általános leltárkönyvbe vezették be, és bár a megjegyzés rovatban néha (nem minden esetben) feltüntették a tárgy régi, 1964 előtti leltári számát, de az összes többi proveniencia-információt elhagyták. 1966-tól párhuzamosan vezették a leltárkönyveket, ami azt jelenti, hogy ugyanazon a leltári számon fotó-, képzőművészeti és iparművészeti, valamint három alcsoportba beosztott dokumentumanyag is található. A történeti dokumentumokat három csoportba osztották: történelmi iratok, kéziratok, „vegyes” iratok. Az iratok csoportba sorolása meglehetősen esetleges, ugyanakkor az összetartozó irategyütteseket is szétszedve, akár több évre elnyúlóan, külön-külön leltározták, ami tovább nehezíti a helyzetet. Példa erre a Dohány utcai zsinagóga építésével kapcsolatos iratok gyűjteménye, melyeket 1977 és 1990 között a három csoportba elosztva leltározták be. Sok esetben csak az irat élettörténete árulkodik arról, hogy a Dohány utcai építkezéssel kapcsolatban keletkezett dokumentumról van szó. Ugyancsak az adományozási adatokat követve sikerült egyesíteni egy jelentős, hajdan egységes családi hagyatékot, melyet 1939-ben ajánlottak a múzeumnak. Az iratokat fajtánként (adásvételi szerződés,

³⁷ Mravik László: Őrzők a strázsán. Közgyűjtemények, jogszabályok, esetek. *Mozgó Világ*, 2001/6. 70.

iskolai bizonyítvány, obsit stb.) 1978 és 1989 között a vegyes és a történelem kategóriákban leltározták.³⁸

Az újraleltározás során a műtárgyak egyik legfontosabb jellemzőjét, eredetüket, adományozójukat (proveniencia) módszeresen kihagyták, így a jelenleg rendelkezésre álló múzeumi leltárakból nem tudhatjuk meg, hogy a tárgyakat hol, kik használták, ki, mikor, milyen indítatásból juttatta el őket a múzeumi gyűjteménynek. E tudás nélkül a múzeum tárgyai elvesztették a múzeumi emlékezet szempontjából legfontosabb jellemzőjüket, történeteik, kulturális kontextusuk, tulajdonlási adataik elvesztek, így ezek nélkül pusztán anyagi értékkel bíró, értékes kincsek, de nem emlékeket hordozó tárgyak többé.³⁹ Az eredetileg növekvő szám-sorrendben, mintegy adományozáskronológiai sorrendben adott leltári számok ugyancsak elvesztették történeti-művelődéstörténeti értéküket.

Rekonstrukció

„Minden ködbe vezett. A múltat eltörölték, az eltörlés műveletét elfelejtették, a hazugság valósággá lett.”⁴⁰

Ma legfontosabb feladatunk a gyűjtemény provenienciájának felkutatása, a tárgyak identitásának és ezzel immanens méltóságának visszaadása.⁴¹

A gyarapodási leltárak a múzeum szellemiségének legfontosabb forrásai, elemzésükkel ismerhetők meg a gyűjteményeket alakító historiógráfiai, művészettörténeti, kultúratörténeti folyamatok.⁴² Az 1964-es újraleltározás ezt a tudásbázist semmisítette meg azzal, hogy a tárgyakat tárgytípusonként, gyűjteménybe kerülésük módjának, időpontjának elhagyásával lajstromozták újra, s emellett nem őrizték meg az eredeti leltárkönyveket. A múzeumban folyó egyik fontos kutatás ezért egy leltár-rekonstrukció, azaz annak a listának az újraösszeállítása, amely a múzeum alapításától 1964-ig folyamatosan alakult. A rekonstruált leltár még nem teljes, a források hiánya miatt valószínűleg minden elemében

38 Leszlauer család iratai, MZSML XIX-161.

39 Erről részletesen lásd: Toronyi, 2011.

40 Orwell, George: 1984. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2014. 90.

41 Ehhez lásd: Tóth G. Péter: A tárgyak jogai, méltósága és képviselője. *Tabula*, 2004/2. 267–274.

42 Feigenbaum, Gail – Reist, Inge (eds.): *Provenance. An Alternate History of Art*. Los Angeles: The Getty Research Institute, 2012.

nem is állítható vissza. A kutatás során tulajdonképpen azt az eredményt érjük el, ami szerencsésebb gyűjtemények esetében az anyaggal együtt, attól elválaszthatatlan módon áll rendelkezésre.

Damnatio memoriae

Az újrarendezés/leltározás totális volt, s a múzeum új leltára, kiállításai és kiadványai már megfeleltek annak a pontosan nem körvonalazott elvárásnak, amelyet a rendszer támasztott a zsidó kirakatintézményekkel szemben.

*Benoschofsky Ilona igazgató tárlatot vezet a múzeumban, 1970-es évek
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*

Az újraleltározást vezető Benoschofsky Ilona még az 1980-as években is úgy vélte, hogy helyesen jártak el: „másképp arra törekedtem, munkatársaimmal együtt, hogy a múzeum rendezése, nyilvántartása, leltározása a magyar múzeumok által elfogadott szabályok szerint történjék”.⁴³ Ugyanakkor apró nyomok arra utalnak, hogy ő is, és a Grünvald elleni

⁴³ Benoschofsky Ilona: 70 éves múzeumunk múltja, jelene, jövő évi tervei. *Új Élet*, 1986. december 1. 3.

eljárást lefolytatók is tisztában lehettek azzal, hogy vádjaik mennyire alaptalanok, ezért az újraleltározás mellett el kellett tüntetniük a régi leltári nyomokat, mintegy folyamatosan igazolni a vádakat és cáfolni, hogy az intézmény 1963 előtti vezetése az akkor érvényes múzeumi szabályoknak megfelelő munkát végzett.

*A Zsidó Múzeum állandó kiállítása, 1960.
Bauer Sándor felvétele, Fortepan*

A múzeum iratainak egy részét 1964 után a levéltári gyűjtemény „történelem” kategóriájában leltározták, nagyobb részét azonban egy bőröndben és több dobozban, jelöletlenül és a kutatás számára hozzáférhetetlenül a padláson találtuk meg, a hitközség rendezetlen iratai között. Ezek tartalmazták egyebek mellett az adományozóknak írt köszönőleveleket is, melyek egyértelműen igazolják az 1963 előtti leltár létét. Ugyancsak itt volt fellelhető négy piros vászonba kötött leltárkönyv az eredeti (a minisztériumi jelentésben említett) kilenc kötetből.⁴⁴ Ezek – sajnos töredékes – kézírással kitöltött gyarapodási leltárkönyvek. A kötetekben az egyes tárgyak mellett időnként felismerhető Benoschofsky Ilona kézírása, mellyel az új leltári számokat írta a régi tárgyleírások mellé. Személyes hagyatékában⁴⁵ több eredeti tárgyleírókarton is fenn-

⁴⁴ Múzeum régi leltárkönyvei, MZSML VIII-1-3.2.

⁴⁵ Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML XIX-278.

maradt – ő a kartonok hátoldalát jegyzetcedulának használta, teljesen más tartalommal. Kitörölhetetlenül megmaradtak a régi leltári számok az adományozó nevének feltüntetésével a papír- és pergamentárgyakon, a kerámia- és fémtárgyakon viszont nem, és akad olyan tárgy is, melyen láthatóan átfestették az eredeti számot, majd ráírták az újat. Ezzel azt a célt követhették, hogy egyrészt igazolják a Grünvald ellen lefolytatott koncepciók eljárást, másrészt pedig elfeledtessék a múzeum gyűjteményét létrehozó polgári-kapitalista zsidó társadalmat. De nem jártak sikerrel. Grünvald elmozdítása nemzetközi felháborodást keltett, amint arról Benoschofsky Ilona az állambiztonság ügynökeként, Xavér fedőnéven 1963 februárjában beszámolt:

„Mindezek után természetes lenne, hogy a volt igazgató leváltásába mindenki belenyugszik. Nem így történt. Seifert Géza gyakran említi, hogy az ÁEH kiadta a rendelkezést, hogy az új vezetővel a végleges szerződést meg kell kötni, majd egy óra múlva telefonált, hogy ez az intézkedés érvénytelen. Hosszú ideig úgy volt, hogy a múzeum »belügyeibe« a hatóság nem szól bele, majd Sós utasítást kapott a régi igazgató visszahelyezésére. Ennek oka, hogy néhányan kiálltak a volt igazgató mellé és nem törődve azzal, hogy milyen felháborító állapotba hozta a múzeumot, a visszahelyezését követelték. Ehhez állítólag magas protekciót is igénybe vettek, és ugyanakkor azzal fenyegetőztek, hogy a legközelebbi intéző bizottsági ülésen botrányt fognak csinálni. A botrányt azóta megrendezték. Akkorra a magyar zsidóság delegátusai [azaz Sós, Benoschofsky és Seifert] Angliában voltak, megtapasztalták, hogy odaérkezésüket számos, a valóságnak nagyonis meg nem felelő hír előzte meg. A magyar zsidóság ismeretlen »jótevői« azt a látszatot akarták kelteni, hogy a hatóságok a magyar zsidóságot elnyomják, a kormány zsinagógákat zárat be, hogy az intézmények éléről leváltják rendszeresen a zsidó érzésű zsidókat, azaz, hogy ők kifejezetten az intézményeket »dejudaizálják«. [...] Ez a hír egyébként sokmindent megmagyaráz. Megmagyarázza, hogy miért mutatkozott némi külföldi érdeklődés valóban a múzeumban beállt változást illetően. Senki sem mondja, hogy a volt igazgatót azért váltották le, mert szolgálatát megtagadta (Sós arra kérte, hogy a rendes időn túl jöjjön egy délután be, jelenlévő amerikaiaknak megmutatni a múzeumot és ő ezt nem vállalta), senki sem hivatkozik arra, hogy milyen rendkívül elhanyagolt állapotban találták a múzeumot, hanem a volt igazgatót, mint a jelenlegi rendszer mártírját akarják beállítani. Érthetetlen, hogy ezt hatóságaink is koncedálják, azt segítik, aki

ellenük dolgozik, azt segítik, akik egyenesen a hidegháború eszközeként használják a múzeumot is.”⁴⁶

A magyarországi körülmények között a helyzet értelmezése és a kiállítás Grünvald és a múzeum szakmai identitása mellett nyilván nem lehetett ennyire egyértelmű, de Benoschofsky Ilona és Scheiber Sándor emberi és szakmai elhidegülése feltételezésem szerint ide vezethető vissza,⁴⁷ s ennek lett későbbi következménye a Magyar Zsidó Levéltár létrehozása.

A múzeum anyagának gyarapodásával komoly dokumentumgyűjtemény is létrejött, de ennek darabjait más zsidó múzeumokhoz hasonlóan egyedi múzeumi műtárgyakként kezelték. Ez talán azzal is összefüggésben lehet, hogy a levéltár intézménye nagyon szorosan kapcsolódik az uralkodó hatalomhoz, aminek egy diaszpórakultúrában kisebb a jelentősége.⁴⁸

A Grünvald igazgatósága alatt működő múzeum feladataiba, a háború utáni értékmentésbe Scheiber Sándor és rajta keresztül az Országos Rabbiképző Intézet is bekapcsolódott. Scheiber kiterjedt kapcsolatrendszerén keresztül próbálta kérni az általa ismert tárgyak, dokumentumok, például a jánoshalmi Hevra Kadisa jegyzőkönyve eljuttatását a múzeumi gyűjteménybe.⁴⁹ Már idézett forrásunkban, a dunántúli hitközségek 1955-ös felmérését is Scheiber és Grünvald tanítványai végezték, és az annak eredményeként felbukkanó tárgyakat igyekeztek a múzeum számára megszerezni.⁵⁰

1964 után, a Grünvald felmentését és az újraleltározást követően az együttműködés megszűnt. Scheiber azonban továbbra is folytatta a megmaradt értékek gyűjtését, az elnéptelenedő zsidó közösségekben fennmaradt iratok biztonságos helyre szállítását és tartalmuk ismer-

46 Xavér: [Benoschofsky Ilona]: A Múzeum helyzetéről, 1963. július 9., Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) M 3478/1. 69–72.

47 Ehhez lásd: Benoschofsky Ilona: „Scheiber Sándor”. In: Schweitzer József (szerk.): *Évkönyv 1985–1991*. Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1991. 14.

48 Vö: Derrida, Jacques: *Az Archívum kínzó vágya. Freud impresszió*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2008. 12–15.

49 Scheiber 1951 októberében levelet írt Schmelzer Salamonnak, a jánoshalmi hitközség vezetőjének, melyben a múzeum számára kérte a szerencsésen megmaradt, illusztrált jánoshalmi Hevra Kadisa-könyvet. Tekintélyének köszönhetően a könyv még abban a hónapban Pestre érkezett, s novemberben már a múzeum akkori igazgatója, Grünvald Fülöp is megköszönhette a gyűjteménybe került darabot. A levelezést közli: Kurcz Ferenc – Zádor Ede: *Jánoshalma zsidóságának története 1750-től. Ismertető és dokumentációs gyűjtemény*. Budapest: Hósáná Jánoshalmi Zsidók Egyesülete, 2002. 108–109.

50 A jelentés szöveglét közli: Toronyi, 2010. 93–113.

tetését a tudományos kutatások eredményeiben.⁵¹ Az összegyűjtött értékekből külön intézményt hoztak létre, ez a Magyar Zsidó Levéltár. Az erről szóló, 1970. január 16-án kelt jegyzőkönyv⁵² értelmében a MIOK intézményeinek iratanyaga mellett itt kellett volna őrizni és feldolgozni az Országos Magyar Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény levéltárát is, azaz a múzeum addig felhalmozott iratanyagát. A múzeumban őrzött iratok végül 1994-ig nem kerültek át a levéltárhoz, és a levéltár által a pusztuló közösségekből begyűjtött tárgyi emlékeket sem adták át a múzeumnak. Alapos okunk van azt feltételezni, hogy ez egyebek mellett a Scheiber és Benoschofsky közötti személyes ellentétekre vezethető vissza, melyeknek a Grünvald elleni eljárás lehetett a kiváltója.

Landeszman György a Magyar Zsidó Levéltár irodájában, 1970-es évek Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

51 Vö.: Scheiber Sándor: Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon. In: *Szolgaságból szabadságba. Az Országos Rabbiképző Intézet hallgatóinak ünnepi kiadványa*. Budapest, 1947. 3–7.; Scheiber Sándor: A magyar zsidóság történetének kutatása. In: Scheiber Sándor (szerk.): *Évkönyv. 1971/72*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1972. 245–257.

52 MIOK Levéltári Bizottságának jegyzőkönyve, 1970. január 16. Az irat Schweitzer József hagyatékában maradt fenn, levéltári őrzési helye: MZSML XIX-200 (jelenleg még rendezés alatt).

„Tizenhárom évvel később, mikor először látogattam el Magyarországra 1963-ban, súlyos mulasztást követtem el: nem látogattam meg Grünvald Fülöpöt. Scheiber külföldön volt, ha otthon van, valószínűleg másképp alakulnak a dolgok. 1963. szeptember 17-én írja: Képzelteti, mennyire bosszantott, mikor megtudtam ittlétét távollétem idején. Nekem is fáj, Grünvaldnak is, hogy nem látogatta meg Őt, az élő legnagyobb magyar-zsidó történészt. Meg vagyok róla győződve, hogy eredményei is másként alakulnának, ha Vele beszél. Bizonyára azt mondták Önnek a Síp utcában, hogy beteg, szenilis, etc. Rólam is azt szokták mondani (szenilis helyett depresszió). De miért látogatta meg azokat a vízihólyagokat, ma vannak, holnap nincsenek. Grünvald neve azonban maradandó” – írta visszaemlékezéseiben Nathaniel Katzburg.⁵³

Az újraleltározás folyamatával a múzeum a zsidó közösségi emlékezet-helyek megteremtőjéből és őrzőjéből a *damnatio memoriae* eszköze lett, ami ellentétes intézményi krédójával. A folyamat megértését követően a Zsidó Múzeum munkatársaiként elsődleges kötelességünk az emlékezet elátkozása után a zsidó közösségi emlékezet helyreállítása azáltal is, hogy a közösségi identitás lenyomatát őrző múzeumi gyűjtemény minden egyes tárgyának – s egyben hajdani igazgatónknak, Grünvald Fülöpnek – helyreállítjuk a feltárt, szörnyű történelmi körülmények között megsértett méltóságát.

53 Katzburg, Nathaniel: *Beszélgetések Scheiber Sándorral és Fejtő Ferencsel*. Budapest: Babel Könyvkiadó, 2000. 9.; Kertész Péter: *A könyvek hídjá. Emlékfüzér Scheiber Sándorról*. Budapest: Urbis Könyvkiadó, 2005.

A REDISCOVER projekt szerepe Szeged zsidó örökségének reprezentációjában

Amennyiben az utóbbi években valaki turistaként felkereste Szegedet, az elsők között egészen biztosan meglátogatta a zsinagógát. Ez az épület a város egyik kiemelten népszerű kulturális látványossága. Jóllehet a grandiózus méretek, a különleges kert, a belső tér – mára már jócskán megkopott, ám így is tekintélyt parancsoló – díszítései utalnak az egykor itt élő zsidó közösség méreteire és befolyására, a zsinagóga falain túl mind ez idáig alig jelent meg elérhető módon a város egykori zsidóságának öröksége. Egy hároméves (2018–2021) európai uniós projekt keretében, amely *A Duna-régió rejtett zsidó kulturális örökségének felfedezése, bemutatása és kiaknázása* – röviden REDISCOVER – címet viselte, megtörténtek azok az első próbálkozások, amelyek a jövőben változást hozhatnak e tekintetben.¹ A projektet az a felismerés hívta életre, hogy a Duna-régió zsidó társadalma napjainkra töredezetté, egyenlőtlen eloszlásúvá vált. Míg ugyanis a fővárosokban és a nagy regionális központokban jelentős, vallási és kulturális sajátosságait őrző közösség

-
- Frauhammer Krisztina néprajzkutató, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, tudományos munkatárs, e-mail: frauhammer_kr@gmail.com; Szentgyörgyi Anna, SZMJV Polgármesteri Hivatal, Művelődési Osztály, kulturális referens, e-mail: szentgyorgyi.anna@szeged.eu
- 1 Az Európai Unió finanszírozásával létrejövő projektben nyolc Duna-régiós európai ország 18 intézménye vett részt. A projekthez nyolc ország kilenc városa társult: Szeged (vezető partnerként), Banja Luka (Bosznia-Hercegovina), Galac (Galați, Románia), Kotor (Montenegró), Murszombat (Murska Sobota, Szlovénia), Eszék (Osijek, Horvátország), Regensburg (Németország), Szabadka (Subotica, Szerbia) és Temesvár (Timișoara, Románia). A partnerség alapját a hasonló méret, a hasonló történelmi háttér és a mindenütt meglévő zsidó örökség adta. Ezek a paraméterek mindegyik helyszínen hasonló kulturális és turisztikai küldetést eredményeztek. A projektpartnereken kívül a helyi zsidó hitközségek ún. társult tematikus partnerként vettek részt a projektben. A közös munkát további intézmények is segítették, mint például a Román Nemzeti Kisebbségi Kutatóintézet (ők teljes jogú projektpartnerek voltak, nem társult partnerek: Szeged és Térsége Turisztikai Nonprofit Kft., Institute for Culture, Tourism and Sport Murska Sobota (SI) – a murszombati turisztikai iroda, Municipal Museum of Subotica (RS) – a szabadkai múzeum), Romanian Institute for Research on National Minorities (RO) –, valamint Szeged, Banja Luka, Montenegró, Eszék és Temesvár zsidó hitközsége.

található, addig számos kisebb városban a maréknyi zsidó lakosság csak néhány múltból származó relikviára és emlékre támaszkodhat. Így ezek a kevésbé gazdag vagy kevésbé feltárt zsidó kulturális örökséggel rendelkező közepes méretű városok (20 000–200 000 lakos) általában csak a jól ismert örökségközpontok árnyékában jelennek meg. Számukra kihívást jelent, hogy a zsidó kulturális örökség tárgyi és immateriális elemeit feltárják, életre keltsék, sőt ezekből érdekes, a kollektív emlékezetet is szolgáló, ugyanakkor kulturálisan és turisztikailag is versenyképes termékeket hozzanak létre. Írásunkban a REDISCOVER projekt példáján keresztül azt szeretnénk megmutatni, hogy Szegeden milyen törekvések valósultak meg e kihívások teljesítése érdekében.

A szegedi zsinagóga 3D makettje

Kontextusok – emlékezet, örökség, örökségesítés

Jan Assmann – mára már széles körben ismert – egyik megállapítása, hogy az emlékezet a kommunikációban él és marad fenn. Ha azonban ez utóbbi megszakad, illetve ha a kommunikációban közvetített valóság vonatkoztatási keretei változást szenvednek vagy akár elenyésznek, a következmény a felejtés.² Ez akkor is igaz, ha bizonyos tárgyi javak fennmaradnak ugyan, ám a mögöttük lévő jelentéseket, a tárgyakkal kifejezett immateriális tartalmakat nem vagy csak töredékesen őrzi meg az emlékezet. Különös erővel törheti meg az emlékezést egy külső, például történelmi esemény okozta drasztikus szakadás, illetve az azt követő – az esemény traumájából fakadó – hallgatás. A második világháború után hosszú ideig ez a szakadás és hallgatás határozta meg a zsidók emlékezetkultúráját Európában, egyúttal bizonyos jellegű felejtést is magával hozva. A vészkorszak évei és a holokauszt borzalmai után sem a zsidók, sem pedig a rajtuk kívül állók körében nem mutatkozott igény és készletelés a zsidó emlékhelyek, temetők nyilvántartására, az épületek megőrzésére. Egyfajta tabusítás jellemezte a témát.³ Az épített tárgyi valóság mögött húzódó egyéni (biografikus) és közösségi (kollektív) emlékezet tényei pedig még kevésbé kaptak figyelmet. Közép-Kelet Európában 1989-ben, a határok megnyitásával dőltek le ezek a korlátok és kezdődött meg a zsidó emlékhelyeknek és történeteiknek a beépülése az adott ország, régió, település kulturális örökségeleméi közé.⁴ Útikönyvek, múzeumok, archívumok, emlékhelyek és műemlékek sora jött létre, jelezve ezzel a zsidó kulturális örökség gazdagságát. Az épített örökség rekonstrukciója, turisztikai attrakcióvá fejlesztése, a muzealizáció, az adattárakba rendezés mellett megindult egy – a zsidó kulturális örökség feldolgozását és a reprezentációt átgondolt koncepcióba kanalizáló

2 Assmann, Jan: *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2004. 37.

3 Gruber, Ellen Ruth: *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkley – Los Angeles – London: University of California Press, 2002. 131–132.

4 Gruber, 2002. 131–132.

– módszertani munka is, amit konferenciák egész sora is jelzett és jelez Európa-szerte.⁵

Azt láthatjuk tehát, hogy az 1980-as évek végétől az örökségesítés nagy folyamába a zsidó emlékeket is igyekeztek becsatornázni. Ruth Elen Gruber vélekedése szerint ezt a folyamatot ekkor elsődlegesen még (érthető történelmi okok miatt) az emlékezés, a gyökerek keresése, a múlt felidézése és a holokauszt traumáinak feldolgozása motiválta. Ahogy Assmann mondja, a „szakadásokon való felemelkedés”, a tudatos, érzelmi kötődésekkel áthatott emlékezés a múltra.⁶ Az ekkor formálódó kezdeményezések résztvevői elsősorban a zsidó gyökerekkel rendelkező túlélők és leszármazottak voltak. Kialakultak az emlékezetnek azok a helyei és terei (*lieux de mémoire*, emlékezethelyek),⁷ amelyek mentén körvonalazódott a zsidó kulturális örökség, azaz a közösség számára fontos jelentéssel bíró tárgyak vagy tárgyakkal kifejezett immateriális dolgok készlete.⁸

A 2000-es évektől kezdődően azonban szemtanúi lehetünk egyfajta szemléletváltásnak a turisztikai motivációk tekintetében. Az emlékhelyek felkeresése mellett egyre keresettebbek és népszerűbbek lettek a klasszikus, sokszor tematikus jellegű turistaútvonalak (például az észak-magyarországi Csodarabbik útja) vagy akár a többi zsidó múltú várost is összekapcsoló turisztikai programok. Ezekon már nem feltétlenül csak zsidó gyökerekkel rendelkezők, hanem „laikus” érdeklődők is részt vettek. Számukra elsősorban már nem az emlékezés, a holokauszt, a személyes gyökerek vannak a fókuszban. Ők egy, a hétköznapi kultúrá-

5 1999 – Párizs (The Jewish Patrimony in Europe); 2004 – Prága (The Future of Jewish Heritage in Europe); 2007 – Braunschweig (Jewish Architecture in Europe); 2008 – Kazimierz Dolny (First Congress of Jewish Art in Poland: Jewish Artists and Central-Eastern Europe, 19th Century to WWII); 2009 – Pozsony (Care, Conservation and Management and Use of Historic Jewish Properties); 2013 – Krakow (Managing Jewish Immovable Heritage); 2105 – Vilnius (European Jewish Cemeteries); 2016 – Varsó (Jewish Cultural Heritage - Projects, Methods, Inspirations); 2017 – Velence (Jewish Heritage Tourism in the Digital Age). A konferenciákról bővebben lásd Gruber, 2002. 139.; valamint érdemes megemlíteni a Jewish Heritage Europe honlapját, online elérés: <http://jewish-heritage-europe.eu/conferences/>, illetve az International Survey of Jewish Monuments (ISJM) honlapját, online elérés: <http://www.isjm.org/Conferences/tabid/204/Default.aspx> (letöltés ideje: 2022. május 20.).

6 Assmann, 2004. 32.

7 Pierre Nora híres fogalma. Bővebben lásd: Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14/3. 1999. Online elérés: <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html> (letöltés ideje: 2022. május 20.)

8 Sonkoly Gábor: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 11/4. 2000. 47.

juktól eltérő, érdekes és ismeretlen életvilág nyomai iránti érdeklődéssel indulnak útnak,⁹ örökségattrakcióra vágynak. Itt már a hasznosítás, a népszerűsítés és a használat szempontjai is fokozottan érvényre jutnak, hiszen „a turizmus révén az egyik legdinamikusabb gazdasági ágazat hasznosítja a kulturális örökséget”.¹⁰ Az effajta attrakciók népszerűsége nemcsak azzal magyarázható, hogy van igény a „közös múlt”, a gyökerek felderítése iránt, hanem azzal is, hogy az adott térség, régió örökségének egyedisége, sajátossága vonzerőt biztosít. Ezt az örökséget „égető szükségnek” is nevezhetjük.¹¹ Azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy amikor munkánkat 2018-ban megkezdtuk, már releváns példáknak, módszertani ajánlásoknak és bevált gyakorlatoknak gazdag tárháza állt rendelkezésünkre. Amikor projektünk egyes lépéseit megterveztük, mindezeket a szempontokat egyszerre kellett érvényre juttatnunk. A következőkben e folyamat kulcskérdéseit és fő szempontjait mutatjuk be.¹²

Alapvető szempontok

1. Feltárás és szelekció

Projektünk első és talán egyik legfontosabb lépése az volt, hogy feltárjuk és adattárba rendezzük mindazokat a potenciális tárgyi és szellemi kulturális javakat, amelyek a körvonalazni kívánt szegedi zsidó kulturális örökség elemeivé válhatnak, később pedig akár egy örökségi termék vagy szolgáltatás alapját képezhetik. Valamiképpen tehát rekonstruálnunk kellett a múltat. Ez a folyamat általában tárgyak, dokumentumok, történetek összegyűjtésével, leltározásával, rögzítésével és vizsgálatával, ha kell, restaurálásával történik. Projektünk, céljai okán sem muzeológiai, sem archívumi anyaggyűjtést és feldolgozást nem végzett, „csupán” arra vállalkozott, hogy meghatározott szempontok szerint adattárba gyűjtse azokat az általunk értékként beazonosított elemeket, amelyek

9 Gruber, 2002. 133.

10 Sonkoly, 2000. 48.

11 Hartog, François: Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio*, 11/4. 2000. 4.

12 E kulcskérdéseket és kulcsfogalmakat a 2016-os lengyelországi Zsidó Kulturális Örökség (Projekts, Methods, Inspirations) konferencia témakiírása (bővebben lásd <http://www.polin.pl/en/conference-jewish-cultural-heritage-projects-methods> (letöltés ideje: 2022. május 20.) és Ruth Ellen Gruber könyvének „The Tourist Track” című fejezete (Gruber, 2002. 131–175.) inspirálta. Ezek alkotják azt a vázlatot, amelyekre alapozva a Szegeden meglévő zsidó szellemi örökség sajátosságai és adottságai turisztikai attrakciókba szervezhetők.

mentén rekonstruálható, majd pedig újra revitalizálható valamiképp a szegedi zsidók egykor gazdag élete.

Adattárunk két fő kategória mentén szerveződött. A *tárgyi örökségek* közé a 1. zsinagógák, múzeumok; 2. temetők, sírok; 3. imaházak, mikvék; 4. épületek, paloták; 5. iskolák, szociális intézmények; 6. ipari, kereskedelmi épületek; 7. emlékművek, botlatókövek kerültek. A szellemi örökségelemeket a következő kategóriákba soroltuk: 1. ének, zene, tánc; 2. irodalom; 3. gasztronómia; 4. művészet, tudomány; 5. oral history; 6. híres személyek; 7. rítusok, ünnepek, tradíciók. Tisztában voltunk azzal, hogy ez a múlt – részben a fennmaradt anyagok töredezettsége, részben pedig a szempontjaink mentén megvalósuló szelekció miatt – nem fedezhető fel a maga teljességében. Mi azokat a tényeket és történeteket kerestük, amelyekben benne rejlett a későbbi turisztikai hasznosíthatóság potenciálja. Rekonstrukciónk tehát a jelenben, egyfajta interpretációs folyamat keretében zajlott, így saját értelmezésünk is a részévé vált. Ugyanakkor ezzel kapcsolatban szeretnénk utalni arra a tényre is, amelyre Sonkoly Gábor mutatott rá: „Ebben az értelemben az örökség valójában nemcsak arra szolgál, hogy feltérképezze a birt javakat, hanem arra is, hogy körülírja, meghatározza az örökhagyó/örökös önazonosságát, sokszor anélkül, hogy az ennek tudatában lenne.”¹³ Míg tehát hasznosítható javakat kerestünk, azt is sokszor megtapasztaltuk, hogy az örökséget összekapcsoltuk az emlékezettel. Ezt is fontosnak tartjuk, hiszen „mindkettő az identitás része, amit meg kell keresni, elő kell ásni, meg kell őrizni, vagy újra fel kell fedezni”.¹⁴

2. Megőrzés és magyarázat

Tovább lépve a következő célunk annak meghatározása volt, hogy kik számára szeretnénk a feltárt zsidó múlt örökség elemeit megőrizni, és magyarázni. Itt egyrészt a zsidó gyökerekkel rendelkező személyekre kellett gondolnunk. Ők azok, akik emlékezni akarnak vagy gyökereiket, családi genealógiájukat, tágabb értelmezésben identitásukat keresik. A másik célcsoportba az érdeklődő laikus turisták tartoznak. Esetükben a sajátos jegyekkel és elemekkel rendelkező zsidó kultúra bemutatása volt a meghatározó. A harmadik célcsoportot a helyi lakosok jelentették, akiknek *vissza kell tanítani* és akikkel meg kell ismertetni az egykor itt

13 Sonkoly, 2000. 47.

14 Sonkoly, 2000. 47.

lakó – a város korabeli társadalmának és történelmének szerves részét képező – zsidók kulturális örökségét. Itt külön célcsoportot képeztek az iskolások, tanulók és egyetemi diákok. Esetükben a lokalitáshoz való kötődés kifejezésének a felfedezése volt a szempont.

3. Animáció

Harmadik tényezőként a feltárt örökségelemek életre keltése és a felfedezés lehetőségének biztosítása fogalmazódott meg. Zsidó gyökerekkel rendelkező személynek ez azt jelenti, hogy például lefényképezheti, megfoghatja a régmúlt jeleit, amelyekkel kapcsolódni tud a mögöttük lévő történetekhez, esetleg lokalizálni tudja a családi emlékezetet vagy pusztán felidézni a saját családja történetét, múltját. Ő tehát egyfajta *reprezentációra* vágyik. A laikus turistának a felfedezés annyit jelent, hogy megismerhet egy rejtett világot. Azért indul útnak, hogy egy új, más világot lásson, ami különbözik a saját hétköznapijainak közegétől. Neki tehát egy jól fogyasztható, izgalmas, érdekes *piaci termékre/szolgáltatásra* van szüksége. Harmadik célcsoportunknál (helyi lakosság és diákok) elsősorban a saját városuk, lakóhelyük múltjának és az egykor itt élő zsidóknak a megismertetése jelenik meg szempontként. Projektünk esetében ez a város sajátos zsidó kultúrájának, hagyományainak, jeles alakjainak, mindennapjainak és a városban, a város polgárisodásában játszott szerepüknek a megismerésében realizálódott.

Szeged e téren nagyon szerencsés helyzetben van, hiszen számos olyan zsidó épített örökségelem (zsinagógák, zsinagóga kert, temető, paloták egész sora, ipari létesítmények) fennmaradt, amelyre alapozni lehetett. Mindezekhez hozzájárul, hogy e kis hitközség rendelkezik egy mára már szakszerűen kialakított archívummal, melyben megközelítőleg 15 folyóméter dokumentum található. Más archívumok anyagaiban is vannak szép számmal szegedi vonatkozású dokumentumok, valamint munkánk során számos újabb és újabb anyag is előkerült. További segítséget jelentett, hogy az 1980-as, 1990-es évektől kezdődően több kutatás is foglalkozott Szeged zsidó múltjával, kiemelten a holokauszttal és

a temetővel.¹⁵ Ezeken túl kapcsolatba kerültünk számos olyan családdal, leszármazottal, akik maguk is megkezdték saját családi múltjuk feltérképezését, és ezáltal is sok, eddig teljesen ismeretlen adathoz jutottunk.

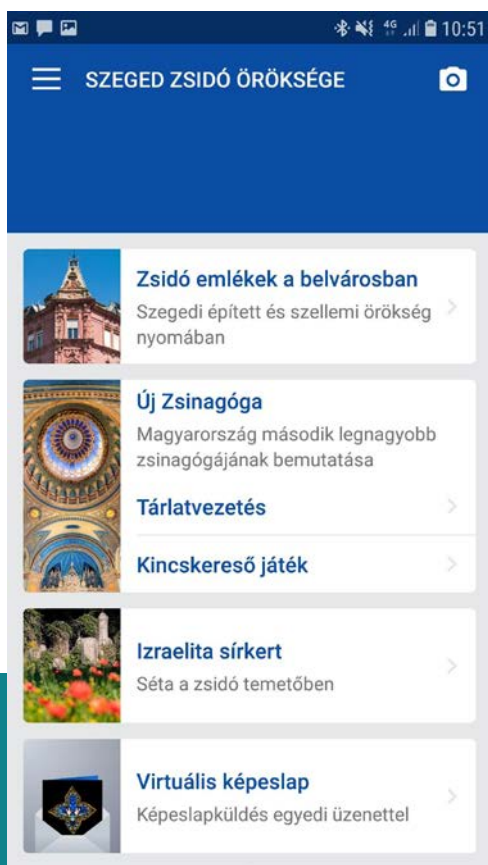
4. Alkalmazás

Célcsoportjaink meghatározását és a meglévő adatok, lehetőségek feltárását követően utolsó szempontunk magának a rejtett zsidó kulturális örökségnek az életre keltése volt. Pilotjainkat egyrészt az *épített örökség* (zsinagógák, temető, paloták, emlékhelyek), másrészt a *szellemi örökség*, ezen belül pedig kiemelten az *oral history* (egyéni és kollektív emlékezet) és a *gasztronómia* elemei köré szerveztük. Ezekhez kapcsolódva fejlesztettünk számos terméket és attrakciót. A következőkben ezeket kívánjuk bemutatni.

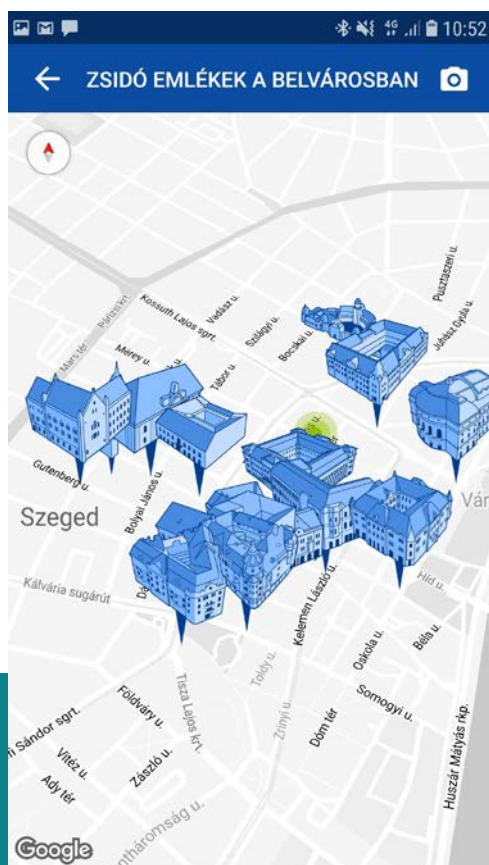
Az épített örökség-vizualizációja

Az épített kulturális örökség felfedezéséhez kapcsolódó turizmus egyik klasszikus vonzerejét alkotják a – Szeged mai látképét is markánsan meghatározó – századfordulós épületek, köztük a város egyik fő látványosságának számító, monumentális Új zsinagóga. Ezen műemlékek nem csupán egy építészeti korszak reprezentációi, hanem a korabeli helyi társadalom lenyomatai is egyben.

15 A teljesség igénye nélkül: Apró Ferenc: *Képek a szegedi zsidóság múltjából*. Szeged: Gradus ad Parnassum, 2014.; Ábrahám Vera: *Szeged zsidó temetői*. Szeged: Magánkiadás, 2016.; Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *Szeged – Strasshof – Szeged. Tények és emlékek a Bécsben „jégre tett” szegedi deportáltakról 1944–1947*. Szeged: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék – Szegedi Magyar – Izraeli Baráti Társaság, 2021.; Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában*. Szeged: A Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2014.; Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1999.

Az applikáció menüpontjai

Az applikáció térképe

Szeged történelmének meghatározó momentuma az 1879-ben bekövetkezett – szinte a teljes várost elpusztító – Nagyárvíz. A természeti katasztrófa utáni újjáépítés során nyerte el a város mai arculatát, amely folyamat részeként épültek meg a vagyonos zsidó polgárok palotái is, új nevet kölcsönözve ezáltal a városnak: *a palotás Szeged*. Projektünk a Nagyárvíz 140. évfordulója alkalmából emléket állított az árvíz pusztítását egyedüli helyi fotográfusként megörökítő Lauscher Lipótnak. Eredeti képeinek reprezentatív digitális másolatait a Szegedi Nemzeti Színházban mutattuk be a nagyközönségnek *Lauscher Liptót – Szeged elfeledett árvízi fotósa* () címmel. A tárlatot a jubileumi alkalomra írt *Szeged szebb lesz, mint volt* című színdarab követte. A művésznek Szeged életével szorosan összefonódó emlékezete tovább él városunkban, sírját felkutattuk az izraelita temetőben, képei pedig állandó kiállítás keretében tekinthetők meg a Polgármesteri Hivatal épületében.

Projektünk legösszetettebb produktumaként elkészítettük Szeged zsidóságának történelmét és kultúráját bemutató újszerű és sokoldalú *Szeged zsidó öröksége* () című mobiltelefonos applikációnkat. Az alkalmazás „virtuális idegenvezetőként” szolgál a város gazdag tárgyi és szellemi zsidó kulturális örökségének felfedezéséhez, ahol az épített örökség elemeinek bemutatása mellett az egyéni élettörténetek, családtörténetek visznek életet a falak közé. A 69 önálló tételt felsorakoztató komplex alkalmazás több mint 500 (köztük nagyszámú archív) fotográfiát magába foglaló képgalériájával egyedülállónak számít a maga nemében. A termék négy nyelven (magyar, angol, román és szerb) érhető el mind Android, mind pedig iOS operációs rendszereken. A tartalmi és vizuális megjelenítés során különleges figyelmet fordítottunk az életkori olló minél szélesebbre nyitására. Az applikációban mind az Y és Z generáció, mind pedig a senior korosztály számára élvezetes módon kínálunk színes tartalmakat. A *Szeged zsidó öröksége* mobilalkalmazás három fő részből áll, amely négy nyelvű audio guide segítségével mutatja be Szeged belvárosának zsidó örökségét. Tárlatvezetést kínál az Új zsinagógában, valamint hiánypótló turisztikai szolgáltatásként mutatja be Szeged izraelita temetőjét. Mindhárom helyszínen GPS-alapú helymeghatározás segíti a tájékozódást, továbbá egy-egy látványosság mellett elhaladva a telefonon automatikusan megjelennek a szöveges és képes információk. Az Új zsinagóga tárlatvezetése két további funkcióval egészült ki: fiataloknak szánt interaktív telefonos kincskereső játékkal, valamint egy közösségi hálóval összekötött digitális képeslapküldő galériával, ahonnan instant küldhetünk digitális képeslapot látogatásunk emlékéül.

Az applikáció

Mobiltelefonos applikációnk tartalma nemcsak a városba érkező örökségturisták, hanem a helyi lakosok számára is bővelkedik számos új információban. Az alkalmazás sokrétű felhasználásához edukációs programunk keretében módszertani füzet () készült általános és középiskolai tanárok, valamint idegenvezetők számára, amely ezeken kívül – „önjáró” sétaként – egyéni és családi interaktív felfedezőtúra lehetőségét is bemutatja. A módszertani útmutatóhoz két oktatóvideó (és) is társult, hasznos ötleteket felsorakoztatva a helyi zsidó örökséget bemutatni kívánó pedagógusoknak és idegenvezetőknek.

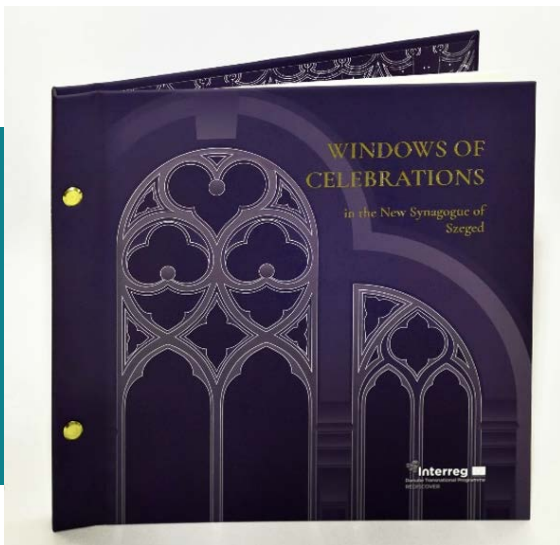

Módszertani útmutató
az applikációhoz

Szeged épített zsidó kulturális örökségével a digitális applikáción kívül tematikus séták során is megismerkedhetünk. A REDISCOVER projektnek köszönhetően széles palettáját kínálják a helyi idegenvezetők e témakörnek (*Zsidó emlékek nyomában*, *Zsidó imahelyek*, *Zsidó negyed és kóser gasztronómia*, „Élők háza” – *séta a zsidó temetőben*, *Szegedikumok – A Pick család* című séták), melyekre számottevő érdeklődés mutatkozik. Az egyenlő bánásmód és hozzáférés biztosításának jegyében különleges tárlatvezetést indítottunk vakok és gyengénlátók részére a szegedi Új Zsinagógában. A differenciált élményalapú tárlatvezetést térbeli

zsinagógamakett és jól tapintható 3D nyomtatásban készült vallási szimbólumok segítik. Utóbbiak az épület ünnepi kultúrkört bemutató festett ólmozott üveglablakain, illetve a temető sírkövein ábrázolt gazdag szimbólumvilágot demonstrálják. E különleges szolgáltatást, melyet a Szegedi Zsidó Hitközség tart fenn, a Vakok és Gyengénlátók Csongrád–Csanád Megyei Egyesületének szakmai útmutatásával fejlesztettük és teszteltük projektünkben.

Szeged zsidó kulturális épített örökségének legvizuálisabb, egyúttal legattraktívabb eleme Baumhorn Lipót eklektikus stílusú Új zsinagógája. Ennek a Löw Immanuel főrabbi által megálmodott vallási program eredményeként készültek leglátványosabb elemei, a kimagasló művészi munkáról tanúságot adó festett üvegkupola és üveglablakok. E hangsúlyos elemeken keresztül kívántuk megragadni és felkelteni az érdeklődő – elsősorban nem zsidó vallású – közönség figyelmét egy különlegesen illusztrált fotóalbum publikálásával. Kutatómunkánk során azonban rendkívüli kulturális és művészettörténeti (újra)felfedezést tettünk, elosztatva azt a széleskörben elterjedt tévhitet, mely szerint az ablakok a magyar szecessziós üvegművészet kiemelkedő alakja, Róth Miksa mesterművei lennének. Kutatómunkánk során feltártuk a művész valódi kilétét, aki Róth Miksa fiatalabb testvére, Róth Manó (szül. Roth Emánuel) volt. Az Új zsinagóga ólmozott üveglablakai mellett ő készítette a hitközség székházának, valamint az ugyancsak Baumhorn Lipót által tervezett és épített (a szegedi izraelita temetőben található) cinterem festett üveglablakait is. Róth Manó fivéréhez hasonlóan kimagasló munkássága országszerte figyelemmel kísérhető, többek között Budapesten, Győrben és Kecskeméten. A két testvér számos nagyméretű megbízáson dolgozott együtt, többek közt a parlament épületének színes, ólmozott üveglablakain. Az ifjabbik alkotó munkásságáról fellelt információkat – korának szecessziós üvegművészeti irányzatának kontextusába helyezve – egy kötetbe rendeztük. A *The Windows of Celebrations in the New Synagogue of Szeged* című () exkluzív, angol nyelvű, limitált példányszámú, kézzel kötött könyv a művész munkásságának ismertetése mellett a legjelesebb zsidó ünnepeket bemutató ablakok keletkezésének történetét és azok szimbolikájának magyarázatát is ismerteti (áttetsző rétegelt fóliákon). A díszkötet egy-egy példányát a világ legjelentősebb könyvtáraiba is eljuttattuk. A nagy érdeklődésre való tekintettel a kötetből egy kisméretű, magyar (*Az ünnepek ablakai a szegedi Új zsinagógában*) és angol nyelvű, puhakötéses változat is készült.

Az ünnepek ablakai kötet

Róth Manó, a történelem homályába vesztett, kiemelkedő művész tiszteletére alkottuk meg Szeged városának első, közel 200 m²-es tűzfalfestményét (Hajnóczy utca 13.) az Új zsinagóga melletti egyik utcában. Napjaink népszerű vizuális kifejezési formája a *street art* vagy *urban art*, mely hazánkban is teret hódított. Reméljük, hogy kezdeményezésünk nemcsak a helyi zsidó kulturális örökség mint kulturális/turisztikai attrakció bemutatásának, de ennek a látványos, utcai művészeti formának a meghonosításában is szerepet játszhat.

A 2020-as évben kezdődött Covid-19 pandémia hatására megbénult a hazai és a nemzetközi turizmus, így „utazásaink” sajnálatosan a virtuális online térbe helyeződtek át. Ennek a trendnek mentén készítettük el *A palotás Szeged zsidó építészeti öröksége* (), *Az „Élők háza – Rövid séta a szegedi zsidó temetőben* () című kisfilmeket (angol, román, szerb és héber feliratozással), valamint *Az ünnepek ablakai a szegedi Új zsinagógában* () című kötetünk online könyvbemutatóját. Mindezekon kívül két középiskolás diákcsoport is készített filmet és honlapot közreműködésünkkel a Centropa Alapítvány és az European Jewish Cemeteries Initiative (ESJF) közös szervezésében meghirdetett a *Zsidó temetők nálunk* című nemzetközi ifjúsági versenyre.

A pandémia időszaka alatt a határok megnyitásra és a külföldi turizmus újraindulására készülve az izraeli székhelyű World Jewish Travel nonprofit szervezettel – amely innovatív és széles körű digitális platformot biztosít a zsidó kulturális utazások népszerűsítésére – létrejött

együttműködésünk eredményeként Szeged új turisztikai desztinációként jelent meg a nemzetközi utazási oldalon (Magyarország területéről másodikként), a város teljes portfóliójával (). Ennek köszönhetően várjuk idén az első Izraelből érkező turistacsoportot.

Végül, de nem utolsósorban promóciós termékeket is készítettünk a helyi zsidó kultúra megjelenítésére és népszerűsítésére, melyek elengedhetetlen „kellékei” voltak az iskolai edukációs programunknak és a helyi Tourinform Iroda kínálatának. A Szeged belvárosában épített zsidó kulturális örökségről magyar és angol nyelvű kulturális turisztikai térkép készült, valamint az Új zsinagógát és annak történelmi ablakegyüttesét bemutató puzzle-ok, hűtőmágnesek és poháralátétek is gazdagították a kínálatot.

A szellemi örökséghez kapcsolódó gyakorlatok

A szellemi kulturális örökség bemutatásának egyik klasszikus módja a kulturális fesztivál, amely tág teret nyújt a zsidóság hagyományainak (vallási és ünnepi szokások, zene, tánc és képzőművészet, gasztronómia) bemutatására és megismerésére. A nagy múltú krakkói és budapesti kulturális fesztiválok hagyományát követve terveztük megrendezni projektünk keretében Szeged első nagyszabású utcai zsidó kulturális fesztiválját, melyre sajnos a COVID-19 világjárvány miatt nem volt lehetőségünk.

A pandémia időszaka alatt számos új típusú kommunikációs eszköz nyert teret a turizmusban, az új trendek közül is kiemelkedő szerepet játszik a történetmesélés, azaz a *storytelling* megerősödése az online/digitális térben. Ezt az új kommunikációs irányvonalat követve alkottuk meg *Szeged zsidó öröksége* című mobilapplikációnkat, melyet az épített örökségelemekhez kapcsolódó egy-egy személyes, családi vagy közösségi történet tesz különlegessé és egyedivé a számos kulturális telefonos applikációhoz képest.

A korlátozások időszakában beszűkült a hagyományos turisztikai terek és módszerek alkalmazásnak lehetősége, ami projektünket új és innovatív megoldások keresésére sarkallta. Ennek eredményeként látott napvilágot az *Elfeledett arcok: 12+1 legendás alak Szeged zsidó múltjából* című szabadtéri kiállítás, egy olyan különleges kulturális esemény, amely 12 szegedi gyökerekkel rendelkező és egy, Szegedhez

szorosan köthető (Baumhorn Lipót építész) kiemelkedő személyiséget mutatott be a város egyik központi terén. Az ő személyes történeteik elevenedtek meg magyarul és angolul életnagyságú, kétdimenziós, időjárásálló (160 cm magas és 90 cm széles) szoborformában. A kiállítás iránt számottevő érdeklődést mutattak a helyi lakosok, a város iskolái, idegenvezetői és számos helyi sajtóorgánium is, minek eredményeként állandó helyet kerestünk számára, így ezután a tavasztól őszig tartó időszakban az Új zsinagóga kertjében tekinthető meg.

*Elfeledett arcok kiállítás –
Löw Immanuel*

Elfeledett arcok kiállítás Szegeden

Szeged zsidósága körében számos figyelemre méltó személyiséget tartunk számon. A szabadtéri kiállítás keretében bemutatott élettörténeteiken túl további izgalmas és érdekfeszítő adalékok elmesélése mellett döntöttünk a *Múlt és Jövő* online folyóiratban megjelent ötrészes cikksorozatunkkal, ezáltal is (köz)ismertté téve a helyi zsidóság kiemelkedő alakjainak személyes sorsát.

A szellemi vagy immateriális kulturális örökség megismer(tet)ésének fontos eleme az egyéni emlékezet. A zsidó gasztronómia és a hozzá kapcsolódó ünnepi szokások bemutatásához egy kisfilmet készítettünk () a szegedi zsidó hitközség legidősebb tagjával, az akkor 95 éves Herman Sámuelné Krausz Szidóniával, aki a tradicionális étkezési szabályokat kósersági felügyelőként szigorúan betartatva közel négy évtizeden át szolgálta a hitközséget.

Szakácskönyv

A kulturális szellemi örökségnek ez utóbbi területéről talán érdemes részletesebben is szólnunk, hiszen a gasztronómia nagy kulturális perspektívákat rejt magában. Részben a mindenütt tapasztalható gasztrorradalom okán, másrészt attól a tudományos felismeréstől vezérelve, hogy a táplálkozás – elsősorban mint tradicionális elemeket tartalmazó gyakorlat – az etnikai és vallási/felekezeti identitás vizsgálata során is mindig hangsúlyosan megjelenik. Szinte közhelynek számít, hogy a népeknek, nemzeteknek megvannak a maguk nemzeti ételei, amelyek hozzátartoznak az önreprezentáció kelléktárához. Ezek az ételek a közösség tagjai számára az összetartozástudat részei, a külvilág számára pedig a meghatározott közösséghez tartozók azonosításának elemei lehetnek.¹⁶ A táplálkozásban rejlő globális lehetőségeken kívül (lásd sztereotípiák alkotása) a recepteken, ételeken túl olyan történetek is generálhatók, amelyek felidézhetik a múltat, a hagyományokat, a rítusokat, a vallási tanítást. Ezért válhat a szellemi örökség reprezentációjának fontos részévé a szakácskönyvek, receptek, táplálkozási szokások és gyakorlatok összegyűjtése, illetve ezek mentén zsidó gasztronómiai produktumok alkotása.

¹⁶ Bartha Elek: *A hungarikumkutatás néprajzi-antropológiai háttere – vallási és kulturális dimenziók*. Debrecen: Debreceni Tudományegyetem, 2013. 2.

Ezt a gondolatot követve készült el *Kalandozások a Duna-régió zsidó gasztronómiájának világában* () címmel az a projektszintű szakácskönyv, amely a zsidó konyha alapvető vallási szabályainak rövid bemutatását követően a partnervárosok gasztronómiáján kalauzol végig – lehetőséget biztosítva a projekt által lefedett terület (8 ország 9 városa) zsidó kulturális értékeinek népszerűsítésére. A szakácskönyv az egyszerűen elkészíthető receptek mellett haladó szintű konyhai tudást igénylő klasszikus fogásokat is bemutat.

Konklúzió

Projektünk legkiemelkedőbb helyi eredménye, hogy azonosítottuk és – mind városi, mind pedig országos és nemzetközi szinten – tudatosítottuk azt, hogy Szegeden rendkívül gazdag zsidó örökség áll rendelkezésre. Projektszintű kooperációban, három év összegyűjtött tapasztalatai alapján készítettük el a REDISCOVER projekt legjelentősebb dokumentumát, a *Közösségi forrású zsidó kulturális örökség valorizációs kézikönyvét* (,). Ez a mű a Szegedhez és a pályázatban részt vevő közepes méretű európai partnervárosokhoz hasonló települések számára nyújt szakszerű és autentikus segítséget rejtett zsidó kulturális örökségük újrafelfedezéséhez, kulturális-turisztikai célú bemutatásához. A projekt során fejlesztett számos példaértékű produktum és szolgáltatás országos és nemzetközi szintű elismerést kapott.

*Tűzfalfestmény
Szegeden*

Megillat Horthy / Horthy-tekercs – Egy elfelejtett emlékezés

A Magyar Zsidó Múzeum *Tamid* című kiállításában a purim ünnepi kellékei – kereplő, süteményküldő tálak és illusztrált Eszter-tekercs – között találjuk ezt a méretében (17 cm magasság), terjedelmében (15 hasábnyi szöveg) és írásképében is a megillákhoz (tekercshez) hasonló tárgyat. A purimi tárgyak közötti elhelyezés és maga a Megillat Horthy elnevezés is a szöveg üzenetének egyik lehetséges interpretációja.¹

A purim ünnepe a bibliai Eszter könyvében elbeszélte szabadulás-történetre emlékezik. A Perzsa Birodalomban, Ahasvéros uralma idején játszódó történetben a gonosz Hámán, aki a király egyik főembere, a birodalomban élő zsidók kiirtására törekszik. Már engedélyt is kapott erre a királytól, sorsvetéssel a napot is kijelölték, amikor Eszter királyné és Mordekhaj közbenjárása ezt váratlan, mondhatni csodálatos módon megállítja, sőt ellentétébe fordítja: megbűnhődnek, megöletnek a zsidók ellen törők.

A kora újkortól kezdve ismerünk illusztrált Eszter-tekercsket, amelyeknek illusztrációi a növényi ornamentika mellett a történet jeleneteit is ábrázolják, rendre saját korukba helyezve. Ez nem egyszerűen egy visszavetítő anakronizmus, hanem annak a – szöveges hagyományban a posztbiblikus korban folyamatosan jelenlévő – történelemszemléletnek a lenyomata, hogy a bibliai archetípusok minden korban ismétlődnek.

□ Bányai Viktória a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa és az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai tanszék oktatója, e-mail: banyai.viktoria@hebraisztika.hu; Csósz László a MNL Országos Levéltára főlevéltárosa, e-mail: lcsosz@yahoo.com. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Schmelzer Hermann Imrének z¹ és Turán Tamásnak a szöveg értelmezésével kapcsolatos javaslataiért, Koltai Kornéliának a fordítás lektorálásáért és Toronyi Zsuzsannának, hogy a felhívta a figyelmünket az 1956-os levelezésre.

1 A múzeum honlapján található tárgyleírást lásd: <http://collections.milev.hu/exhibits/show/365/purim> (letöltés ideje: 2022. március 22.)

A zsidók kiirtására törő Hámán is örök archetípus, minden generációban előbukkan, mindig új személyben, de azonosan pusztító céllal.²

A tekercs a Magyar Zsidó Múzeum állandó kiállításán
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

A tekercs elkészítésének célja, körülményei

A bibliai szövegek parafrazeálása, a saját korszak történelmi eseményeinek leírására való használata tehát a posztbiblikus zsidó hagyomány állandó jellemzője. Eszter könyvéből vett elemek ilyen jellegű használatára is bőségesen voltak irodalmi előképei a *Megillat Horthy* alkotójának (vagy alkotóinak). Az egy-egy közösség csodás megmenekülése emlékére tartott helyi purimok hagyománya legalább a 16. század óta létezett, és ezekhez gyakran szöveghagyomány is társult, mint például a kairói purimhoz a *Megillat Micrajim* (Egyiptom tekercs).³ De korszakban közeli párhuzam is ismert: a lokális szabadulástörténetek sorába illeszkedve, szintén Eszter könyvét aktualizálva írta meg Prosper Hassine hébertanár a casablancai zsidóság megszabadulásának történetét az első

- ² Lásd „The Eternal Haman” című fejezetet Horowitz, Elliott: *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence*. Princeton: Princeton University Press, 2008. 81–106.
- ³ Szövegközlése: Margoliouth, G.: *Megillath Missraim, or the Scroll of the Egyptian Purim*. *Jewish Quaterly Review*, 8, 1896. 274–288. DOI: <https://doi.org/10.2307/1449838>

évfordulóra, vagyis 1943-ban, *Megillat Hitler* (Hitler-tekercs) címmel.⁴ Mindazonáltal valószínűnek látszik, hogy a formaválasztásban a felkérő levél megfogalmazása volt a döntő mozzanat.

„Megkérünk minden hitközséget, hogy fektessenek fel egy pergament tekercsre írt »Meguillah«-ot, melyben vázolják az illető ország zsidósága tragédiájának főbb állomásait, az áldozatok számát. Ezt a »Meguiloth«-ot egy szimbolikus urnában helyezik majd el az emlékmű kriptájában. Reméljük, hogy Önök elkészítik a magyar zsidóság »Meguiloth«-ját, és azt még szeptember előtt eljuttatják hozzánk.”⁵

A magyar zsidó közösség vezetéséhez és az Állami Egyházügyi Hivatalhoz (ÁEH) címzett felkérést a párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Sír- emlékének világbizottsága nevében Isaac Schneersohn írta alá 1956. június 6-án. A párizsi emlékmű alapkövét 1953-ban tették le, átadására 1956. október 30-án került sor. Célkitűzése – a hidegháborús megosztottság ellenére – az európai zsidóság üldözésének nemzetek feletti, közös emlékezeti helyének kialakítása volt.⁶ Az átadás előtti hónapokban a náci üldözés által sújtott közösségektől a „szenvédések történetét” tartalmazó pergamentekercseken kívül fényképeket, mártírnévsorokat, levéltári dokumentumokat és egyéb emléktárgyakat is vártak a gyűjtemény részére.

Schneersohn levele nyomán a Magyar Izraeliták Országos Irodája – a vidéki hitközségeket megszólítva – gyűjtésbe, szervezésbe kezdett. A körlevélből idézzük: „Az emlékműben való elhelyezés céljából a magyar zsidóság is – a Világbizottság felhívására – egy Megilát készített, amely megőrökíti hatszázezer elpusztult hittestvérünk tragédiájának állomásait és adatait.”⁷ A készítendő megilla nyelvvel és terjedelmével kapcsolatban visszakérdeztek a párizsi szervezőknél. A választ nem tartalmazza a Magyar Zsidó Levéltárban őrzött töredékes levelezés, így csak az elkészült szövegből következtethetünk rá, hogy a hébert javasolták. A párizsi emlékmű összeurópai jellege, sőt az azon is túlmutató,

4 Lásd Sharf, Michal: *Megillat Hitler bi-Cfon Afrika. Szifrut Jehudit be-Marokko uv-Tunisia al mapelet ha-nacim*. Lod: Haberman Institute for Studies of Literature, 1988.

5 MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956), HJMA VI-6-1-1. A levél csak magyar fordításban őrződött meg, nem tudjuk, hogy az eredetiben is következtetetlenül használták-e a megilla (egyes szám) és megillot (többes szám) formákat.

6 Heumann, Johannes: Promoting Global Holocaust Memory in the Era of the Cold War. The Tomb of the Unknown Jewish Martyr in Paris. *History and Memory*, 27:1, 2015. 116–153. DOI: <https://doi.org/10.2979/histmemo.27.1.116>

7 MIOK 1956-os felmérés a vidéki zsidóság holokauszt alatti emberveszteségeiről és anyagi káraitól, HJMA VI-6-1-3.

észak-afrikai zsidó közösségeket, az Egyesült Államok zsidó szervezeteit és Izrael Állam képviselőit is megszólító céljai magától értetődővé tették a héber nyelv használatát.

A Magyarországot reprezentáló *megilla* elkészítésének körülményeiből még sok részlet ismeretlen. A levelezés az Állami Egyházügyi Hivatal „közreműködésével” zajlott, azonban az ÁEH iratai az 1956-os forradalom idején jelentős részben megsemmisültek. A párizsi Memorial de la Shoah archívumában ez a korszak teljesen feldolgozatlan, még nem tudjuk, hogy mennyi információ kerülhet onnan elő. Feldolgozatlan a *Megillat Horthyval* egyszerre elkészült többi tekercs is. A kutatás jelen állásában a szerzőt vagy szerzőket sem tudjuk még nevesíteni. A szöveg Budapest-központúsága és a nyelvhasználat jellege mindenesetre szűkíti a kört. A „Kimutatás a párizsi ismeretlen zsidó vértanú emlékműve részére készített dokumentációs anyag visszamaradt részéről” című lista 12. pontjában szerepel a „megilah magyar szövege” is.⁸ Feltételezhető, hogy a héber szöveg egy magyar fogalmazvány alapján készült el, azonban ez a szöveg lappang vagy teljesen elveszett. Fordításunk ezt a hiányt pótolja.

A szöveg szerkezete

A szöveg alkotói egy tágabb történelmi, társadalomtörténelmi kontextusba helyezve érezték elbeszélhetőnek a magyarországi zsidóság üldözését, ezért az első világháborút követő évekig nyúltak vissza. Lényegében onnantól, de 1938-tól, az első zsidótörvény bevezetésétől kezdődően explicite is egy egyenes vonalú folyamatnak látták és láttatták a fizikai megsemmisítésig vezető eseményeket. „Az első zsidótörvény indította el a kampányt szisztematikusan, lépésről lépésre a zsidók elpusztítására – a hat évig tartó korszak végére, a virágzó magyar zsidóságra rázárult a sírfedél.”⁹

A történetek összefoglaló elbeszélése hat alfejezetre tagolódik, amelyek időrendben állnak. Ezek tartalma címszavakban a következő:

8 MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956), HJMA VI-6-1-1. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében őrzött levelezés alapján hozzávetőleges képet alkothatunk a Magyarországról kiküldött anyagról.

9 *Megillat Horthy*, 3. hasáb.

1. Ezeréves együttélés és annak megváltozása az első világháború után, fehérterror és numerus clausus, első zsidótörvény
2. Területi visszacsatolások és következményük, zsidótörvények
3. Kamenyec-podolszkiji és újvidéki mészárlás
4. Munkaszolgálat
5. Német megszállás, internálások és zsidórendeletek, gettósítás és deportálások vidéken, a budapesti zsidók sorsa, náci lágerek, nyilasuralom
6. Veszteségek számbavétele, az élet újraindulása, békevágy megfogalmazása

Igen tanulságos azt is áttekinteni, amiről nem esik szó: az embermentés és ellenállás kérdésköre, a strasshofi deportálás, valamint a háború utáni események, beleértve a népbírósi pereket, a jóvátételt és más társadalmi konfliktusokat. A büntetés–bűnhődés témájának kerülése annál is szembetűnőbb, mivel Eszter könyvében ez hangsúlyos mozzanat – ugyanakkor a korabeli közhangulat ismeretében teljesen érthető. A háborús antiszemita propaganda egyik kedvelt toposza volt a „bosszúszomjas zsidó” figurája, ezt idézte fel Németh László is hírhedt szárszói beszédében 1943-ban.¹⁰ A zsidók szerepvállalása a háború utáni igazságszolgáltatásban így is az újabb zsidóellenes erőszakhullám egyik gyúanyaga volt 1945–1946 folyamán.

A párizsi emlékmű előkészítő bizottsága az országokénti tekercs elkészítéséhez egy hatpontos szempontsört is küldött.¹¹ Ebben kizárólag számadatokat kértek: a hitközségek és zsidó lakosság „hitleri üldözések előtti” számáról, az áldozatokról, a gyerekeket külön is számszerűsítve, az elpusztított zsinagógákról és zsidó iskolákról. A VI. egység nyitásában épp ezeket az adatokat sorolja fel a szöveg. A statisztikai adatok elsődleges forrásaként a Zsidó Világkongresszus 1945 nyarán elkezdett és 1946 őszén lezárt adatfelvétele szolgált.¹² Ugyanakkor, ahogy már említettük, a Magyar Izraeliták Országos Irodája az 1956. augusztus 5-án kelt kör-

10 Karsai László: „Shylock is Whetting his Blade”. Fear of the Jews’ Revenge in Hungary during World War II. In: Bankier, David (ed.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem: Yad Vashem, 2005. 293–312.

11 MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956), HJMA VI-6-1-1.

12 Pach Zsigmond Pál – Sándor Vilmos (szerk.): *A magyar zsidóság veszteségei. Az európai zsidóság veszteségei. Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Statisztikai Osztályának Közleményei*, 1. Budapest, 1947. február 15.

levelében a vidéki hitközségektől is adatokat, válaszokat kért pontosan ezen kérdésekre.¹³

A szöveg indítása és első két hasábjában Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

A tekercs nyelvhasználat és illusztrációi

Nagyon stabil héber nyelvtudás jellemzi a szöveget. Magabiztosan, gördülékenyen használja a szekuláris modern nyelvet, ugyanakkor jól érzékelhető a biblikus és rabbinikus műveltség. Tudatos stiláris eszközként épít be a szövegbe bibliai fordulatokat, amelyek eredeti, „magukkal hozott” kontextusa rendre hozzátesz a mondanivalóhoz.

A szöveget átszövő idézetek három rétegét különböztethetjük meg.¹⁴ Az első réteg Eszter könyve, amely a „műfaji-formai” keretet is adja, azonban az indító mondatok után már csak két helyen tér vissza, bár két

13 A vidéki közösségektől beérkezett válaszokat és mártírnévsorokat lásd: MIOK 1956-os felmérés a vidéki zsidóság holokauszt alatti embervesztéseiről és anyagi káirairól, HJMA VI-6-1-3 és A MIOK körkérdésére beérkezett veszteséglisák, 1956., HJMA VI-6-1-4.

14 A Biblia-idézeteknél mindig az IMIT Bibliát vettük alapul, a fordításban is ahhoz igazítjuk.

hangsúlyos helyen. Az első ilyen „A törvény kiadatott”¹⁵ fordulat, amely Eszter könyvében a kiirtást elrendelő királyi parancs közzétételénél szerepel, a *Megillat Horthy*ban pedig a kamenyec-podolszkiji deportálás leírásában, vagyis az első, az érintetteknek már az életére törő rendelkezésben. Ez egy hosszú sort nyit meg, de mindenképp fordulópont. A második idézet egy újabb fordulóponton, a fővárosi zsidóság deportálásának leállításakor jelenik meg: „azt hitték a zsidók, hogy módot kaphatnak *szabadulásra és menekülésre*”.¹⁶

A mindenki számára jól ismert szövegpárhuzam, Eszter könyvének használata ugyanakkor nemcsak az egyezésekre irányítja a befogadó figyelmét, hanem kimondatlanul is feltűnővé teszi azok hiányát is, főképp a két történet nagyon is eltérő lezárásában. A *Megillat Horthy*ban ugyanis – szemben Eszter könyvével – az üldözés rettenete nem örömműnnepebe fordul át, hanem a legyengült túlélők között folytatódik a halálozás, a halottak eltemetése, a romok helyreállítása vár rájuk, és elmarad az üldözők megbűnhődése is. „1945. január 18-án kihirdettetett az ostromolt főváros, Budapest felszabadulása. És lerombolták a gettó falait, de sok csontváz-ember bár felszabadult, már nem volt ereje felépülni. Múltak a napok és hónapok, de a halál tovább aratott, és sokan estek el rájuk küldött sarlója által. Az életben maradtak összegyűjtötték testvéreik maradványait, és örök nyugalomra helyezték őket.”¹⁷

A hiány, a kontraszt, a holokauszt egyedisége épp az egymás mellé állítás által válik hangsúlyossá. Ugyanakkor az ismerős archetípusok használata segít oldani a trauma elbeszélhetetlenségét. A purimi párhuzam – annak ellentmondásossága mellett is – segíthet a veszteségről a megmaradókra átfókuszálni és a túlélés lelki terhét csökkenteni.¹⁸

A második réteget további bibliai könyvekből vett idézetek alkotják. Ezekből a leghangsúlyosabb a munkaszolgálat leírása során több helyen is idézett Mózes 2. könyve, vagyis az egyiptomi fogság és kényszermunka szövegei. A munkaszolgálat bibliai „előképét” tehát ebben – a közösség

15 Eszter 3,15.

16 Eszter 4,14: „Mert ha te most némán hallgatsz, a zsidók kaphatnak módot máshonnan a szabadulásra és menekvésre (...)”

17 *Megillat Horthy*, 13. hasáb.

18 Carruthers, Jo: Esther and Hitler: A Second Triumphant Purim. In: Lieb, Michael – Mason, Emma – Roberts, Jonathan – Rowland, Christopher (eds.): *The Oxford Handbook of the Reception History of the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 515–528. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199204540.003.0036>

tagjai számára szintén jól ismert – szövegben találja meg a szerző. A hitért vállalt mártíromság előképét pedig Dániel könyve 3. fejezetéből veszi: a Nebukadneccar király által parancsolt tüzes kemencét azonosítva a krematóriumokkal. További idézeteket azonosíthatunk a Siralmak könyvéből, a Zsoltárokból, Mózes 5. könyvéből és Jeremiás könyvéből a forrásszövegek közös jellemzője, hogy a zsinagógai liturgiában is szereplő, sokszor hallott bibliai részek, melyek elhangzása akaratlanul is felidézi eredeti kontextusukat.

A harmadik réteget a talmudi, rabbinikus fordulatok jelentik (Pirké avot / Atyák mondásai, babiloni Talmud Szanhedrin traktátus) – ezek a hagyományos műveltséget jelzik, de a szövegbe már modern módon, irodalmi eszközként épülnek be.

A szöveg írásképe hagyományos. A betűformák sok helyen a kézírás egyenetlenségeit hordozzák, illetve az alkotó alkalmazta a sorvégi megnyújtott betűk hagyományát is, ami azt jelenti, hogy az azonos sorhosszúságokat nem elválasztással, hanem bizonyos betűk (alef, hé, lamed, rés, tav, mem szofit) vízszintes széthúzásával éri el. Központozásra sem használja a modern írásjeleket, hanem egyedül a *szof paszuk* (mondat vége) jelet. Az új gondolati egység (bekezdés) jelzésére pedig a néhány betűnyi kihagyást, amely szintén a bibliai szövegek kézirati jellegzetesége. Az alfejezeteket az eredetiben iniciálék jelzik, a szövegközlésben ezt római számok beiktatásával helyettesítettük.

Záró rajz a kettős kőtáblával
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

A tekercs két végén, az indításnál és zárásnál két rajz keretezi a szöveget. Az indító kép egy napsütötte ég alatti paragrafusjel, amelynek a háttérben azonban egy villám cikázik át. A szöveg felfogása alapján a dualizmus korát azonosíthatjuk a jogegyenlőség által meghatározott napfényes időszakokkal, és az első világháborús vereség nyomán megváltozó helyzetet a vihar első jelével. Az ezeréves békés együttélés időszaka, amelyet a szöveg szembeállít az üldözés korszakával – egy 1956-ra már sokszorosan cáfolt intellektuális konstrukció volt,¹⁹ használata a trauma-elbeszélés szemszögéből érthető meg. Ugyanakkor az asszimilációs stratégia valamiféle kritikája is tetten érhető a dualizmus kori állapot jellemzésében: „oly annyira, hogy elfelejtették önmagukat és asszimilálódtak”,²⁰ főképp, ha a Vészkorszak utáni szilárd öntudat leírásával állítjuk párba: „Magyarország zsidó közössége többé nem szétszéledt nyáj ebben az országban, mert hite és öntudata szilárd a zsidó nép egységében az egész világon.”²¹

A záró rajz a Vészkorszakot követő években állított mártíremlékművek egy jellegzetes motívumát tartalmazza: a kőtáblát, amelynek a leghangsúlyosabb, vagy talán kizárólagos üzenete a 6. parancs.²² Ez zsidó számozás szerint a „Ne ölj!” parancs. Míg az emlékműveken ez gyakran „kifelé”, a többségi társadalom felé megfogalmazott üzenetként értelmezhető, addig itt – a szöveg zárásával összhangban – egy általánosabb intelemként, valamiféle kétségbeesett békevágyként foghatjuk fel.²³ „Ezért száll imájuk Istenhez, aki van a mennyekben, hogy bocsásson békét világára, és ne fogjon kardot egyik nép a másikra, és ne merüljenek újra háborúba.”²⁴ Az általános békevágy mögött azonban itt is egy keserű, nemzedékről nemzedékre megerősödött és a késő ókortól visszatérően megfogalmazott tapasztalat húzódik meg: „Tudja ő, hogy a keresztények minden pusztító eszköze először mindig zsidók vérént ontja ki, és zsidók értékeit pusztítja el.”²⁵

19 Lásd ehhez a szövegközlés 6. lábjegyzetét.

20 *Megillat Horthy*, 2. hasáb.

21 *Megillat Horthy*, 14. hasáb.

22 Ilyen emlékművekre példák: Abaujszántó, Szentes, Tab, Solt, Alsózsolca stb.

23 Az emlékműveken megjelenő üzenethez lásd: Frojimovics Kinga: „Landmark-stones are the highway toward martyrdom...”. *Holocaust Memorial Monuments in Hungary. Studia Judaica*, 14, 2006. 120.

24 *Megillat Horthy*, 14–15. hasáb.

25 *Megillat Horthy*, 14. hasáb.

*Az abaújszántói emlékmű részlete
(Ma a miskolci zsidó temetőben áll.)*

Így, bár messze nem Eszter könyvének örömnepével, de mégis a hagyományba simítva, a visszatérő üldöztetés fájdalmas, ugyanakkor ismerős tapasztalatával zárul a szöveg.

Megillat Horthy – Szövegközlés

Fordította és jegyzetekkel ellátta Boronkay Kinga, Geiger Luca, Lovász Bálint és Szabados Dorina, az ELTE Hebraisztika szak hallgatói

[I.]

Történet Horthy idejéből.²⁶ Horthy a fasiszta rendszer²⁷ és a zsidók üldözése tekintetében 14 évvel megelőzte Hitlert, töröltessen ki a neve.²⁸ Uralkodásának tizennyolcadik évében,²⁹ amely a keresztény időszámítás szerint 1938, jelent meg az első zsidótörvény Magyarországon. Jogegyenlőségüknek ez az aláásása volt az első lyuk az erőd falán, amelyben bíztak.³⁰ Mert a zsidók biztonságban éltek ezen a földön, több mint ezer éve, elfoglalása idejétől.³¹ „Testvérek együtt lakása”³² módjára éltek az ország lakóival, örültek az örömüknek és balsorsuk csapás volt szá-

26 Direkt utalás Eszter könyve nyitására (1. fejezet 1.): „Történet Ahasvéros idejéből.”

27 A Horthy rendszer fasiszta minősítését elsősorban a kommunista párthoz (kisebb mértékben a szociáldemokratákhoz) kötődő értelmiségiek használták. Lásd Turbucz Dávid: Horthy-képek a magyar sajtóban 1945 és 1956 között. *Médiakutató*, 25/4, 2014. 25–33.

28 Példabeszédek 10,7, és az ezt tárgyaló Tb Joma 38b nyomán elterjedt rabbinikus fordulat, az „igaz emlékezete legyen áldott” ellentéte.

29 A fordulat Eszter 1,3-at idézi („...uralkodásának harmadik évében lakomát rendezett.”). Matematikai értelemben, ha a 18. év 1938, akkor 1921-et tekint első évnak, pedig Horthy 1920. március 1-től volt kormányzó. Az előző mondatban említett 14 évvel való megelőzés, 1933-hoz viszonyítva pedig 1919-re esik.

30 A következő bekezdésben maga a szöveg is egyértelművé teszi, hogy nem ez volt a jogegyenlőség első sérelme, utalva a numerus clausus-törvényre.

31 Az ezeréves együttélés historiográfiai konstrukciója Kohn Sámuel pesti főrabbitól és történetírótól (1841–1920) származik, aki ezt a magyar-zsidó történeti munkáiban dolgozta ki (főműve: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest: Athenaeum, 1884), majd a millenniumi ünnepek alkalmából tartott beszédeiben is hangoztatta. A magyar-zsidó „ösmítosz” egyfelől – az ún. kazár-elmélettel – a zsidók megérkezését törekedett bizonyítani a honfoglaló és honalapító magyarok között, másfelől az ország későbbi, ezeréves történelme során a zsidóság folyamatos jelenlétét és a zsidóság iránti vallási türelem és befogadás légkörét. Nézeteit már a következő generáció zsidó történészei (pl. Büchler Sándor, Krausz Sámuel) cáfolták, ennek ellenére gyakran hivatkoztak rá a két világháború közötti apologetikus irodalomban, hasonló kontextusban, mint a jelen szövegben. Prepuk Anikó: A zsidóság a Millenniumon: Kettős ünnep. *Századvég*, ÚF 17, 2000. 89–117.

32 Zsoltárok 133,1 fordulata („Íme, mi jó és mi kedves, hogy testvérek együtt lanknak!”).

mukra is oly annyira, hogy elfelejtették önmagukat és asszimilálódtak.³³ Felvirágoztatták az ország kereskedelmét és iparát, művészetének és tudományának világhírt szereztek. Sőt a magyar nyelvészet jó építői és művelői és történetének írói is a fiaik közül kerültek ki. Az első világháborúban fiaik ezrei adták életüket az országért. Amikor ellenségeik a háborúban felülkerekedtek és a magyarok legyőzöttként kerültek ki, a zsidók nyakába akasztották a felelősséget.³⁴ 1919-ben több százat gyilkoltak meg kegyetlenül testvéreink közül, teljesen ártatlanul, és ez jó példaként szolgált a jövő fasisztáknak, a fasizmus előjeleként, amely később szárnyra kapott az országban.³⁵

Amikor az új kormány nekifogott, hogy talpra állítsa a romokban lévő országot, és hogy visszaállítsa a rendet, első intézkedése volt a numerus clausus-törvény bevezetése.³⁶ Ebben azt mondták, hogy rövidítsük meg a könyv népét az egyetemeken való tanulás lehetőségében. Bolyongtak a zsidó fiatalok, akik szomjaztak a Tórára és a bölcsességre, és kopogtattak

33 Szó szerint: népüktől való elidegenedés. A kifejezés hangsúlya tehát nem a többségi társadalomhoz való közeledésen, hanem a zsidóságtól való távolodáson van. Ezt az üzenetet erősítheti az „örültek az örömüknek és balsorsuk csapás volt számukra is” fordulat használata is, amely szerkezetében párhuzamos Ruth könyvének a betérési szertartásokon is idézett híres mondatával (Ruth 1,16: „... néped az én népem, Istened az én Istenem”), azonban itt a zsidóságtól elvezető folyamatot ír le.

34 Talmudi fordulat, Tb Szahedrin 7b. – A háborús vereséget a zsidókra hárító ún. tördőfés-elmélethez (németül Dolchstoss) lásd Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszárnyban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008.

35 A szöveg a fehérterror áldozataira utal, de anélkül, hogy a Tanácsköztársaság és a vörösteror időszakát az okok között említené. A fehérterror hullámai 1919 augusztusától 1921 közepéig tartottak. Romsics Ignác az áldozatok számát „több mint ezerre, sőt valószínűsíthetően kétezerre” becsülte. Lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 2001. 134. Lásd még: Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Törvényen kívül: fehérterror és lakossági pogromhullám 1919–1921*. Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=146:toervenyen-kivuel-feherterror-es-lakossagi-pogromhullam-1919-1921-&catid=15:tanulmanyok (letöltés ideje: 2022. május 16.) és Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Antiszemita atrocitások, gyilkosságok, pogromok a fehérterror időszakában*. Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=138:antiszemita-atrocitasok-gyilkosságok-pogromok-a-feherterror-idszakaban-&catid=16:esetek (letöltés ideje: 2022. május 16.)

36 A magyar Nemzetgyűlés 1920. szeptember 26-án szavazta meg a 1920. évi XXV. törvény-cikket, betérjesztése Simonyi-Semadam Sándor, elfogadása Teleki Pál miniszterelnöksége idejére esett. A törvény szövegében a zsidókat nem említették, elsősorban külpolitikai megfontolásokból. A törvény az „egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó” fiatalok arányszáma szerint állított fel kvótákat, de végrehajtási utasítása (ahol a zsidókat felekezet helyett nemzetiségként kategorizálták) egyértelművé tette, hogy elsősorban a zsidó fiatalok továbbtanulását kívánták korlátozni. Lásd: Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945*. Budapest: Napvilág, 2012.

Nyugat-Európa ajtajain,³⁷ amelyek megnyíltak előttük. Kenyerüket sóval ették, a vizet is mértékkel itták, vállalták, ami a tóratanulással jár idegenben.³⁸ Sokan közülük soha nem tértek vissza korábbi szülőhazájukba, de még ezek a kitaszítottak is növelték Magyarország hírét a világban. Odaadásuk és szülőföldjükbe vetett hitük mindennek ellenére nem sérült, az ország fiainak reménysége pedig az ő reményük is volt, miszerint eljön az a nap, amikor az ország azon területei, amelyeket a háború nyomán elszakítottak, visszatérnek az anyaországhoz.³⁹

Az első zsidótörvény indította el a kampányt szisztematikusan, lépésről lépésre a zsidók elpusztítására – a hat évig tartó korszak végére a virágzó magyar zsidóságra rázárult a sírfedél.⁴⁰

[II.]

Történt 1938-ban és az elkövetkező három évben, hogy valóra vált a magyarok vágya, és az országtól északra, délre és keletre elterülő régiók, amelyeket a trianoni békeszerződés elszakított, Magyarországhoz csatoltattak, és sok elszakított testvérük visszatért határaikba. Jöttek köztük

37 Szó szerint: Jáfet ajtajain. Jáfet a bibliai elbeszélés szerint Noé három fiának egyike, akiktől az 1Móz 10 az akkor ismert világ népeit származtatja: Sém a közel-keleti, Hám az afrikai népek őse, Jáfet pedig az Égei-tenger és Kis-Ázsia lakóié. A bibliai hagyomány középkori és kora újkori újraértelmezése Jáfettől származtatja az európai népeket, főképp egyik unokája, Askenáz révén.

38 A tanulás és megélhetés nehézségeinek leírására a *Pirké avot* (Atyák bölcsességei) egy mondatát idézi a szöveg: „Kenyeret sóval eszel, és vizet mértékkel iszol, a földön halsz, fájdalmas életet élsz, mégis a Tóráért fáradozol.” (Pirké avot 6:4). Több mint 5000 fiatalról van tudomásunk, akik a magyarországi felsőoktatásból kiszorulva külföldön tanultak ebben az időszakban. Tanulmányaikat, megélhetésüket a Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság a helyi közösségektől befolyt adományokkal támogatta, lehetővé téve alsó középosztálybeli, nem értelmiségi családok gyermekei számára is a diplomaszerezést. Kelemen Ágnes: *Peregrination in the Age of the Numerus Clausus: Hungarian Jewish Students in Interwar Europe*. Diss. Budapest: CEU, 2019. DOI: <https://doi.org/10.14754/CEU.2019.10>

39 Ennek a politikának szimbolikus pontja a pesti neológia üzenete a Népszövetséghez: „Nemzetünk gyásza nem lehet (a mi) jogaink forrása” Lásd Szűcs László: Kormányzói audiencia az első zsidótörvény előtt (1937. november 11.). *Levéltári Közlemények*, 64/1–2, 1993. 155.

40 Talmudi fordulat, Tb Szanhedrin 47b.

zsidó testvéreink is: Szlovákiából, ez a legkiválóbb része a zsidóságnak,⁴¹ és a Kárpátalján élő zsidóság, akik híresek hagyományosságukról és a hitükhöz való hűségükről,⁴² továbbá Erdélyből a zsidó nemzeti újjáéledés gondolatának harcosai,⁴³ valamint a déli rész zsidó lakosai, akik mindaddig, amíg a jugoszláv fennhatóság alatt laktak, olyan megbecsülést élveztek, amelyet nem ismertek a múltban.⁴⁴ Visszatértükkel 825 000-re

41 A kiválóság feltehetőleg az ott működő orthodox jesivákra, ezek kisugárzó szellemi, tudományos színvonalára értendő. Pozsonyban már a 13. századtól működött jesiva, a századok során pedig a zsidó tudományok regionális központjává vált. Itt tevékenykedett Mose Schreiber / Hatam Szofér, a kiemelkedő talmudtudós 1839-es haláláig. Utána fia, Keszav Szófér vette át a hitközség és a jesiva vezetését, amely utóbb megkapta a kormány által elismert rabbiképző címet is. Bettelheim Samu: A pozsonyi jesiva. In: Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: 1929. 720–721.„A visszacsatolást követően az orthodox zsidó lapok is euforikus örömmel fogadták a döntést, melyet a *Zsidó Újság* több száma is lehozott. Glässer Norbert – Zima András: A revíziós politika zsidó alakváltozásai: revíziós sajtópropaganda az izraelita felekezeti és mozgalmi lapokban a második világháború idején. *JEL-KEP: KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA*, 2019/3. 37–38. DOI: <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.3.27>

42 A fővárosi zsidó sajtóban több ízben is méltatták a kárpátaljai hagyományos közösségek elmélyült vallási életét. Groszberg Jenő, a *Zsidó Újság* főszerkesztője például a munkácsi rabbit kora egyik kiemelkedő és követendő vallási vezetőjének tartotta, a munkácsi zsidó életet pedig, a „világ küzdelmeiben megfáradt ortodox zsidók menedékének” nevezte, ahol a látogató „istenbizalommal telhet el”. A lap így ír a kárpátaljai, valamint a felvidéki zsidóságról: „Hiszen Pozsony majd másfélszázadon át volt a magyar zsidóság szellemi életének gócpontja és mellette Tapolcsány, Nyitra, Kassa, Munkács mind megannyi ősi fészke a régi zsidó tradícióknak.” Glässer Norbert – Zima András, 2015. 172–175.

43 Az 1918-ban alapított Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség volt az a szervezet, mely a zsidó nemzeti, nyelvi-kulturális ébredést tartotta a legfontosabbnak. Ez a törekvés román kormányzati támogatást is kapott, mivel a román kormánynak érdekében állt, hogy a nagyobb részt magyar ajkú zsidó közösségeket külön nemzetiségnek tekintsék. A korabeli zsidó sajtóban többek között azt olvashatjuk, hogy milyen nagy erővel vették ki részüket az erdélyiek a zsidó otthon megteremtéséből Palesztinában „(...) sikerült megteremtenie a lehetetlent és Erdély zsidósága eddigi munkáját megkoronázva várost épít Palesztinában (...)” – írja a *Múlt és Jövő*, az 1925. szept.–okt. számban. (Glässer Norbert – Zima András: Konfliktusok, lojalitások és várakozások határán: Az elcsatolt területek megjelenítése a budapesti zsidó sajtóban. In: Glässer, Norbert (szerk.): *Mózes kőtáblái a Hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – MTA–SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport, 2015. 161.)

44 A délszláv királyságban élő zsidóságot etnikai alapon kezelték, és a többi kisebbséghez hasonló bánásmódban részesültek. A legfontosabb követelmény a királyi hatalomhoz való lojalitás volt. A korabeli sajtó a zsidó vezetők és a király jó viszonyáról tudósított: Jichak Alkalai főrabbiról például azt olvassuk, hogy a király hűséges bridzspartnere volt. Glässer – Zima, 2015. 175–179.

emelkedett a zsidók száma Magyarországon.⁴⁵ A zsidó hitközségek száma 630-ra nőtt, zsidó iskolát 435-öt számláltak, 782 zsinagógából tört elő az ima és a dicséret hangja.

Azonban amennyire gyarapodott az öröm, és szélesre nyíltak Magyarország kapui, hogy visszafogadják keresztény testvéreiket, úgy növekedett az ellenségeskedés és tört elő a gyűlölet hulláma látva a visszatértek között zsidó testvéreink számát. Még mielőtt sikerült volna a zsidóknak felépülniük az első zsidótörvény csapásából,⁴⁶ a gonosz törvényhozók kiadták a második zsidótörvényt,⁴⁷ amely alapján megtiltották nekik az iparúzást,⁴⁸ az ingatlanulajdonosok eltávolították földjeikről, a hivatalnokokat eltávolították szolgálatukból, eltörölték a vallási recepciót, megfosztották a kormányzati támogatásoktól a rászoruló hittestvéreiket, még a szavazati jogot is visszavonták tőlük.⁴⁹ Nagy aggodalom lett a zsidó otthonokban, az életükre azonban még nem törtek.

45 Az 1941-es hivatalos népszámlálás 725 000 zsidó vallású, és 61 548 kikeresztelkedett, de a faji törvények alapján zsidónak minősülő személyt vett számba az országban. A szövegben szereplő 825 000-es adat Kovács Alajos statisztikustól származik, aki a népszámlálásban szereplőkön túl legalább 40 000 fő további keresztény vallású zsidó jelenlétét feltételezte. Lásd Kovács Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944/4-5. 95–103. Kovács manipulált statisztikai összeállításai a fajvédő, antiszemita ideológiákat és törvénykezést támogatták. (Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként, 1840–1941*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993. 32.)

46 Az első zsidótörvény (1938: XV. tc.), amely 1938. május 29-én lépett hatályba, a szellemi és szabadfoglalkozású pályákon dolgozó zsidók számát 20%-ra korlátozta. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41> (letöltés ideje: 2022. május 20.).

47 A második zsidótörvény (1939: IV. tc.) 1939. május 5-én került kihirdetésre. Az első zsidótörvényben meghatározott kvótát 6%-ra csökkentette, emellett számos más diszkriminatív rendelkezést is tartalmazott. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltés ideje: 2022. május 20.).

48 Pontosabban: a kvóta eléréséig újabb iparigazolványok kiadásának tilalmáról volt szó.

49 Bár a szöveg azt sugallja, hogy mindezen korlátozásokat és jogfosztásokat az 1939-es ún. második zsidótörvény tartalmazta, valójában a vallási recepciót az 1942. évi VIII. törvénycikk szüntette meg, és a földbirtokoktól való megfosztás is csak 1942-ben teljesedett be, az 1942. évi XV. tc. révén. Lásd: Csósz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi, 2005. 176–192.

[III.]

És történt ezen dolgok után⁵⁰ 1941-ben, hogy a hatalom gyepelőjét megragadó elbizakodottak vaksággal sújttattak,⁵¹ és háborút kiáltottak a Szovjetunió népeire, valamint a nyugati hatalmakra, a Szövetségesekre. Kezdetben valóban a sikerektől sugárzott az arcuk a náci németeknek, és Németország seregei elfoglalták Kelet-Galícia területét. Felhatolt a gonosz gondolat a kormány szívébe, mondván: deportálni az ország összes zsidóját, aki Lengyelországból, Galíciából és Bukovinából származik, és nincs a kezében magyar állampolgársági dokumentum, Galícia földjének területére.⁵² A törvény kiadatott,⁵³ és a terv kivitelezése ki volt osztva a hírhedt hivatalra, amely a külföldi állampolgárok ügyeivel foglalkozott.⁵⁴ Kaptak utána a zsidó testvéreinknek, akik nem tudták igazolni a magyar állampolgárságukat, és azoknak, akik nem tudták megszerezni a szükséges bizonyítványokat ezen rövid idő alatt, amelyet adtak nekik. Még olyanoknak is, akiknek kezeikben volt igazolásuk, csak utálókik és kiközösítőik mondták: gyökerestül ki kell irtani az otthonaikból, és

50 Bibliai elbeszélések jellegzetes átkötő eleme. Legismertebb előfordulása 1Mózes 22,1-ben szerepel, Ábrahám próbatételének kezdetén. A kifejezés az új szerkezeti egység bevezetőjeként felhívja a figyelmet arra, hogy az igazi megpróbáltatások itt kezdődnek.

51 1Mózes 19,11. A „vaksággal sújttattak” képet Szodoma és Gomora történetéből emeli át a szerző, a fordulat „magával hozott”, felidézett kontextusa a kimondott szavaknál is súlyosabban minősíti a szereplőket.

52 1939 és 1941 között 10–20 ezer zsidó menekült érkezett Magyarországra Csehországból, Lengyelországból, Ausztriából, Németországból és Szlovákiából. A menekültkérdés tovább fokozta az antiszemita hangulatot, és a kormány tagjai a honvéd vezérkar kezdeményezésére az ún. „hontalan” vagy „rendezetlen állampolgárságú”, elsősorban lengyel és orosz zsidók Galíciába deportálásáról határoztak. A deportálások 1941–1942-ben zajlottak. Frojimovics, Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land. The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945*. Jerusalem: Yad Vashem, 2007.

53 A kifejezés Eszter 3,15-ből lett átvéve, ahol a zsidók kiirtására és kifosztására vonatkozó királyi parancsról van szó.

54 Az utalás a KEOKH-ra, azaz Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságra vonatkozik. A KEOKH 1931-ben kezdett működni először Budapesten, majd vidéki kirendeltségeken. Ezen kirendeltségek egyik fő feladata a Magyarországra menekülteként érkező zsidók felkutatása volt. A folyamatos hatósági visszaélések során számos magyar állampolgársággal rendelkező zsidót is ebbe a kategóriába soroltak, majd társaikkal együtt őket is internálótáborokba zárták, végül deportálták. Frojimovics, 2007.

össze kell gyűjteni őket internálótáborokba (Garany, Ricse etc.).⁵⁵ Voltak köztük olyanok, akik apáikkal egyetemben ebben az országban éltek több mint ötven éve, amelyért legjobbjaikat és vérüket adták az első világháborúban, és melynek kultúrájában fiaik nevelődtek. Sőt, ennek nyelvén kívül másét nem is tudták.

Elkezdődött az ő hányattatásuk, a táborokból kihozattak Kőrösmező határára, és át lettek adva ott a gonosz németek, az SS-tagok kezébe, akik deportálták őket Kamenyec-Podolszkijba. Ott az osztrák rendőrök, magyar katonák és az ukrán sereg vérszomjas emberei fegyvereik csőtorkolata elé állították őket.⁵⁶ Lemészároltattak, nem könyörültek férfiaknak, nőknek, időseknek és gyermekeknek. Lesújtottak minden lélekre kard által addig, míg nem maradt közülük egy sem életben.⁵⁷ És lett a meggyilkoltak száma azon a helyen körülbelül húszezer fő,⁵⁸ álljon bosszút az Isten vérükért.⁵⁹

A pusztító még nem vonta vissza kezét a dülástól.⁶⁰ 1942. január hónapban a sereg parancsnokai öldököltek a Dél-bácskai körzetben – azzal az ürüggyel, hogy szerb partizánokat keresnek – és a zsidó közösségek lakosait kiirtották. A kegyetlen vérengzés Újvidék (Novi Sad) városában érkezett tetőpontjához, legyilkoltak és elveszejtettek egyetlen nap alatt,

55 Magyarországon az első világháborút követően először az ún. honvédelmi törvényben (1939: II. tc.) foglaltak alapján kezdtek internálótáborokat létesíteni politikai foglyok, hadifoglyok és menekültek számára. Ezeket a helyszíneket jellemzően korábban is használta már a rendőrség fogház (ún. kiségitő toloncház) céljára. A legnagyobb ilyen táborok a második világháború idején Kistarcsán és Sárváron működtek. 1941-ben a szöveg által említett Garanyon és Ricsén kívül a csörgői, bácstopolyai és nagykanizsai táborokba, valamint több budapesti hitközségi ingatlanban kialakított ideiglenes gyűjtőhelyekre (például a Rumbach Sebestyén és Páva utcai zsinagógákban) is kerültek letartóztatott zsidók.

56 A német hadseregben és rendőrségben osztrákok is szolgáltak, de az „osztrák rendőrök” ebben a formában téves a szövegben. A tömeggyilkosságot a térség legfelső SS- és rendőri vezetője, Friedrich Jeckeln Obergruppenführer alakulatai hajtották végre, ukrán milicisták közreműködésével. A magyar hadsereg nem vett részt a kivégzésekben. Eisen, George – Stark Tamás: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokauszt első fejezete. *Valóság*, 2014/9. 77–99.

57 Józsúé 8,22 („megverték őket, úgy, hogy nem hagytak közülük sem maradót, sem menekvőt.”).

58 23 600 embert lőttek tömegsírokba, ebből 11 000 volt a Magyarországról deportáltak száma. (Gellért Ádám – Gellért János: Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus. *Betekintő*, 2015/ 4. 1.

59 ה'י"ד , a השם יקום דמו , formula betűszavas rövidítése, melyet az antiszemizmus ártatlan áldozatai, a pogromok vagy a Holokauszt során mártírhaltak említésekor használnak.

60 Ékha 2,8.

[január] 23-án, ezer főt, ezen belül kétszáz gyereket.⁶¹ És hajították őket a sötét és jeges hullámok közé, a Dunába.

[IV.]

Mindezekkel még mindig nem telt be a magyar zsidók szenvedéseinek pohara.⁶² A hadseregről szóló új törvény szerint minden férfi, aki zsidónak minősült, el lett tiltva a tiszti pozíciótól vagy fegyverviseléssel járó szolgálattól a seregben. Kijött a rendelet, miszerint a hadköteles zsidóknak – fegyverzetüktől megfosztva – munkaszolgálatot kell teljesíteni.⁶³ És kiáltották ennek az alkalmazását 1942 tavaszától, hogy munkaszolgálatra kötelezett minden zsidó férfi, 18-tól 50 évesig, tekintet nélkül arra, hogy egészséges-e vagy beteg, esetleg mozgássérült.⁶⁴ És deportálták őket Ukrajnába.⁶⁵ A katonák és parancsnokaik pedig parancsot kaptak, hogy tartsák nyitva a szemüket, hogy akik kijöttek, ne térhessenek vissza élve az otthonaikba.⁶⁶ A parancsot teljes szigorúságban betartották, és azon mesterkedtek, hogy rabszolgasorba döntsék és megkínózzák a szerencsétleneket,

61 A délvidéki razzia 1942. január 4-én kezdődött, tetőpontja a január 21. és 23. között zajlott újvidéki tömegmészárlás volt. A Feketehalmy-Czeydner Ferenc és társai parancsnoksága alatt álló honvéd- és csendőr alakulatok 1944-es honvédségi statisztikák szerint 3340 embert gyilkoltak le, köztük 147 gyermeket. 2550 áldozat szerb, 743 zsidó volt. A szerbiai történetírás közel négyezer áldozatról tud. Margittai Linda: „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. PhD Diss, Szeged, 2019. 64.

62 A bibliai szövegekben a pohár vagy serleg gyakran használt metafora, sok esetben a jó vagy rossz szerencsét, az egyén vagy a nemzet sorsát szimbolizálja. Lásd pl.: „Az Örökkévaló osztályomnak és serlegemnek része; te tartod az én sorsomat.” (Zsoltárok 16,5) „Vettem a serleget az Örökkévaló kezéből és megittam mind a nemzetekkel, amelyekhez az Örökkévaló engem küldött.” (Jeremiás 25,17)

63 Az említett törvény (1939: II. tc.) ilyen korlátozást még nem tartalmazott, de a második zsidótörvény (1939: IV. tc.) hadseregen belüli alkalmazásáról szóló rendeletek alapján (1939 őszétől) zsidó származású személy nem szolgálhatott tiszti, altiszti vagy tisztési beosztásban. 1941 áprilisában a háborús veszély miatt rendkívüli hatalommal felhatalmazott kormány miniszterelnöke, Bárdossy László rendelettel változtatott a honvédelmi törvényen (2870/1941. M. E. sz. rendelet). Ekkortól kezdve a zsidó származású állampolgárok katonai szolgálataikat kizárólag rang és fegyver nélkül, munkaszolgálatot teljesíthették. (A továbbiakra lásd: Randolph L. Braham: *A népirtás politikája: a Holocaust Magyarországon*. Budapest: Belvárosi, 1997. 10. fejezet).

64 A törvény ugyan a hadkötelesség kritériumainak megfelelő emberekre vonatkozott, a valóságban azonban a honvédségben uralkodó antiszemita közhangulat miatt gyakran idősebb vagy szolgálatra egészségileg alkalmatlan zsidókat is behívtak.

65 A szövegben használt „deportálás” kifejezés formailag nem helytálló, mivel a zsidó munkaszolgálatosok a magyar hadsereg tagjaiként kerültek Ukrajnába.

66 Az Ukrajnában munkaszolgálatot végzőket ért embertelenség egyfelől a századparancsnokok és keretlegények antiszemizmustól fűtött kegyetlen bánásmódjából származott, ám mindezt helyenként súlyosbították a közvetlen feletteseiktől érkező parancsok, melyek sokszor a kormány hivatalos irányelveivel is ellentétben álltak.

akik az ő kezükbe adták. Az ellenség tűzvonalaiba állították őket, pusztá kézzel kellett eltávolítaniuk a gránátokat és elrejtetniük az aknákat. Mivel spóroltak az állatállományon, őket fogták be vontatni a járműveket; és még inkább az élelmiszeren, így az életben maradáshoz szükséges fejadagot sem adták meg nekik. Az otthonról hozott ruháik és cipőik elkoptak a hosszú úton, meztelenül és mezítláb álltak az orosz tél havában. Sőt, azt a kevés ételt és ruhát is elkobozták a parancsnokok, amelyet otthonról küldtek nekik. Még ezen túl is elnyomták őket, és irtották soraikat kínzással, testi és lelki szenvedéssel, valamint kegyetlen büntetésekkel, amelyeket kiszabtak rájuk.⁶⁷ Mind a megbetegedések: vérhas és tífusz, mind a hideg és az éhezés sújtotta a zsidók táborait,⁶⁸ és elpusztultak sok ezren. És nem rettentek vissza még a kórház felgyújtásától sem, ahol több száz szenvedő beteg feküdt, akik élve elégték.⁶⁹ Amikor vereséget szenvedtek a magyar seregek a Don folyónál, és sietve menekültek, akkor is pusztították sorait, a zsidó táborok vesztesége 42 000 fő volt. Azon kevesek, a táborok maradéka, akik hazajutottak, ők sem érkeztek nyugalomba.

Mert 1943 nyarán újra behívták őket munkaszolgálatra, most a szerbiai Borba küldték őket, és ott dolgoztatták őket erőszakkal⁷⁰ a bányákban.⁷¹ Amikor a németek már nem tudták a balkáni harcfrontot tartani, és hátrálni kényszerültek, a mérgeket a testvéreinken, Izrael fiain töl-

67 Megfelelő kiképzés nélkül aknaszedésre és más műszaki feladatok ellátására használták őket, előfordult, hogy a lóállomány kímélése céljából zsidókkal húzták a szekereket és ágyúkat, az élelem és a zsidó szociális intézmények (OMZSA, Pártfogó Iroda) által küldött ruhanemű, lábbeli és felszerelés zömét a magyar és német katonaság elrabolta. Esetenként a kisebb fegyelmi vétségeket is drákói szigorral torolták meg, például az alakulatok megtizedelésével.

68 A „táborait” kifejezést biblikus értelemben használja a szöveg: nagyobb embercsoport.

69 1943. április 30-án az ukrajnai Dorosicsban tisztázatlan körülmények között kigyuladt egy tábori kórháznak berendezett pajta, ahol mintegy 700 tífuszos magyar zsidó munkaszolgálatos feküdt borzalmas körülmények között. Katona Béla becslése szerint (Katona Béla: *Várad a viharban*. Nagyvárad: Teala, 1946.) 478 ember pusztult el a tűzben, 56 áldozatot pedig az őrség lőtt le, a hivatalos magyarázat szerint azért, hogy a tűz terjedését megakadályozza.

70 2Mózes 1,14-ből vett fordulat, az egyiptomi szolgaság kényszerszolgálatának párhuzamát hozza be.

71 A kelet-szerbiai Bor városában lévő stratégiai fontosságú rézbányák az 1940-es évek elején a németek kezében voltak. 1941-től kezdve Borban légerek épültek, és az elsők közt bányamunkásokat munkaszolgálatosokkal pótolták. Magyarország 1943-ban nyersanyagért cserébe a németek rendelkezésére bocsátott háromezer munkaszolgálatost, akiknek többsége zsidó volt. A táborokban borzalmas higiénés viszonyok közt kellett élniük, és biztonsági intézkedések nélkül dolgoztatták őket a bányákban és a vasútépítésnél. A betegségek, a balesetek és a gyakran kegyetlen bánásmód sok halálesetet okoztak. Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Budapest: Vince Kiadó, 2011. 18.

tötték ki, Magyarország határánál (Cservenka, Kiskunhalas) megölték őket.⁷² Az a kevés, aki megmaradt, koncentrációs táborba hurcoltatott, Németországba.

[V.]

1944 tavaszán eldőlt a németek sorsa. Gonoszságuk és kegyetlenségük felszította ellenük a világ minden népének haragját, és seregeikkel rájuk támadtak keletről és nyugatról egyszerre, csapást csapásra halmoztak. A németek, attól való félelmükben, hogy Magyarország megszegi a szövetséget velük és csatlakoznék ellenségeikhez,⁷³ elfoglalták az országot március hó 19-én. Így jött hát el a magyarországi zsidóság leggyászosabb időszaka. Az ország vezetése ostoba, felelőtlen és haszonleső emberek kezébe került, akiknek belső lényegük törekvése az volt, hogy zsidók vérét ontsák és kifosszák őket. Ilyenek kezébe tétetett hát Izrael gyermekeinek végzete. Összegyűjtötték a tudomány, kereskedelem és ipar legjobbjait a zsidó férfiak közül, és Mauthausenbe küldték őket.⁷⁴

Minden nap újabb szörnyű rendelkezésekkel sújtották a zsidóságot, rendelet követett rendeletet. Rendelet a sárga csillag viselésére, a zsidó vagyon elkobzására, a fejadagok csökkentésére, a zsidók számára kijelölt

72 1944-ben Románia kiugrását követően a szovjet hadsereg előrenyomulása felgyorsult, a németek pedig igyekeztek kivonulni a Balkánról. A magyar munkaszolgálatosokat hazarendelték. Két lépcsőben indították őket Borból, gyalogmenetben. A második menet tagjait a jugoszláv partizánok rövidesen felszabadították, de az első menetet németországi koncentrációs táborokba hurcolták. A „halálmenet” során jelentős részüket kivégezték. A legsúlyosabb incidens a nyugat-bácskai Cservenkánál történt 1944. október 7-én éjjel, ahol a helyi német alakulatok és civil önkéntesek a menet tagjai közül 700–1000 zsidót kivégeztek. A kiskunhalasi vasútállomáson 1944. október 11-én 200 zsidó, de nem Borból érkező, bevagonírozott munkaszolgálatost gyilkoltak le magyar és német katonák. Csapody, 2011. 18–19.

73 2Mózes 1,10-ből vett fordulat („mert lesz, ha háború támadna, ő is csatlakoznék ellenségeinkhez, harcolna ellenünk”).

74 A szöveg a megszállás első óráiban történt internálásokra céloz, amelyek során több ezer prominens zsidót, valamint nem zsidó politikusokat, rendőrtiszteket és más kulcsfigurákat tartóztattak le a németek és a velük együttműködő magyar hatóságok.

házakba költözésre és így tovább.⁷⁵ Minden faluban és mezővárosban, amely csak az országban volt, elkezdtek gettóba, téglagyárakba, cigányok lakta környékre⁷⁶ telepíteni a zsidó lakosokat, sőt, a szabad ég alatt is elhelyezték őket.

Ezután lázas gyorsasággal ment végbe a deportálás. 680 000 férfi, nő, öreg, gyerek, terhes asszony, nyomorék, szellemileg sérült és halálos ágyán fekvő ember lett betelerelve kilencvenesével a marhavagonokba és elszállítva Auschwitzba.⁷⁷ Azok a beteg öregek és gyermekek, akiket nem tudtak munkára fogni, érkezésük napján a pusztító tűzbe⁷⁸ vettek, tiszta lelkük felszállt a füsttel az egekbe. Azokat a nőket és férfiakat, akiknek még volt erejük munkát végezni, különböző koncentrációs táborokba szórták szét, hogy leírhatatlan körülmények között nehéz munkákkal dolgoztassák őket. Ám erejük fogytával ugyanolyan végzetes sorsra jutottak, mint gyermekeik és feleségeik: pusztító tűzben végezték. Így veszték oda magyarországi zsidók tízezrei Németországba deportálva. A következők a nevei⁷⁹ azoknak a táboroknak, ahol a magyaror-

75 A Sztójay-kormány megalakulása napjától (március 21.) kezdve tucatjával adott ki zsidóellenes rendeleteket, ezek közül az alábbiakra utal a szöveg: 1240/1944. M.E sz. rendelet a zsidók megkülönböztető jelzéséről (március 20.), 1600/1944. M.E sz. rendelet a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről (április 16.), 108.500/1944. K. M. sz. rendelet a zsidók élelmiszerellátásának szabályozásáról. (április 22.), 1610/1944. M.E sz. rendelet a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról (április 28.). Lásd: *Rendeletek tára*, 1944. 263–264; 447–456; 679–682; 475–479.

76 Külvárosi szegénynegyedek, egyes esetekben (pl. Sátoraljaújhelyen) konkrétan cigánytelepek.

77 A deportáltak tényleges száma 450 000 körül volt, amelyből kb. 15 000 fő nem Auschwitzba került, hanem Bécs környéki kényszermunkára. Egy marhavagonba általában 70–80 személyt zsúfoltak be, de ennél magasabb létszám is előfordult. Braham, 1997, 1: 634–636; 639–640.

78 Szó szerint: tűzes kemencébe, amely a krematórium körülírása lehet, de Birkenauban szabadtéri máglyákat is állítottak. A tűzes kemence kifejezés használata egyben a hitért vállalt mártíromság előképeit is felidézi. Egyfelől Dániel könyve 3. fejezetét, ahol Dánielt és társait vetik a tűzes kemencébe, mert nem hajlandók meghajolni a Nebukadneccar király által felállított aranyoszlop előtt. Másfelől Ábrahámmal kapcsolatban a midrásirodalom azt a legendát tartja számon, hogy Nimród vetette tűzes kemencébe, mert bálványokat tört össze. (Midras Rabba, Beresit 38,13)

79 Jellegzetes bibliai fordulat, ismét 2Mózes 1. fejezetéből (1. vers: „Név szerint ezek voltak...”), tovább erősítve az egyiptomi rabszolgaság párhuzamát.

szági zsidókat megkínózták és elpusztították:⁸⁰ Oświęcim, Bergen-Belsen, Birkenau, Buchenwald, Dachau, Donnerskirchen,⁸¹ Ebensee, Engerau, Flossenbürg, Fünfteichen, Garsten, Gusen, Gross-Rosen, Gunskirchen, Lichtenwörth, Mauthausen, Neuengamme,⁸² Persenbeug, Oranienburg, Płaszów, Randegg, Ravensbrück, Scheibbs, Theresienstadt.

1944 júliusában a fővárosban élő 200000 zsidó deportálása volt soron. A vagonok a szállításukhoz már megérkeztek, a határőrök⁸³ már felálltak, hogy ugyanazt tegyék, amit a testvéreikkel, a falvak és vidéki városok lakóival tettek. Csak ekkor törte meg Horthy maga ezt a gonosz gondolatot, mert félt a nagyhatalmak haragjától, és azon szóbeszéd miatt, hogy összeesküvést szőnek ellene és hatalma ellen, ezért megparancsolta, hogy [a csendőrök] térjenek vissza a vidéki városokba, és eltöröltette a fővárosi zsidóság deportálásának parancsát.⁸⁴ Felállt az új kormány Magyarországon,⁸⁵ és a zsidók abban bíztak, hogy módot kaphatnak

80 A lista nem teljes. A náci táborrendszer több száz helyszínére kerültek magyar zsidók. Hiányoznak olyan ismert táborok is, mint Majdanek, Dörнау. Lásd: Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve*. Budapest: Könyv & Kávé, 2017. A jegyzék ugyanakkor tartalmaz olyan településeket is, ahol tábor nem működött, de magyar zsidók tömeges meggyilkolásának helyszínei volt. Persenbeug: ausztriai falu, ahol SS-katonák 228 magyar zsidó kényszermunkást öltek meg 1945. május 3-án; Randegg: ausztriai falu, SS-katonák 96 magyar munkaszolgálatost gyilkoltak le 1945. április 15-én.

81 A héberbetűs alakból hiányzik az r.

82 A héberbetűs alakban: Neugammen.

83 Ténylegesen csendőri alakulatokat vezényeltek Budapestre.

84 Horthy július 6-án döntött úgy, hogy felfüggeszti a deportálásokat. Ebben döntő tényező volt abbéli meggyőződése, hogy Bakó László – csendőrséget felügyelő államtitkár – puccsot tervez ellene. Ezen meggyőződését erősíthette a tény, hogy június végén ezrével vezényeltek csendőröket Budapestre zászlószentelő ünnepségen való részvétel ürügyén. Horthy azonnal lecserélte a csendőrség Bakó-párti tisztjeit, majd július 7-én nyilvánosságra hozta döntését a deportálások leállításával kapcsolatban. Lásd: Karsai László: *Holokauszt*. Budapest: Pannonica Kiadó, 2001. 249. A deportálások július 7-i leállításával azonban nem múlt el a veszély, hogy a jövőben további vagonokat indítsanak Auschwitz-Birkenaubá. Adolf Eichmann további deportálásokat szervezett a Budapesttől néhány kilométerre fekvő kistarcsai, valamint a sárvári internálótáborból is. Lásd: Braham, 1997. 850–851.

85 A szerző itt egy kicsit későbbi időpontra utal, mégpedig az 1944. augusztus 29-i kormányfőváltásra, amikor az 1944. március 22-től kormányfői posztot betöltő Sztójay Dömét Lakatos Géza váltotta fel. A két időpont között Horthy ugyanis újra engedélyt adott a budapesti zsidók deportálására, de ezt a döntését a román kiugrás nyomán hirtelen megváltozott katonái és politikai helyzetben ismét visszavonta (aug. 24.), majd új kormányt nevezett ki (aug. 29.).

szabadulásra és menekvésre.⁸⁶ Kinyíltak a zsinagógák kapui,⁸⁷ és megteltek zsidókkal, akik énekeket és hálaadást mondtak a megváltásuk és megmenekülésük miatt. Azonban nemsokára csalatkozni kellett ebben a reményben is, mert 1944. október hónap 15-én a németek rátámadtak a fővárosra és elfoglalták. Elfogták Horthy kormányzót, és a hozzá lojális állami vezetőket is elmozdították hatalmukból, és átadták az uralmat a ragadozó állatoknál alábbvaló gyilkosoknak, nemde ők a nyilas párt emberei.

És olyan napok következtek a főváros zsidóságára, amelyeket addig nem ismertek. A férfiak és a nők ausztriai munkatáborokba vitettek, és sok százakat hurcoltak el és gyilkoltak le a Duna vizénél.⁸⁸ Több mint 60000⁸⁹ beteg és öreg volt összezárva a gettó szűk falai közé, minden nap százával haltak meg betegségben és éhínségben. Még kitervelték, hogy tetézik gyilkosságaikat azzal, hogy felrobbantják és tűzbe borítják a gettót lakói tízezreivel, de épp idejében a felszabadító Vörös Hadsereg megakadályozta őket a fenyegető gyilkolás végrehajtásában.⁹⁰ 1945. január 18-án kihirdettetett az ostromolt főváros, Budapest felszabadulása.⁹¹ És lerombolták a gettó falait, de sok csontváz-ember bár felszabadult, már nem volt ereje felépülni. Múltak a napok és hónapok, de a halál tovább aratott, és sokan estek el rájuk küldött sarlója által. Az életben

86 Eszter 4,14 nyomán: „Mert ha te most némán hallgatsz, a zsidók kaphatnak módot máshonnan a szabadulásra és menekvésre ...”

87 A Lakatos-kormány megalakulását követő enyhülés egyik jeleként az új belügyminiszter, Bonczos Miklós szimbolikus gesztussal engedélyezte a csillagos házakba zárt zsidók szabad mozgását a városban a nagy őszi ünnepek idejére. *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. szeptember 14. 3.

88 A mondat első felében az 1944. november elején Hegyeshalom felé indított gyalogmenetekről van szó, amelyekben több tízezer budapesti zsidót, köztük tízezernyi nőt hurcoltak el a nyugati határszélre a német birodalom határát védő erődítések építésére. A nyilas uralom idején a Duna-parton és más helyszíneken közel tízezer embert gyilkoltak le.

89 A szám még magasabb, kb. 70000 lehetett. Vö. Szekeres József: *A pesti gettók 1945 januári megmentése*. Budapest, 1997. 127.

90 Lásd Szekeres, 1997. 117–120.

91 Ez valójában a pesti oldal, illetve a pesti gettó felszabadulásának dátuma, nem a teljes fővárosé. Lásd: Braham, 1997. 961.

maradtak összegyűjtötték testvéreik maradványait, és örök nyugalomra helyezték őket.⁹²

[VI.]

A háború és a soá napjainak lezárultával, megszámláltattak testvéreink, Izrael fiai Magyarországon, és a zsidó áldozatok száma 564 000 lélek volt, köztük 116 000 gyermek. 531 közösség, 638 zsinagóga és 430 zsidó iskola lett elpusztítva.⁹³

92 A gettó fennállása alatt a Zsidó Tanács feladata volt a halottak eltemetése. Ebben nehézséget jelentett a temetők zsidó alkalmazottjainak és a sírásóknak a letartóztatása és deportálása. A városi hatóságok, valamint Solymossy és Trebitsch előjárók fáradozásának eredményeként végül a pesti Chevra Kadisa engedélyt kapott a gettó halottainak eltemetésére. A rituális szertartásokat a gettó területén belül végezték el, a Kazinczy utca 44. szám alatt létesített szükséggravatolóban. A gettóra vonatkozó szabályok miatt a testeket csak keresztény sofőrökkel szállíthatták el a nagy rákoskeresztúri (Kozma utca) temetőbe, ahol a gettó rabbija és egyben a Zsidó Tanács tagja, dr. Berend Béla végezte el a szertartásokat. A nemzetközi gettóban elhunytak szertartását a Pozsonyi út 32-ben tartották. A gettó területén kívül elhunyt zsidókat a Bonctani Intézetben gyűjtötték össze. Az ostrom utolsó napjaiban és a szovjet felszabadítás után még nehezebbé vált a halottak elszállíttatása és tisztas eltemetése. December 24. után már Rákoskeresztúr helyett a Kerepesi úti temetőbe szállították a holttesteket, de január 3. után már erre sem volt lehetőség. Ezért a holtakat a Klauzál téren temették el, valamint a Kazinczy utca 40. szám alatti épületben gyűjtötték, majd később az épületek udvarain, kórházak és a Zsidó Tanács székházának udvarán, üres üzlethelyiségekben, a Dohány utcai zsinagóga udvarán tárolták. Január 18. után a gettón belül fekvő temetetlen holttestek nagyobb része, 2218 tetem a mintegy 3000-ból a Dohány utcai zsinagóga Hősök Templomának kertjében került tömegsírba. Január 23-án és február 1-jén a városi hatóságok külön rendeleteket hoztak az ostrom alatt keletkezett károk rendbehozatalára és a holttestek eltemetésére. (Szekeres, 1997. 120–122. és Braham, 1997. 947–948.) Lásd továbbá *Temető*. a Dohány utcai Zsinagóga Honlapja, http://www.dohany-zsinagoga.hu/?page_id=29 (letöltés ideje: 2022. május 26.) és *Több ezer temetetlen holttestet találtak a budapesti gettó felszabadításakor*. mult-kor.hu, <https://mult-kor.hu/tobb-ezer-temetetlen-holttestet-talaltak-a-budapesti-getto-felszabaditasakor-20160118> (letöltés ideje: 2020. május 26.)

93 Az adatok forrásaként az az adatfelvétel szolgálhatott, amelyet a Zsidó Világkongresszus 1945 nyarán kezdett el és 1946 őszén zárt le. Lásd Stark Tamás: Magyarország háborús embervesztése. *Rubicon*, 2000/9. 44–48.

Azonban elmúltak a vészkorszak napjai és a magyarországi zsidó túlélők⁹⁴ felálltak és a külföldi zsidóság segítségével⁹⁵ felépítették feldúlt házaikat és megsemmisített intézményeiket, és lassan visszatért az élet a régi kerékvágásba. És most újra felszakad és felszáll a romokból felállított imaházakban az öröm és az ima hangja, és a gyerekek Tórát tanulnak a tanítójuk házában. És kegyesen cselekedtek mártír⁹⁶ halottaikkal, méltó emlékművek állításával emlékükre,⁹⁷ valamint elhatározták, hogy megörökítik az emlékkönyvben mindazok neveit Izrael népéből, akik a soá áldozataivá váltak.⁹⁸

Magyarország zsidó közössége többé nem szétszéledt nyáj⁹⁹ ebben az országban, mert hite és öntudata szilárd a zsidó nép egységében az egész világon. A háború emlékei és rettenete bevésztett szívébe és elkíséri őt minden útján és cselekedetében. Tudja ő, hogy a keresztények minden pusztító eszköze először mindig zsidók vérént ontja ki és zsidók értékeit pusztítja el. Ezért száll imájuk Istenhez, aki van a mennyekben, hogy bocsásson békét világra, és ne fogjon kardot egyik nép a másikra, és ne merüljenek újra háborúba.¹⁰⁰

94 Érdekes megjegyezni, hogy az itt használt héber kifejezés nem a már korban is szokásos *seerit ha-pléta* (Ezra 9,14-ből), hanem *seridé ha-pléta*, ami ebben az összetételben nem szerepel a Bibliában, de felidézi a *seridé herev* (a kardtól megmenekültek, Jeremiás 31,1) fordulatot is.

95 Az anyagi segítség legjelentősebb forrása az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) volt, amely az Európában szétszortott segélyeinek ötödét–negyedét Magyarországra irányította. A nemzetközi zsidó segélyszervezetek működéséről lásd: Frojimovics, Kinga: JDC Activity in Hungary, 1945–1953. In: Avinoam Patt – Atina Grossmann – Linda G. Levi – Maud S. Mandel (eds.): *The JDC at 100: A Century of Humanitarianism*. Detroit: Wayne State University Press, 2019. 421–438. és Frojimovics Kinga: A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után, 1945–1953. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 292–308.

96 Héberül *kedosim* = szent.

97 A szöveg erőteljes Budapest-központúsága alapján esetleg feltételezhető, hogy a fővárosban felállított központi emlékműre utal a szöveg. A Hajós Alfréd által tervezett emlékművet 1949 őszén avatták fel a Kozma utcai temetőben.

98 A vészkorszak után több közösség felújította a *Memorbuch*-ok (emlékkönyv) hagyományát is: ahogy a középkori askenázi világban feljegyezték a különféle zsidóüldözések, például a kereszties háborúk és vérvádak után az áldozatok nevét és a velük történeteket, úgy örökítették meg ők is az áldozatok nevét. Példaként említhetjük Bonyhád (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében), Komárom (L. Juhász, 2014. 94.), Óbuda (Frojimovics, 2006. 120.) és Buda (*Új Élet*, 1948. június 24. 13.) *Memorbuch*-jait.

99 5Móz 22,1. („Ne nézd el, ha embertársad marhája vagy juha elcsatangol, ne menj el mellettük közömbösen, hanem tereld vissza embertársadhoz!”)

100 Jesaja 2,4 („nép a népre kardot nem emel, hadakozást többé nem tanul”).

Dési János

„Együtt cimboráskodtunk” – Az emlékké vált kárpátaljai zsidók

Néhány éve a kárpátaljai Szurte (Szurte, Ukrajna) és Rát (Rativci, Ukrajna) határában álló ház kertjében kapáltak az ott élők, amikor egy arany jegygyűrűt fordítottak ki a szerszámmal a földből. A gyűrű belső felén egy HB. monogram és néhány, minden valószínűség szerint héber betű. A beszámoló szerint különösebben meg sem lepődtek ezen, jó két évtizede már kerültek elő ugyanígy ékszerek. Valamikor errefelé rengeteg zsidó család élt, minden valószínűség szerint a deportálás előtt ők rejtették el értékeiket, amelyeket aztán később általában már nem állt módjukban kiásni, ugyanis megölték őket.

Talált aranygyűrű

-
- Dési János újságíró: Klubrádió, United States Holocaust Memorial Museum: közreműködő munkatárs, e-mail: janos.desi@gmail.com

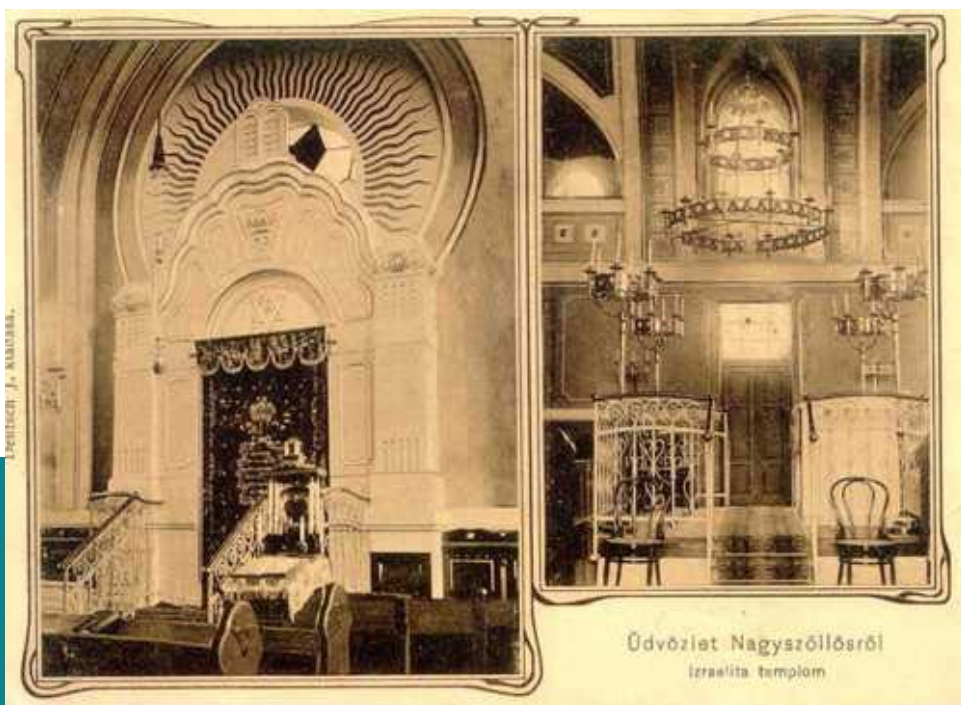
Magyarkomjátban (Veliki Komjati, Ukrajna) egy gazdasági udvaron áll egy rogyant fészker, ide dobálják a felesleges, elrohadt ládákat, a kikapált növényeket. A falak omlanak, az egyszerű, faszervezetes épület fél tetejét elvitte már az eső és a szél. Talán csak a legöregebbek emlékeznek arra, hogy egykoron ez zsinagóga volt, s a deportálás előtti napokban itt gyűjtötték össze a környéken élő zsidókat.

Magyarkomját a volt zsinagóga ma

A nagyszőlősi zsinagóga (Vinohranyiv, Ukrajna) valamikor a környék jellegzetes, kiemelkedő épülete volt. Kívülről néhány éve rendbehozták, új tetőt és ereszt kapott. Belül a téglafalig leverve a vakolat – semmi sem jelzi, hogy itt nem is olyan rég még tornaterem működött. Pár éve, amikor felújították úgy-ahogy az épületet, egy ablakmélyedésben egy szalmával kitömött labdácskát találtak, amit két kapedliből gyúrtak össze. Minden valószínűség szerint olyan gyerekek utolsó játékszere lehetett ez a labda, akiket innen vittek el, s akik még reménykedtek abban, hogy egyszer visszajöhetnek érte.

Nagyszőlős, a zsinagóga képeslapon

Nagyszőlős, a zsinagóga belső tere

Nagyszőlős, a zsinagóga ma

A beregszászi zsinagóga (Berehove, Ukrajna) épületében most színház, könyvtár, ruhatarkáló található. A hatvanas években a belülről átszabott, leválasztott térbe egy szovjet stílusú mozaikot helyeztek el. Ennek két szélére egy-egy félbevágott fát helyeztek el az alkotó, amelyeket, ha összeillesztenénk, egy menórát kapnánk. Ez a rejtett utalás maradt mindössze abból, hogy egykor kik építették, mire használták ezt az épületet.¹

Az efféle történeteket hosszan idézhetném még.² A világ egyik legjelentősebb holokausztmúzeumának és gyűjteményének, a Washington D. C. United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) szervezésében kollégáimmal sok tucat interjút készítettünk az elmúlt években, elsősorban nem zsidó visszaemlékezőkkel (*bystander*) – olyanokkal, akiknek még van saját emléke arról, milyen volt, amikor itt együtt éltek zsidók és nem zsidók. Úgynevezett oral history interjúkat készítettünk – nyilván nem elsősorban a történelmi tényeket akartuk így megismerni, hanem azt megvizsgálni, ennyi év távlatából miként emlékeznek interjúalanyaink a történetekre. Bár a legtöbben gyerekek voltak még 1944 előtt,

1 Dési János: „Szovjet menóra” Beregszászban. *Fotolexikon*, 2016. <https://fotolexikon.blogspot.com/2016/11/szovjet-menora-beregszaszban.html> (letöltés ideje: 2022. április 5.)

2 Dési János: „Jó emberek voltak”. Kárpátaljai visszaemlékezések a zsidókra és a holokausztra. *Mozgó Világ*, 2019/7–8. 88–104; és Dési János: Az elpusztított zsidók emléke Kárpátalján. *Múlt és Jövő*, 2022/1. 4–23.

mégis, elsősorban a falusi, zártabb környezetben élők meglehetősen pontosan tudták felidézni zsidó polgártársaik mindennapjait.

Ezek az interjúk – amelyeknek készítése először a Covid-járvány miatt akadt el, most a háború teszi lehetetlenné a munka folytatását – az utolsó utáni pillanatokban készültek. Egyrészt a sok évtizedes távolság miatt egyre nehezebb szemtanúkat találni. Másrészt a mostani háború, a menekülthullámok – amikor is a magyarul beszélők nagy számban elindultak Magyarországra, s a helyükre Kelet-Ukrajnából érkeznek új emberek – valószínűleg véget vet az itteni magyar kultúrának. *Azaz szemtanúk sem maradnak már, akik be tudnának számolni arról, kik és hogyan éltek itt egykoron.* A zsinagógák közül sokat leromboltak vagy más célra használnak – így például az ungvári koncertterem lett, a beregszászi kultúrház, Körösmezőn a zsinagóga tűzoltóállomás, a mikve mozi volt egy ideig, és most üresen pusztul, Magyarkomjáton mezőgazdasági melléképület, a nagyszőlősi tornaterem volt, most csak a csupasz falak meredeznek, s ez még akkor is jellemző kép, ha közben több helyen felújítottak vagy rendbehoztak kisebb zsinagógákat – részben magyar kormányzati támogatással is. Igaz a minjen a legtöbbször – mint Beregszászban is – már a háború előtt se nagyon jött össze, még a szombatosokkal együtt sem, akiket gyakran bevesznek a kötelező tíz férfi közé.

S bár Huszton (Huszt, Ukrajna) szépen rendbe tettek egy zsinagógát, és a volt beregszásziak Shalom Alapítvány komoly munkát végzett, nagy kérdés, mi marad most mindebből.³ Az összbenyomás inkább a pusztulásé.

Hivatalos beszélgetőtársaink 2020-ig gyakran elmondták, hogy jó lenne segítséget, támogatást kapni a felújításokhoz, rendbetételekhez. De általában aztán mégis minden maradt a régiben. Most a háborúban pusztított Ukrajnának valószínűleg sokáig nem lesz ereje – még ha egyszer eljön a béke is – ezekkel az épületekkel törődni. A temetők jó része elhagyott, elpusztult – bár kétségtelen akad olyan, amit többé kevésbé rendbe raktak, mint a körösmezeit. De például Dobronyban a földre dőlt sírköveket nézve elszorul az ember szíve.

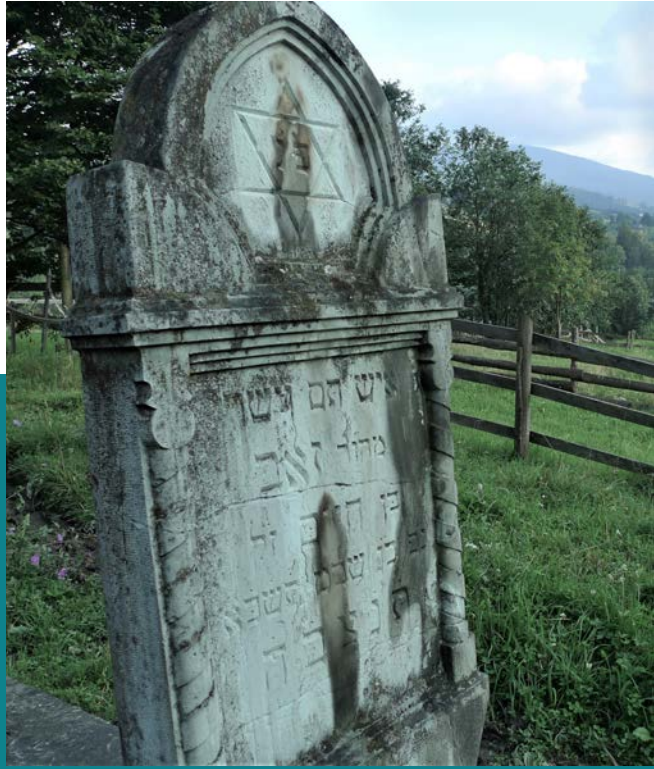
3 Gál Adél: Civil szervezetek Kárpátalján: a „Shalom Alapítvány”. *Kárpátalja.ma*, 2014. <https://karpatalja.ma/sorozatok/civil-szervezetek/civil-szervezetek-karpataljan-a-shalom-alapitvany/> (letöltés ideje: 2022. április 4.)

A beregászi zsinagóga rejtett menórát tartalmazó faliképe

Több száz órányi interjút vettünk fel (ezek nagy része az ushmm.org oldalon szabadon megtekinthető), főleg magyar és kisebb részben ukrán és ruszin nyelven. Csak reménykedhetünk benne, hogy mondjuk egy-két disszertációt készítő doktorandusz kedvet kap ahhoz, hogy alaposan feldolgozza az anyagot, amely nem csak a zsidóság sorsáról szól, hiszen interjúalanyainkat arra kértük, hogy egész életüket meséeljék el, a cseh-szlovák időktől kezdve a magyar bevonuláson át a szovjet uralomig, majd Ukrajna létrejöttéig. Így páratlanul értékes archívumot hoztunk létre az évek során. Néprajzi, szociográfiai, pszichológiai, gerontológiai, de viselettörténeti vagy éppen lakberendezési szempontból is érdemes lenne áttekinteni, ahogy az emlékezet működésére is kiváló példát ad, amit összegyűjtöttünk és megőriztünk.⁴

⁴ Az interjúk a USHMM megbízásából készültek. A project vezetője és szervezője: Noemi Szekely-Popescu, s az elmúlt évek munkáiban Kriza Borbála, Wizner Balázs, Dmitro Tuzhanski és Vakiv Marietta vett részt.

Körösmező, zsidótemető

Sokszor felvetődik, honnan tudjuk, mi igaz és mi nem abból, ami elhangzik. Ráadásul sok évtizeddel később, és úgy, hogy a szovjet időkben egyáltalán nem lehetett beszélni effajta dolgokról, ami szintén nem használ az emlékek pontos megőrzésének. Mi ezekre az interjúkra úgy tekintünk, mint bármely más történelmi forrásra. Ahogy a levéltárakban megtalált dokumentumoknak sem szabad egyből hitelt adni, hanem össze kell vetni más ismereteinkkel, ezekkel az elbeszélte történetekkel is így kell tenni. Mi interjú közben sosem javítottuk ki beszélgetőtársaink nyilvánvaló tévedéseit sem, hiszen arra voltunk kíváncsiak, ők mire és hogyan emlékeznek. És ha tizedszerre hallottuk, hogy a németek vitték el a zsidókat, akkor sem rándult meg az arcizmunk, de még arra sem, amikor valaki úgy idézte fel, hogy az oroszok lehettek azok. Magyar beszélgetőtársaink a lehető legritkább esetben mondták azt, hogy a magyarok lettek volna ezek.

Hozzá tartozik, hogy interjúalanyaink nagy része idős, kevésbé iskolázott, egész életében falusi, zárt környezetben élt. Ráadásul a sok impériumváltás mindig új oktatási rendszert hozott magával: nemegyszer olyan akad közöttük, aki csehül kezdte, magyarul folytatta, majd orosz nyelvű

iskolába került, hogy aztán a nyelvi kavalkádban gyakorlatilag analfabéta maradjon.

Magyar interjúalanyaink többsége rokonszenvvel mesélt a zsidókról, szinte nem akadt, aki ne mondta volna nekünk: „jó emberek voltak”. Ezzel együtt a klasszikus vérvádtól, a „zsidók nem dolgoztak, csak kereskedtek” típusú előítéleteken túl előkerült, hogy módosabbak voltak, mint a magyarok és az ukránok. (A szóhasználatban a zsidókat a „magyaroktól” mindig következetesen megkülönböztették alanyaink.) Ukrán beszélgetőtársaink általában kritikusabbak voltak a zsidókkal kapcsolatban, aminek részben az is lehetett az oka, hogy a zsidókat a háború előtt sokkal inkább a magyarok szövetségesének tartották. Az ukránok, ruszinok, huculok kirekesztettebben s szegényebben éltek a gazdaságilag amúgy is meglehetősen elmaradott vidéken.

A holokausztról vagy tudtak valamit, vagy alig-alig, de azért azt különféle módokon sokszor elmondták, hogy a szörnyűségek előbb a zsidókkal történtek, aztán pár évre rá a magyarokkal. A személyes tragédiákat nem érdemes összehasonlítani, de általában a soát nem gondolták különösebbnek vagy rendkívülibbnek, mint ami a magyarokkal történt 1945 után. (S most a bombázások, a menekülés időszakában már az ukránok is valószínűleg hasonlóan látják saját sorsukat.)

Az interjút összegezni, összefoglalni a már hivatkozott *Mozgó Világ*-ban és *Múlt és Jövőben* megjelent cikkben próbáltam. Most egyetlen interjú részleteit mutatom be.⁵

Bernát Berta, Dobrony

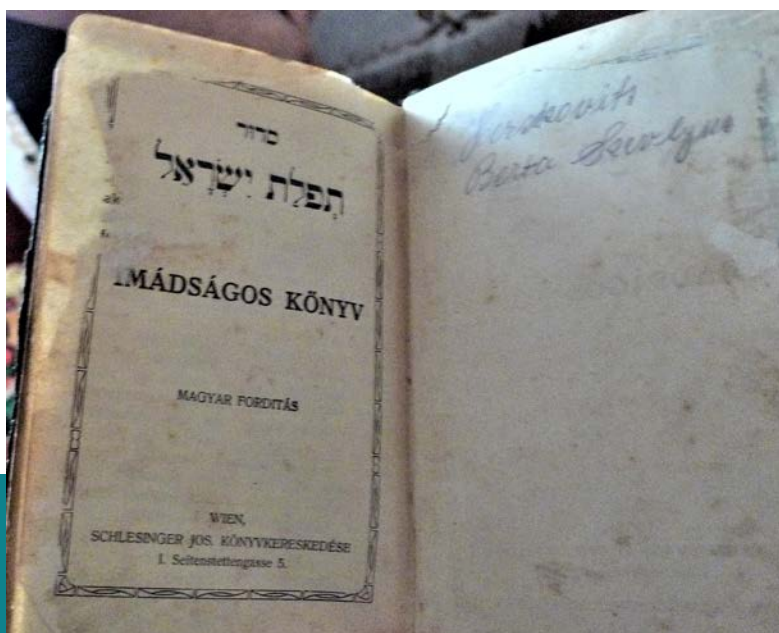
5 Az interjút a <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn624384> internetes címen lehet megnézni. (letöltés ideje: 2022. május 20.)

A beszélgetést, ahogy az elején hallható is, Nagydobronyban (Velika Dobrony, Ukrajna) készítettük 2018 tavaszán. Interjúalanyunk itt is született, és itt élte le az életét. A falu jellegzetessége, hogy gyakorlatilag csak magyarul beszélők laknak itt – igen sokan sosem tanultak meg ukránul, ami meglehetősen zárttá teszi a település életét. Még akkor is, ha főleg a férfiak, már a mostani háború előtt is, nagy számban elmentek innen az Európai Unió országaiba dolgozni.

A faluban egykor sok zsidó élt. Előző interjúalanyunk, akihez szintén váratlanul toppantunk be, megmutatta, hogy az éjjeliszekrényén tartott, nap mint nap forgatott Bibliájában ma is őrzi egykori osztálytársa, egy elhurcolt zsidó kislány fényképét. Igaz, azt is hozzátette, hogy a kislány valószínűleg túlélte a deportálást és külföldre ment. Ahol bizonyára sokkal jobban él, mint ők élnek, mégsem segített nekik, amit némi rosszalással a hangjában említett. Később elmesélte, hogy a faluba visszatért más túlélők hogyan nem kapták vissza egykori házukat, értékeiket, ezért *„el kellett takarodniuk”* – de a két emlék békésen megfért a fejében.

Benedek Irén, a deportált zsidó osztálytárs ma is használta imakönyvet

Az elhurcolt osztálytárs imakönyve

Ő ajánlotta nekünk interjúalanyunk Benedek Irént, aki 1931-ben született. Sok mindenre emlékezett a régmúltból, és beszámolóiban nagyon érdekesen keveredtek a zsidókkal rokonszenvező részek a vérvádig terjedő előítéletekkel.

Következzenek részletek a vele való beszélgetésből, amit Vákviv Marietta kollegámmal együtt készítettünk.⁶

– 1931-ben születtem, április 22-én. Elmondhatom, hogy hát ugye jó volt nekünk eleinte, még nem jöttek be az oroszok. Mert azért jó életünk volt.

– Meséljen róla, hogy hogy éltek a szüleivel?

– A szüleim nagyon okos emberek voltak, istenfélő emberek voltak. Az apám mesterember volt. Első mester a faluban, a világon mindent tudott. Guzsalyakat csinált, akkor ablakokat, ajtókat, bútort, ladikot, jármot, a világon mindent csinált az apám. (...)

– Hol tanult meg ilyen ügyesen csinálni dolgokat?

– Hát a nagyapám is ilyen famester volt, és akkor attól átvette a mesterséget. Akkor ugye hozzákezdték tojást hímezni húsvétkor, abban az

⁶ Az interjúból részleteket választottam, és csak minimális módon, ahol az érthetőség megkívánta, szerkesztettem az élőbeszédet.

időben még, hát na, evvel foglalkoztak. Meg templomba járók voltak, ez az igazság. (...)

– És hogy éltek, hogy teltek a mindennapok még itt, a régi időkben?

– Volt egy kis földünk, és aztán azzal is foglalkoztunk. Meg az apám, hogy mesterember volt, megéltünk, igen, tisztességes kenyeret ettünk, ez biztos. Mert aki ugye mesterember volt abban az időben, annak jó ment. Azért hogy minél hamarabb megcsinálja azt a guzsalyat, még olyan is volt, hogy ajándékot is hozogattak. Úgyhogy igen jó volt a szüleimnek ez a mestersége. Kis föld, meg ugye megtermett a magunk részére krumpli, kukorica. Aztán ugye testvéreim férjhez mentek, én '49-ben mentem férjhez. (...)

– Meséljen a háború előtti időkről, hogy milyen iskolába járt, mit, hova?

– Itt volt egy nagy iskola Nagydobronyban. Hát ugye '42-ben már megkezdődött a háborúskodás, mentek a Don-kanyarhoz, vitték a fiatal embereket meg az embereket a háborúba. Akkor már összecsaptak bennünket, három osztályt is egybe, mert nem volt tanító. Az jó volt, mert nem szorítottak bennünket, csak a magunk nyelvén beszéltünk. (...) Mi tanultunk sokszor énekeket, istentiszteletet tartottak. Ez a mindenféle matematika meg mit tudom én, akkor nem volt, csak földrajz, történelem, írás, olvasás, énekkar, sport.

– Csak magyarok jártak az iskolába?

– Csak magyarok. Mikor már '43-ban kezdték a zsidókat összeszedni, akkor már az izraelita gyermekeknek külön kellett, külön állították őket. Bejött a kakastollas csendőr az iskolába, azt akkor fel kellett állniuk. Mondta a tanító, hogy az izraeliták álljanak fölfelé, és álltak szegény gyermekek, aztán toborozták a zsidókat összefele, de mi még akkor fel se tudtuk ezt fogni, hogy mi lesz abból. Nem nagyok voltunk, még ötödik, hatodik osztályosok. Na, ebben az időben, hát igen sok zsidók jártak velünk, fiúk is, meg lányok is, aztán sajnáltuk őket. Másnap meg úgy volt, hogy mentünk iskolába, akkor már azoknak külön kellett az osztályba menni. Most mi már csak tíz percben az ablakhoz mehettünk, oda integettünk nekik, a barátnőimnek. (...)

– Sok zsidó járt az osztályba?

– Nagyon sok zsidó, hát volt itt vagy negyven család Dobronyban. Sok gyermekek voltak a zsidóknál.

– És együtt jártak.

– Mivelünk együtt jártunk, nem volt különbség, hogy azokat külön tanították volna. Együtt jártunk. Úgy jártak velünk, mintha ők is magyarok lettek volna.

– *Magyarul beszéltek?*

– Persze hogy magyarul beszéltek. Itt a zsidókkal olyan közös kapcsolatban voltunk, hogy olyan volt ez a szomszéd, mint a magyar szomszéd. Meg egy udvaron laktak, egy zsidó család, a testvéremékkal ott a felvégen, a kis Balogh udvarán. Azt ugye ott is ott laktak, Bumi bátyámék, suszter volt, hát olyan jó volt. Jó nép volt ez a zsidó. Nagyon sajnáltuk őket, mikor elvitték őket, hát sirattuk a lányokat.

– *Emlékszik, hogy hogy vitték el őket?*

– Bizony emlékszem, hogyne emlékeznék. Mikor elhatározták, hogy fogják őket vinni, hát akinek volt ilyen lovas szekere, nem voltak még traktorok, meg mit tudom én, hanem szekerek voltak, a kocsisokat utasították, hogy álljanak végig ott a köves úton, a templomnál. Menjenek egyedül egyenesen oda. Felsorakoztak a kocsisok, aztán 50 kilós csomaggal szabad volt csak minden zsidó családnak menni. Semmit nem szabad, csak a szükséges dolgokat. A gyermekeket beültették a szekerájba, meg ugye rúd volt oda csinálva, aztán deszka volt végig rátéve. A gyermekek, az apró gyermekek meg az öregek bent ültek a szekérben, aztán ezeknek meg kint volt a lába, kint csüngött, lent már ugye, hogy nem fért bent a gyermekektől. Oszt odamentünk, aztán kezét fogogattunk velük, köszöntgettünk tőlük elfelé. Jaj, Arankám! (...) Hát aztán odajött egyszer egy csendőr hozzánk, mert sok nép volt ott, akinek ugye szomszédjában zsidó lakott, meg mindenki akkor úgy fel volt buzdulva, igen, mindenki kikísérte a jó embereit. Aztán odajött a csendőr meg a bíró,⁷ akkor Füttyösi János bátyám volt a bíró. Azt mondja a csendőr, hogy mit szeretik őket? Magukért sírjanak, ne ezeket sirassák. Oszt hajtottak bennünket a szekertől elfelé.

– *Sejtették a zsidók, hogy hova viszik őket, vagy mi lesz velük?*

– Hát biztos, hogy tudták. Volt egy zsidó ember itt a faluban, oszt édesapámnak az igen jó embere volt. Az titokban még járt ide, mert nálunk vasárnap esténként istentiszteletet tartottak. A zsidó ember este mindig jött az istentiszteletre. Itt beszélgettek a Bibliáról, szóval igen, hitte az Istent, nem a zsidó vallást. Na, aztán arra lettem figyelmes, hogy

7 A bíró itt a helyi közigazgatás vezetője.

beszélgetnek, ott ugye volt vagy öt vagy hat ember, nálunk idősebbek. És az öreg zsidó ember, Móric bácsi [elmondta], hogy minket visznek a vesztőhelyre. Ahol minket, azt mondja, el fognak égetni, kifüstölünk. Így már a Móric bácsi elbeszélte: de én oda nem megyek. Olyan helyen visznek bennünket keresztül, hogy híd lesz, valami patak, aztán sikerül nekem, azt mondja, kiugrani a szekérből, vagy autón visznek, nem tudom, hogy fognak vinni, de én beleölöm magam a vízbe, én oda nem megyek a vesztőhelyre. Azok tudták, hogy hova fognak menni. Aztán elébb elvitték Ungvárra őket a téglagyárba, ott volt a gyújtó láger, oda zsúfoltatták be az összes zsidókat, illetve az ungvári járásból. Hát ugye az anyám is olyan volt, hogy sütött egy kemence kenyeret, oszt vitt nekik oda enni (...).

– A mamája vitt kenyeret?

– Nemcsak ő vitt, hanem sokan mentek innen szekeren, nem voltak még buszjáratok, csak szekeren mentek. Azt felpakoltak egy kis szalonnát meg zsírt. Nem számított akkor már a zsidóknak, hogy nem szabad enni nekik zsírt, mert ugye nekik tiltva volt, hogy disznóhúst nem szabad enni. Na de nem halhattak éhen (...), hát akkor megszírozták a kenyeret szegények, meg ugye azt a nagy buta kenyereket sütögették a kemencébe. Mikor odamentek a téglagyárhoz, hogy beadják oda, hát ugye várták szegények, mert éhesek is voltak ott. Elmondta édesanyám, hogy ott is kakastollas csendőrök hajtották őket elfele. Hajtották őket teljesen el, de aztán azért volt valamelyikben becsület, hogy odaengedte, akinek a nevét szólították, azt odaengedték. Azt odaadták neki a kenyért a rácson keresztül, a kerítésen keresztül, mert vaskerítés volt, befért a kenyér. Meg a tetején beadták, a kerítésnek a tetején.

– Arról tessék mesélni, hogy éltek még a háború előtt itt a zsidók? Tehát hogy láttak, milyen szokásaik voltak. Mire tetszik emlékezni?

– Hát arra tudok emlékezni, hogy ők igen, megtartották a szombatot, a bátyáméknál ott a kis Balogh Gyula, azon az udvaron is volt, egy zsidó család.

– Hogy hívták őket?

– Eztet Bumi bácsinak hívták. Aztán velem meg átellenben Fitying család lakott. (...) Aztán szombaton úgy mentem nekik meggyújtani a tüzet, azt már akkor tudtam, hogy egy-két szem cukor, nekem már mindjárt kinéz, pláne, amikor jött a karácsony, akkor ugye karácsonyfára jutott cukor, mindig adott az öreg. Fitying bácsihoz (...) mentem mindig tüzet rakni nekik.

– És miért kellett nekik tüzet rakni?

– Hát ők nem raktak tüzet, mert nekik akkor nem szabad volt. Mikor eljött a szombat, akkor már nekik nem szabad. Úgy mondták ők, hogy Sábec. Meg aztán, hogy elmondjam még azt is, itt a köves út mentén (...) lakott a metsző zsidó, aki elrendezte a kacsáknak meg a libáknak a nyakát.

– Kacsát vagy libát?

– Kacsát, libát. Mindegy. Ezek a zsidók csak kacsaszírral meg libaszírral ettek. Aztán akkor, ha küldték velem a nagy libát, alig bírtam a hónom alatt vinni.

– Magát kérték meg, hogy vigye el a sakterhez?

– Hogy vigyem el, igen, vigyem el oda az izének, aki elvágta a nyakát.

– És arra nem tetszik emlékezni, hogy hogy csinálta?

– Elvágta a nyakát, aztán akkor fogta, betekerte, hogy ne folyjék a vére. Zsidó nyelven felírta, hogy kóser vagy tréfnyi. Mikor már a hónom alá vettem a libát vagy a kacsát, akkor már mindig mondta a gazdasszony, a Bumi néni, hogy adná azt a Mindenható, hogy ne lenne tréfnyi. Hát nem értettem akkor, hogy mi az a tréfnyi. Visszaérek, kérdezték, mi van Irénke? Én mondom, én nem tudom elolvasni, de rá van írva a papírra, hogy kóser vagy treffnyi.

– Kapott kóstolót, amit főztek, sütöttek?

– Nem, nem. Olyan sok gyermekük volt, hét, hogy nem jutott másnak.

– Miért magát kérték meg, miért nem küldte el valamelyik saját gyereket a szomszéd?

– Kicsik voltak azok még. Szomszédok voltunk. Jóban volt mindenki mindenkivel, az összes zsidók mindenkivel jóban volt. Nem volt, hogy na, ők zsidók, vagy mit tudom én. Sőt, még ezek a zsidó lányok, akik velünk jártak, hozták mindig a pászkat. Nagy, gömbölyű pászkat hoztak, nekünk az igen jólesett mindig.

– Tetszik emlékezni az osztálytársai nevére, a zsidó osztálytársaira?

– Hogyne, hogyne! Krausz Aranka, volt Friedmann Márta, Rózner Ferenc, Grünwald Éva, aztán ki volt még? A Joli, Banka Márta, Weiss Márta, ezekkel barátnők voltunk az iskolában.

– És néha ment hozzájuk vendégségbe, vagy ők eljöttek magukhoz?

– Libát ők is tartottak, meg kacsát is. Aztán együtt mentünk a gyermekekkel, a lányok, akik már olyanok voltunk, hogy mentünk a mezőre füvet szedni nekik. Együtt cimboráskodtunk.

– *Mit szóltak a nem zsidók, a többiek, amikor mondjuk az iskolában fölállította a csendőr a zsidókat? A szülei vagy a tanító, mit mondtak erre?*

– Nem mondtak erre semmit, csak eltiltottak bennünket, egyszeriből elkülönítettek. Többet soha nem beszélgettünk velük, csak az ablakon keresztül integettünk egymásnak.

– *De akkor még ott maradtak a régi házaikban.*

– Ott voltak a régi házaikban, mikor aztán parancsot kaptak, hogy be kell őket szállítani Ungvárra, azt ugye vitték a krematóriumba, hogy elégessék őket. Nehéz helyzet volt az akkor. Fel volt az egész falu háborodva.

– *És mi lett a házaikkal meg a holmijaikkal?*

– Ugye a zsidóknak igen sok szép holmija volt, meg bútorozott házak.

– *Gazdagabbak voltak, mint a többi ember?*

– Ezek mind. Foglalkoztak mindennel, boltosok voltak, meg egy bankár volt, az Adolf család. Meg tollat gyűjtöttek és gumit.

– *Szép holmijaik voltak?*

– Sok szép holmijaik voltak. Mikor elszállították őket, a zsidókat elvitték, akkor a zsidó templomba beszállítottak mindenféle holmijukat a zsidóknak. Rakásra hánytak dunnát, párnát, bútort, sok szép mindenük volt azoknak a zsidóknak. Mikor bejöttek az oroszok, akkor a jónép nekiesett a prédának. Betörték az ablakot, az ajtót, aztán a zsidó utca elejét, mindent, ami csak mozdítható volt, mindent elvittek. Én is igen akartam, meg a testvéreim is, de a szüleim nem hagytak, hogy hazavigyünk a házunkba valamit.

– *És miért nem?*

– Azért, mert a Szentírást mindig olvasták, mint jómagam is olvasom a mai napig is, hogy ne örülj a prédának. Nem hagytak semmit, még egy bábrongyot sem hagytak hazavinni. Semmifélt.

– *A faluban a többiek nem olvasták a Szentírást?*

– Dehogyanem. De hát van, aki szokásból megyen a templomba. Mikor kijön, már akkor azt se tudja, mit is prédikáltak. (...)

– És a házaikkal mi lett, az elhagyott házaikban?

– Akinek nem volt még lakása, (...) azok mind igyekeztek elfoglalni egy-egy zsidó házat. Mindnek gazdája került. Elfoglalták, úgy ni, hogy belementek, ott laktak.

– Volt olyan zsidó család vagy olyan, aki hazajött a háború után?

– Volt. Nem jött család, csak aki már megmaradt. Hogy őszintén elmondjam a szép lányokat, derék leányokat, meg a szép fiatal asszonyokat, a németek, a német tiszték kiválogatták maguknak, mint akivel éltek az ő életüket. Aztán ezek már haza is jöttek, mikor már felszabadultak, már Auschwitzban meg Birkenauban, akkor ezek hazajöttek Dobronyba. Na de már nem tudtak hova menni. Már nekik lakásuk nem volt, meg semmijük se volt. A testvéremnek is hazajött két barátnője. Frida. Milyen Frida volt, na? Aztán nem tudtak hova menni. Egy éjszakát megháltak ott nálunk, két zsidó leány, nem volt ugye, hova menni neki. Mi voltunk a legközelebbiek. Azt mondja a Frida (a testvéremnek), hogy hát Bözsi, nagyon köszönjük, hogy olyan szívességet tettetek, hogy befogadtatok bennünket, de aztán nekünk menni kell. Itt nincs maradásunk.

– És mi történt velük, elmesélte ez a két lány például?

– Mindent elmeséltek, azok mindent elmeséltek, hogy hogy volt, mint volt. Mint elmondtam, hogy ezek a német katonák követték őket, mint feleségnek úgy használták, és hogy mit csináltak velük. Hogy gyermek ne legyen forró főtt vizet a petefészkekbe, az injekciós tűvel, fecskendeztek, hogy ne legyen gyermek. Hát mit szenvedtek azok? Gondolja már meg, mi volt az. Így elmondták, na. Így elmondták eztet. Főtt vizet, felfőzték azt az injekciós tűbe, fecskendőbe, belecsúsztatta a petefészkebe belepriccolták. Micsoda szenvedés volt ez. Aztán megmutatta, a hóna alá be volt sütve [a szám], az is egy fájdalmas lehetett, mikor ezeket megszámozták, mindent.

– Mondta, hogy a zsidók sejtették már, mielőtt elhurcolták volna őket, mi vár rájuk. Nem próbáltak elbújni, elszökni?

– Hová? A (...) nénikénknek nem volt gyermeke, egy kislányt magukhoz akarták venni. Az annyi idős lányt, mint én, az akkor még tizenhárom éves volt csak, Lebovics Ági. Azt ugye majdnem elvitték a nénémet is azért, mert pártját fogták kislánynak. [Megpróbálta elrejtetni. – D.J.] Úgy gondolta a néném, hogy legalább az egy kislány hadd maradjon meg, ha már ugye fiatal asszonyt elviszik, az anyját. Azoknak fel volt írva az

összes zsidóknak a neve mind, és be kellett hozni őket, majdnem elvitték a nénémet is.

– *Lebovics Ágit elvitték?*

– El bizony, sose hallottunk felőle. (...)

– *A háború után beszélgettek arról, hogy mi történt velük?*

– Persze. Különösen az öregek, azok igen, sokat beszélgettek róla, hogy hát. Na de hát, akkor nem tudtam felfogni aztat, hogy minek büntette meg Isten őket ezért, hogy hát ilyen csapás érte őket. Én hiába olvastam a Szentírást, és az iskolában is tartottak nekünk hittanórákat is, de még úgy sem tudtam felfogni, hogy mi ez. Már mikor aztán már nekem is megnyílt az elmém [jöttem rá]: csakugyan Isten büntetése volt ez, mert mikor az Úr Jézust megfeszítették, hát akkor, mondták, hogy rajtunk áll, és a mi magzataikon az átok. Magukra kérték az átkot.

– *Na de a kislánynak, akit próbált a nénye elbújtatni, mi köze volt ehhez?*

– Hát mi köze volt ehhez? Megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban, harmad- és negyedízigen. Az apró gyermekek nem voltak vétkesek, de az atyák, a régi első, az öreg zsidók, akik ugye megfeszítették [azok voltak], pedig az Úr Jézus is zsidó származású volt. De Isten azt választotta ki az ő nemzetségének, és ugye ellene pörögtek. Megfeszítették az ő egyszülött fiát.

– *Azért vitték el őket vajon?*

– Tessék?

– *Azért vitték el őket '44-ben?*

– A Szentírást most már úgy jobban fel tudom fogni. Kivettem belőle, hogy csakugyan ez a büntetés rajtuk lesz mindig, amíg csak a világ világ lesz.⁸

– *De ha visszatérünk a Szentíráshoz, akkor az is benne van, hogy Isten nem büntet ártatlanokat.*

– De aki megérdemli [azt igen], és magukra kérték ők azt a büntetést, amikor az Úr Jézus szenvedett a keresztfán.

– *Ha az Isten mindenkit így büntetne, akkor mi már rég nem lennénk.*

⁸ Nem csak Benedek Irén magyarázta így nekünk az okokat. Például egy nagyon kedves körösmezei interjúalanyunk is ezzel indokolta a zsidók megölését, hozzátéve, hogy a maradék is így fog járni: <https://youtu.be/xq-ILWzhBg> (letöltés ideje: 2022. május 20.)

– Már nem. De irgalmas, kegyelmes az Úristen, mert nem engedte, hogy elpusztítsanak mindenkit, [hiszen] az ő képmását hordozzuk. Most is elpusztíthatna egy pillanat alatt bennünket, de olyan kegyelmes az Úristen, hogy nem akarja, hogy aki az ő képmását hordozza, elpusztuljon. És ha csak egyet megment is ebben a bűnös világban, akkor már nagy öröm van a mennyben is.

– *Viszont a zsidók is az ő képmását viselik. Sőt, velük kötött először szövetséget.*

– Velük kötött szövetséget, az biztos, (...) de ezek mindig ilyen lázongók voltak, ezek a zsidók, még a mai napig is.

– *Mai napig is lázonganak?*

– Hát, hallom éppen úgy a tévében is, hogy onnan mi a helyzet.

Az interjú további részében arról beszéltünk, hogy a családja miként élte át a második világháborút, mi történt a testvéreivel, az apjával. Milyen volt, amikor bejöttek az oroszok. Rablás, gyilkosság, nemi erőszak, egy új rend kíméletlen és kegyetlen bevezetése. Tanulságos történet, de erről majd egyszer máskor. Aztán visszaterelődik a szó a zsidókra, konkrétan a Weissre.

– *Ki volt ez a Weiss?*

– Egy zsidó, beállt [hozzájuk]. Ez valami ungvári zsidó volt, de ide bekerült Dobronyba. Beállt ilyen finácnak. Házról házra járt, hogy kinek milye van, aztán elhordatták. Az uram már a vasútnál dolgozott, de iparkodtam én is. Mindig disznókat tartottam. Közben meg államkölcönt vetettek ránk, olyat, hogy még az uramnak a fizetéséből se telhetett volna, amit odaadtam Sztálinnak. Erre elvitték a disznókat. Akkor volt egy kis tengerink. A padláson volt a hordó, aztán én abba mindig a száraz kukoricát beleöntögettem. Aztán egyszer megint jöttek. Huszonöten jöttek ide az udvarunkra puskával, hogy fizessük meg az államkölcönt. Nem volt miből megfizetni. Hát szegények voltunk. És akkor felmentek a padlásra széjjelnézni, hát ott a tengeri. Hoztak három nagy zsákot, a Berényi Jóska, a Tiszta Sándor, a Jani, meg a Weiss. Az merte belefele a zsákba a tengerit. Én meg ahogy belenyúlt, ütöttem a hátát, vágtam ököllel, hogy nem viszed el innen. (...) Elvittek engem, bezártak. Ahol most van az iskola, ez a nagy épület. (...) Három nap meg három éjszaka oda voltam bezárva. Gyermekek meg itthon voltak. Itt hagytam az egyéves kislányomat. Az uram meg reggel elment dolgozni, a szomszédasszony vigyázott a kislányra. Ott voltam három nap meg három éjszaka bezárva. Aztán

(...) akkor elvittek a községhez, ahol most van a bank. (...) Vittek kihallgatásra engemet. Na, azt mikor lekísérnek oda, összekötözött kézzel, leülök, ott vannak a nagykutyák, mind a betyárok, az asztal leterített piros ronggyal, piros lepedővel, egy nagy milicista ott ül az asztalnál. Vele kellett nekem szemben ülni, mind ott álltak azok, akik itt voltak, akkor huszonöten, mind ott voltak. No, aztán akkor azt mondja, hogy is volt ez? Ott volt a tésztavágó késem. (...) Azt mondja, evvel akarta legyilkolni az állam emberét? Hát mondom, igen. Önvédelem volt. (...) Ez az ember engem meg akart erőszakolni. Hogy jön ő ahhoz, hogy zsidó létére, hogy keresztényt.... Jaj, nekem, hát a zsidó...

A történet folytatásában még megtudtuk, hogy beszélgetőtársunk mind a mai napig azt a héber–magyar nyelvű imakönyvet használja, amelyet deportált osztálytársa, amikor vitték el, a kezébe nyomott. Csak az a baja vele, hogy az Úr Jézusról nincs (a zsidó imakönyvben) semmi. Aztán visszatérünk oda, hogy nem kellett volna Krisztust megfeszíteni, mert abból lett a bajuk. S amikor ettől a hangulat cseppet feszülté válik, Irén néni felidézi, hogy a szomszéd zsidó Móric bácsitól ő nagyon szép dalokat tanult, amikor az imádkozott és egy furcsa dobozt szíjazott magára, s elénekel nekünk egy valamikori, talán cionista dalt.⁹

9 Zsidó ének. <https://youtu.be/GgJMh9rg614> (letöltés ideje: 2022. május 20.)

Rugási Gyula

Aszfodélosz leimón (A „túlvilági emlékezet”)

„Az Aszfodélosz messze van még,
a füstsűrke tavasz, mikor
a homok felsuhog, s a tajték
vízpermetet gyöngyözve forr.
De lelke már belép a körbe,
mint Perszephoné, s nincsenek
halott-országban napsütötte,
tündöklő, karcsú, szép kezek.”

(Oszip Mandelstam: *Meganom*)¹

1.

A II. század derekától fogva² a birodalomszerte terjeszkedő kereszténység történetének mindmáig az egyik legnagyobb horderejű ideológiai hadműveletét hajtotta végre: az *egységes szellemi univerzum* megalkotását. A II. századi apologéták Jusztinosztól Hippolütoszig ívelő sora a nagy és kis kultúrák vallási rendszereinek, misztériumainak és kultuszainak alig áttekinthető, turbulens sokaságából olyan univerzumot hívott életre, ahol az említett vallási jelenségek, lokális múltak mind „megnyugtató-

□ Rugási Gyula az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem és a Szent Pál Akadémia egyetemi tanára, e-mail: rugasigy@or-zse.hu

1 Az idézett Mandelstam-versszak szó szerinti fordítása:

„Még messze van az Aszfodélosz,/ Áttetsző-sűrke tavasz./
Miközben valójában még / Susog a homokfövény, forr a hullám./
De itt a lelke belép,/ Mint Perszephoné a könnyed körbe,/
És a holtak országában nem fordulnak elő/ Elbűvölő napbarnította kezek.”

2 A fenti datálás kényszerszülte; egyszerűen arról van szó, hogy az i. sz. 70–140 közötti időszak úgyszólván *dark ages* a patrisztika történetében.

an”³ illeszkedtek a bibliai kinyilatkoztatás mindenségébe. A világ-vallás lényei egytől-egyig levedlették hamis isten-neveiket és gonosz angyalokként vagy éppen démonokként lepleződtek le”⁴ a Krisztus-hit követői előtt. Ennek a nagyszabású szellemi offenzívának az egyik fontos mozzanatát jelentette a görög mitológia alvilágának, „Hadész lakának” az annectálása, valamint a Héber Biblia alvilágával, a Seóllal való szisztematikus egybeolvasztása. A II. századi atyák e grandiózus műve – szintén máig ható érvénnyel – olyasfajta mnémotekhnét, emlékezőtechnikát alakított ki, amely fel-felbukkan ugyan a teológia, a vallástörténet, a klasszika-filológia fogalmi szótárában, ám az arisztotelészi logika megteremtette tudományosság és diszkurzív nyelv követelményeinek megfelelően csak rendkívül nehezen értelmezhető.

Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy az Antoninusok korát át-szövő szellemi hadművelet egyáltalában nem előzmények nélkül való; az előtörténet első szimbolikus mozzanatát nagyjából négy évszázaddal korábban, a hellenisztikus múltban kell keresnünk, egészen pontosan a Héber Biblia, a Tanakh első görög fordításának, a *Septuagintának* a létrejöttében. Amint köztudott, a rabbinikus hagyomány e fordítás-művet a kinyilatkoztatás szent nyelvének elárulásaként értelmezi. A mi szempontunkból viszont éppen ez az árulás a fontos, hiszen ráirányítja a figyelmet arra, hogy a fordítás-mű szöveg univerzumában olyan megfeleltetések sorakoznak, amelyekre nézve teljes mértékben érvényes Franz Rosenzweignek az „*ehje aser ehje*” formula görögösítésével kapcsolatban tett megállapítása; „a világtörténelem benne áll a szótárban”.⁵

Ám a nyelv beláthatatlan mindenségének a tanúságtétele önmagában nem elégséges ahhoz, hogy kitapinthatóvá, mi több, megpillanthatóvá tegye számunkra Hadész – különösen pedig a Tartarosz – paradoxonokból emelt falait. Ehhez már a mitikus héroszok (elsősorban is Odüsszeusz) esztelenségbe hajló extravaganciájára van szükség, miközben a jelenlegi korszak filológusa különleges katabasizist hajt végre: alászállást a logika alvilágába. Abba a világba, ahol az elvont fogalmak alkalmasint (árny)testet öltött lényekként bukkannak fel előttünk, vagy ahol az

3 „Megnyugtatóan” – korántsem az annectált hagyományok és vallások szempontjából, hanem logikai értelemben.

4 Az ilyen típusú, a Bibliában kulcsfontosságú elvet nyugodtan nevezhetnénk „negatív epifániának” is.

5 Franz Rosenzweig: Viszontválasz Rudolf Ehrenberg válaszelevelére. (1913). In: Franz Rosenzweig: *Nem hang és füst*. Budapest: Holnap, 1990. 16.

illékony fantázia szülötte már a hely is, ahol vagyunk. Hadész birodalmában ilyen különleges asylum az *Aszfodélosz leimón*, az Aszfodélosz mező, ahol a homéroszi mithográfia szerint elsősorban a trójai hőroszok múlttól megszabadult (megfosztott) árnyai tengetik örökkévaló hétköznapijaikat. Azoknak, akikkel itt „találkozhatunk” – miután ittak a feledés folyójának, a Léthének a vizéből – az elméjéből kitörlődik a teljes múltjuk. Ám ahogyan azt évezredek óta minden iskolás gyerek tudja: a szóbanforgó hőroszoknak a feledés árán az egész eljövendőn átívelő, örök dicsőség az osztályrészük.

Emlékezet és feledés el nem enyésző limeseinél időzünk tehát, pontosan úgy, ahogyan az ókeresztény kor említett szellemi térfoglalása óta szinte mindig. A II. századi atyák mindannyian idézik Homéroszt, Hésziodoszt, a tragédiaköltőket a halál utáni léttel kapcsolatban, világossá téve, hogy valamennyi olyan lélek, aki „akárcsak az álomkép repül erre meg arra”,⁶ valójában a zsidó-keresztény alvilág lakója. Küléné hegyi Hermész – mint sötét angyal – továbbra is kalauzolhatja a surrogó árnyakat, ám immáron gyökeresen más státuszban és másfajta uralom alá rendelve. A bibliai kinyilatkoztatás alapján öröktől fogva, mindig is így volt, s ennek a maga rendelt idejében (*beétó*) ki kellett derülnie. Újfajta igazlátás körvonalaibontakoznak hát ki a szemünk előtt, amelyhez mérten nemcsak a kétség válik árnyképpé, hanem a zsoltáros Aszáf metaforáját kölcsönözve maguk a kételkedők is lidérces álomképként tűnnek el⁷ a mitológiai Hadész körvonalaival egyetemben.

Mindenesetre az Aszfodélosz mező, amely a korai középkortól limbusként jelenik meg a nyugati teológiában és irodalomban, korántsem olyan hervatag melankóliával jellemezhető hely, mint amilyenné a klasszicizáló hagyomány minősítette. Egyfajta *örök agón* szimbolikus színtere ez a homéroszi táj, ahol a görög mitológia és a bibliai kinyilatkoztatás világa – mint valami torz tükörben – szemlélik egymást. A puszta szemlélődésen túl persze a stratégiai cél is világos: a másik eleven világának végérvényesen a múltba taszítása. Tudjuk azonban, hogy e háború vesztesének, a hellén mitológiának a múltja olyan, mint a homéroszi hőroszok dicsősége: örök. Sohasem tűnik el a kinyilatkoztatás világának történet-horizontjáról; a fenti világ polgára, ha akarná, akkor sem tudná elfelejteni. Léthé folyójának vize csak a mitológia (emberi) lényeknek kínál feledést.

6 *Od.* XI, 221. (Devecseri Gábor fordítása.)

7 *A 73. Zsoltár* 20. versére gondolok: „kahalóm méháqic adonáj báir calmám tibze” (mint álmot ébredéskor hessented el Uram, árnyképüket, amelyet megvetsz).

2.

A II. századi középplatonikus filozófustól, Kelszosztól, Porphürioszon, Julianosz aposztatán át Schellingig, Nietzscheig alig belátható azoknak a száma, akik az imént vázolt szellemi status quo érvényességét tagadják, s a mitológia örök múltját reaktiválhatónak vélik. Az ifjú Nietzsche a *Mi, filológusok* vázlatai között írja a következőket: „A kereszténységgel egy olyan vallás kerekedett felül, ami az ember görögség előtti állapotának felelt meg: hit a mindenben és minden egyes emberben végbemenő bűvös eseményekben, véres áldozat, babonás félelem a démonok büntetésétől, kétség önmagunkban, eksztatikus tépelődés és hallucináció; maga az ember jó és gonosz szellemek és harcosok küzdőterévé vált.”⁸ A görögség előtti Nietzsche-nél – miként ez számos szöveghelyen kiderül – egyértelműen a mitológia olümposziak előtti szörny-világának felel meg, tehát valami vad, sötét és kaotikus képződmény. Bár expressis verbis sehol sem kerül kimondásra, a *Mi, filológusok* szerzője a kereszténység „szellemére és sorsára”⁹ nézve valami egészen megdöbbentő, alvilági perspektívát vázol fel.

Szinte minden, ami az ókori keresztény egyházatyák tevékenysége nyomán az új szellemi birodalom megszilárdítása érdekében történik, az – képletesen szólva – a nietzschei szándék és múlt-perspektíva *ellenében* történik. Kezdetben csak „kívülről”, a harcos egzegétáknak a *religio* fogalmát körülíró műve gyanánt, később viszont már „belülről” is, körülbelül Evagriosz Pontikosztól fogva minden létező világok interiorizációja révén – az emberi lélekben. A *Vallomások* X. könyvében olvasható Szent Ágoston tépelődése az emlékezet természetéről. Itt derül ki, hogy micsoda hatalmas és félelmetes birodalom húzódik az emberi belsőben, olyan, amelyik – szemben a külvilág látható politikai alakulataival – lerombolhatatlan: „Ezt művelem bensőmben, emlékezetem óriási csarnokában (in aula ingenti memoriae meae). Szolgálatomra áll itt az ég, föld és a tenger, mindazzal, amit rajtuk észlelni tudtam, kivéve azt, amit elfeledtem. [...] Itt van minden, amire emlékszem, mert magam tapasztaltam, vagy elhittem. (Ibi sunt omnia, quae sive experta a me sive

8 Nietzsche, Friedrich: Gondolatok és vázlatok a *Mi, filológusok* című korszerűtlen elmélkedéshez. In: Nietzsche, Friedrich: *Ifjúkori görög tárgyú írások*. Budapest: Európa, 1988. 222.

9 Utalás Hegel fiatalkori, a „Jénai-kéziratok” közé sorolt írására, amelyet Wilhelm Dilthey látott el „A kereszténység szelleme és sorsa” fantáziacímmel.

credita memini).”¹⁰ Mi több, a totális emlékezet sivataga még a Léthé vizét is kiszárítja, holt folyómederré változtatva azt. Már csak egy emléktábla hirdeti, hogy hajdan a feledés bővizű folyama hömpölygött itt.¹¹ „...biztos vagyok benne – írja Szent Ágoston –, hogy magára a feledésre is emlékezem, amely pedig mindazt, amire emlékezem, elpusztítja.”¹² Itt és még inkább a nagy, szisztematikus teológiai műben, a *De Trinitatē*-ben érzékelhető egyértelműen, hogy a mitológiai emlékezet hadállásai összeomlottak, Mnémoszüné hatalma leáldozott.¹³

Földi pályafutásának végén, az úgynevezett „Búcsú énekében” Mózes engedetlenség esetén az Úr nevében fenyegeti meg Izrael népét, akkor is, és mindenkor a történelem folyamán; a megtorló intézkedések közt egyebek közt ez is szerepel: „Mert tűz gyullad ki haragomban és éget a Seól aljáig, (ki-és qodhá beappi vattiqad ad-seól) megemészti a földet és termését, lánggra lobbantja a hegyek alapjait.” (5Móz 32,22) A Biblia Istenének perzselő haragja elől nincsen menekvés, hiszen minden jel arra vall, hogy a Seól/Hádész, s azon belül is a Tartarosz/Gé Hinnom „pokoli klímáját” kétféle tűz tartja fenn: az egyik a kárhozatra ítélt angyalok természetéből, azaz magából az örök bűnösségből fakad, a másik energiaforrás viszont az Úr korszakokon átívelő *haragja*. A legnagyobb görög hőrosz, Akhilleusz haragjából az epikus múlt teljessége táplálkozik; a Homérosz néven ismert rhapszodosz ezt a bizonyos *haragot* invokálja, amikor belefog végtelen énekébe.¹⁴ A Biblia Istenének haragja viszont betölti az egész történet-horizontot, egységbe olvasztva a prófétai múltat és jövőt, áthatol az egeken, s lejut a Seól legmélyebb bugyraiig. Vajon tudják-e az Aszfodélosz mezőn árnyként imbolygó homéroszi hősök, hogy enyészhetetlen lényüket e kétféle harag együttese „élteti”?

10 Augustinus: *Confessiones*, VIII,14. In: Szent Ágoston *Vallomásai*. Budapest: Franklin, 1944. 242–245.

11 Az eleven kultikus háttérüktől megfosztott mitikus történeteket tablóba rendező mitográfiai hagyomány – elgondolásom szerint – már eredendően megbontja az *emlékezet* és a *feledés* közti kényes egyensúlyt, azt a viszonyt, amelyet a fiatal Nietzsche a görögség életképességének egyik fontos zálogaként jelöl meg.

12 *Confessiones*, XVI, 25., Szent Ágoston, 262.

13 A *De Trinitate*-ben összegeződik két kulcsjelentőségű teológiai, illetőleg filozófiatörténeti mozzanat: Szent Ágoston egyrészt az emberi lélek hármas felosztását a Trinitas három személyével felelteti meg, másrészt pedig végérvényesen a háromosztatú lélekfilozófiai toposz harmadik területévé teszi az *emlékezetet*.

14 II. I, 1–2. „Haragot, istennő zengd Péleidész Akhilleuszét, / vészest, mely sok ezer kint szerzett minden akháznak” (Devecseri Gábor fordítása).

Akhilleusz, i.e. 3. századi
kerámia váza ábrázolásán
Wikimedia Commons

Az *Odüsszeia* utolsó, XXIV. énekében Penelopé meggyilkolt kérőinek alvilági útját követhetjük, amint Hermész, a pszükhopomposz vezetésével végső tartózkodási helyük felé haladnak. „Így mentek surrogva azok, s Hermész, a segítő, / amíg ők összefogódkodtak, a nyirkos utat mutogatta.” (*Od.* XXIV,9-10) A pontos útleírás – szó szerinti fordításban – így folytatódik: „Ókeanosz hullámverésénél, Leukasz sziklaszirtjénél, és a Nap kapujánál, az álmok népénél mentek el. Hamarosan az Aszfodélosz mezőhöz értek, itt lakoznak a lelkek, s az életfáradtak árnyai (aipsza d’hikonto kat’aszphodelon leimóna, entha te niauszi pszükhai, eidóla kamontón.)” (*Od.* XXIV. 11-14)¹⁵ Az Aszfodélosz mezőn pedig az újonnan érkezett lelkek a már korábban elhunyt akháj hősök árnyaival találkoznak. Dramaturgiailag talán az egész homéroszi vers-folyam legfantasztikusabb pillanatai következnek ezután: Péleión – azaz Péleusz fia Akhilleusz – árnya megszólítja a friss jövevény, az Átreidész Agamemnón

15 Devecseri Gábor fordításában: „Ókeanosz sodránál, Leukasz szirtje tövében/ mentek el ők, meg a nap kapuján át és hol az álmok/ népe tanyázik: az aszphodelosz-réthez hamar értek,/ mert ott laknak a lelkek, az emberek árnyai együtt.”

lelkét, s miközben mindketten magasztalják egymást, Agamemnón elmeséli Akhilleusznak földi temetésének történetét. Megtudjuk, hogy Thetisz hangos gyásza – „...és harsant isteni jajszó végig a tengeren át” – rettenettel tölti el a görögöket, magunk előtt látjuk Akhilleusz halotti urnáját, a Thetisz adományozta aranykorsót, Héphaisztosz remekművét. Valahányszor a homéroszi szövegnek egy-egy új olvasója akad, a legnagyobb görög hérosz árnya újra és újra izgatott kíváncsisággal hallgatja végig a beszámolót.

Minden ugyanúgy történik meg, amíg a világ bármelyik nyelvén csak egyetlen olvasója is akad az *Odüsszeiának*; ugyanúgy formálódnak a szavak a sajátos homéroszi dialektusban, ugyanaz a feszültség tapasztalható az árny-arcokon, s ugyanúgy zizegnek az aszfodéloszlevelek az alvilági szélben.¹⁶ Csak egy valami nem lehet, nem maradhat ugyanaz: az epikus múlt létrehozója, *Akhilleusz haragja*. Ugyanis azt, ami a szóbanforgó szövegszakaszban történik, nyugodtan nevezhetnénk az árnyak megbékélésének. Tudvalévő, hogy a trójai háború kezdetén az akháj seregek fővezére és a legnagyobb görög hős minden földi halandónál inkább gyűlölik egymást, s földi életük során ez a viszony mit sem változik. Amikor viszont a holtak hazájában találkoznak, erőtlen árnyakként, minden megváltozik. Egymás érdemeit és hőstetteit sorolják elő, s a nem múló, valamennyi hérosz által áhított dicsőségről beszélnek. Agamemnón még az eposz bezáruló mindenségében jövendöli meg: „Így, noha meghaltál, mégsem enyészett el a neved, hanem csakugyan örök (az), valamennyi nép körében élni fog előkelő hírneved, Akhilleusz. (hósz szü men ude thanón onom óleszasz, alla toi aei, pantasz ep’anthrópusz kleosz esszetai eszthlon, Akhilleu.” (*Od.* XXIV, 93-95)¹⁷ A kulcsszó itt a *kleosz*, a *hírnév*, amelyért valamennyi görög hős habozás nélkül hajlandó feláldozni az életét, miként Akhilleusz is, akit tulajdon anyja, a tengeristennő Thetisz figyelmeztet rá: ha elmegy Trójába, bizonyosan meghal. Ennek ellenére Akhilleusz – a Mürmidonok élén – útnak indul. A *kleosz* az egyedüli, amely kivezet az alvilág emléktelen régióiból s eljut a kinyilatkoztatás világába; útja mindenkor ellentétes Hermészével. Attól a pillanattól fogva, hogy belépett ama másik koszmoszba, a bibliai

16 A „homéroszi dialektust” a magyar olvasó számára egyértelműen Devecseri Gábornak Milman Parry: *The Making of Homeric Verse* című munkájára támaszkodó magyar fordítás-nyelvre jelenti.

17 Devecseri Gábor fordításában: „Holtod után sem enyészett el neved így, de örökké él minden nép közt a te nagyszerű híred, Akhilleusz.”

kinyilatkoztatás mindenségébe, már senki sem képes érzékelni túlvilági származását, mint ahogy megkülönböztethetetlen lesz a hadészi Aszfodéosz mező és a megszokott mediterrán táj, a rét, amely – Kerényi Károly költői megfogalmazásával – „ama magasra nőtt aszfodéoszokkal volt tele, melyeknek hamuszín virága szürkéslila fátyolként lebeg a Földközi-tenger számtalan parti mezején”.¹⁸

Henry Ossawa Tanner (1859–1937): *Nikodémosz és Krisztus*, 1899.
Wikimedia Commons

A nagybetűs *Kleos* a zsidó-keresztény (apokrif) hagyományban valószínűleg valamiféle angyali lény lenne, aki – hasonlóan a Rilkenél az *I. Duinói elégiában* megörökített legendához¹⁹ – nem tudja eldönteni, hogy az élők vagy a holtak között jár-e? De ez nem is igazán fontos, hiszen a különbség tényleg azonnal elenyészik – amint az árnyak egymással megbékélnek...

18 Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Budapest: Gondolat, 1977. 162.

19 „Engel /sagt man/ wüßten oft nicht, ob sie unter/ lebenden gehn oder Toten. Die ewige Strömung/ reißt durch beide Bereiche alle Alter/ immer mit sich und übertönt sie in beiden.”

3.

Az *Odüsszeia* XIV. énekének idézett szövegszakasza a homéroszi epika, a görög tragédia egyfajta epilógusa lehetne, amennyiben a mitológia világában bármi is elkezdődhetne, avagy véget érhetne egyáltalán. Schellingi kifejezéssel élve, a *mitológia örök múltjának* az egyik legfőbb ismérve éppen az, hogy ilyesmi nem lehetséges. Az *előbbi* és az *utóbbi* értelme csupán a mítosz kultikus hátteréről levált *mitográfia* szemléletmódjában jelenik meg: a mitikus hős életútja jól elfér egyetlen reliefen vagy vázaképen, ahol jelen vannak „mindannyian” – tényleg halálos egyidejűségben. Így adódik, hogy a mitológiának nevezett hatalmas tablón igazából sohasem egy-egy isten, avagy hérosz sorsát fenyegeti veszedelem; ha igazi krízisről beszélünk – amikor Diké kivonul az olümposzi régiókból, sőt az erinnüszök is elfedik gyűlöletes tekintetüket –, akkor az egész mitikus világ rendül meg. Akhilleusz, Péleusz fia – éppen úgy, mint a többiek – valamennyi tettét illetően ennek a világnak, a mitikus mindenség egészének tartozik felelősséggel.

Az elvileg végtelen számú mitológémát befogadó örök múlt valódi gravitációs ereje istenek és emberek közös genealógiájának „szakítószilárdságával” jellemezhető. Jean-Pierre Vernant hívja fel a figyelmet arra, hogy az epikus, avagy tragikus történetek vékonyka, klasszicizált talajrétege alatt milyen félelmetes tektonikus erők működnek valójában. Ennek megfelelően a trójai mondakör, s benne Akhilleusz életútja is – bizonyos, a mitikus világ egészének sorsát érintő összefüggés – Akhilleusz apjának, Péleusznak és a néreida Thetisznek a nászában keresendő. Amint ismeretes, Thetisznek két főisten, Zeusz és Poszeidón is csapja a szelet, ám Prométheusz titán kifecsegi a titkot: ha létrejönne Zeusz és Thetisz házassága, akkor a születendő gyermek ugyanúgy bánna el az Olümposz urával, mint ahogyan Zeusz bánt el Kronosszal, vagyis kasztrálná, s ily módon uralkodásra alkalmatlanná tenné az apját. Ezért azután Thetisz nem léphet nászra egyetlen halhatatlannal sem,²⁰ Péleusz felesége lesz. Akhilleusz pedig – tudtán kívül – elhárítja a végtelen theomachiák láncolatát, a kozmoszra nézve pedig az örök keletkezés átkát.²¹ Az ugyanannak örök ismétlődése megakadályozná az olümposzi világrend létrejöttét, az idődimenzió elkülönülését. Schelling megfogalmazásával élve:

20 Vernant, Jean-Pierre: *Mindenség, istenek, emberek*. Budapest: Európa, 2002. 146.

21 Nietzsche interpretálja így Hérakleitoszt *A filozófiai a görögök tragikus korszakában* című írásában. Nietzsche, 1988.

az ilyen „világ hasztalan keresi végcélját, hamis időt hozva létre, amely sosem ér véget, mindig keletkezik”.²²

A *hamis idő* kizárná annak a lehetőségét, hogy a gigantomakhia, a gigászok és az olümposziak harca valaha is befejeződjék, azt pedig végképp lehetetlenné tenné, hogy a Tartarosz papírvékony „ércfala” ellenállna a sötétségben sínylődő mitikus szörnylények ökolcsapásainak. Egyáltalán, Hadész jól belakott birodalma sem jöhetne létre, végezetül pedig nem születhetnének meg a filozófusok sem, akiket Nietzsche nemes egyszerűséggel „hadészi árnyaknak” nevez. A mitikus mindenség és a kinyilatkoztatás világának (lehetséges) viszonyát illetően pedig azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben az örök múlt hullámverése sohasem érné el a mi jelenünk partvidékét; teljesen mindegy, hogy az őstenger morajlását vélnénk meghallani, avagy a való világunkat övező valamelyik óceánét. Egyszerű végkövetkeztetés formájában: azt sem tudnánk, hogy mi az a *mitológia*. Márpedig erre a tudásra mindenképpen szükségünk van, hiszen amikor a II. századi atyák nagyszabású szellemi hadműveletéről beszélünk, akkor tudnunk kell, hogy az ókeresztény kor nem *létét* tekintve anektálta Hadész országát – minthogy az a Biblia Istene által teremtett Seólként mindig is létezett –, hanem a vele kapcsolatos *tudást* sajátította ki. Ez pedig radikálisan más típusú művelet, mint amikor az ókori keleti győzelmi sztéléken azt olvassuk, hogy valamelyik győztes birodalom istenei maguk alá gyűrték a vesztes ország vagy város isteneit. Az egykori győztes és vesztes egyaránt a bibliai alvilág lakója azóta.

A különféle szellemi lények és a hajdani földi hatalmasságok „alvilági státusza” nem pontosan tisztázott a Biblia héber, illetve görög nyelvében. Annyi bizonyos, hogy az utóbbiak sajátos árnyék-létezéssel bírnak csupán; a héber nyelv részben a *refáim* többes számú kifejezést²³ használja velük kapcsolatban. Amennyiben a *refáim* – a több lehetséges etimológiai magyarázat közül – valóban egyfajta „legyengült” túlvilági létezőmódra utal, akkor az árnyék-létezés hasonlat magától értetődő lehet. Amennyiben viszont tekintetbe vesszük, hogy az esetleg nem héber eredetű szó óriás termetű (egyések szerint az özönvizet túlélő)

22 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph: *A kinyilatkoztatás filozófiája*. Budapest: Szent István Társulat, 2019. 249.

23 Nem tudom megítélni, hogy a *refaim* szóalak ugari „rp’m”, Plur. „rpum”, avagy ókanaáni gyöke (akárcsak Vergiliusnál, ahol is a numen valami „maior”, mint az ember) a helytálló, avagy a héber „ráfá”, „ráfah” – „halovány”, „beteg”, „gyenge” – etimológia minősül helyesnek?

kanaáni őslakosokat is jelöl, akik ellen még Dávid is hadakozott, akkor az atavisztikus múlt hírnökeit kell(ene) látnunk bennük. Mindenesetre az egyik legismertebb prófétai szöveghely, a *Jesája* 14,4-21. az előbbi hipotézist erősíti; az említett szövegszakasz bevett megnevezése a „gúnydal”, amelyet a győztes túlélők Babilon uralkodójának a Seólba történő alászállásakor énekelnek majd. Itt olvassuk a következőket: „Rengett a Seól neked [miattad] látva jöttödet, felébreszti miattad a refáimot, a föld valamennyi előkelőségét, fölkelte trónjáról a népek összes királyát” (órér leka refáim kol-atudé árec héqim mikiszótam kol malké gójim – *Jes.* 14,9). A *refáim* tisztázatlan talán, ókanaáni származását a *Septuaginta* mindenesetre egy másik homályos eredettel cseréli fel, s a görög szöveg a következőképpen fogalmaz: „fölébresztettek neked mind a gigászok” (szünergethszan szoi pantesz hoi gigantesz). A *gigantesz* kifejezés ugyan a görög mitológia archaikus szörny-világára utal, ám a megfeleltetés még mindig nem minősíthető egyértelműnek, hiszen például a *Genesis* 6,4. *gibbórim* („erősek”, „vitézek”) kifejezést a „hetven vén” szintén *gigantesz*-ként fordítja. Mindenesetre a görög mitológia ismeretében (márpedig a fordítás-mű hellénizált célközönsége ilyesfajta ismeretekkel bizonyosan rendelkezett) a *refáim* – *gigantesz* párhuzam kézenfekvőnek tűnik; mindkét esetben a hatalmuktól megfosztott hajdani emberfeletti lényekre kell gondolnunk. Amennyiben tehát az újszövetségi, illetőleg az ókeresztény Hadész – az előbbieken során értelmezett „univerzalizmus” jegyében – valóban egyfajta vallások és kultúrák feletti (alatti) világ, akkor ott a császárkori Róma már jól bevált megfeleltetési logikáját látjuk érvényesülni. Eszerint a nagyjából azonos szellemi funkciót betöltő római-etruszk, római-görög, görög/római-orientális istenek ugyanazon *numen* alakváltozataiként értelmezhetők. Ez a bevett antik felfogás pedig nem áll túlságosan távol a klasszikus vallásfenomenológia „*Gestaltwandlung*” felfogásától. Kétségtelen persze, hogy ebben az esetben olyan elgondolásról van szó, amelyet nem a hétköznapi kultikus gyakorlat teremtett meg, hanem sokkalta inkább a filozófiai reflexió, mindenek előtt a közép-sztoa szemléletmódja.²⁴ Éppen a formák, az alakváltozatok ilyenén vándorlását kifogásolta a korabeli világ egyik koszmopoliszában, Antiokhiában élő püspök, Theophilosz, amikor azt kérdezi, hogy főistenhez méltatlanul miért csavarog állandóan Zeusz, folyamatosan

24 A sztoikus doktrína egyik fontos elemére utalok, a filozófiai tanok illetve kategóriák egyenértékűségére.

gáláns és kevésbé gáláns szerelemi kalandokba bonyolódva? Hiszen – mint írja – „Istent lehetetlen valahol helyhez kötni, mert ő maga a helye a mindenségnek”.²⁵ (*Ad Autolychum*, II,3.)

4.

Az eddigi ellentmondások némiképpen kisimulni látszanak az újszövetség (szimbolikus) nyelvében, ahol az „idegen istenek” mint gonosz angyalok – adott esetben mint a rabbinikus hagyomány „népek angyalai” – azt a *krisziszt*, ítéletet szenvedik el, amelyet a Biblia Istene ró ki rájuk. A *Judás-levél* szerzője írja: „Emlékeztetni akarlak pedig benneteket arra, hogy [...] Jézus, miután a népet Egyiptom földjéről kiszabadította, másodjára azokat, akik nem hittek, elpusztította, azokat az angyalokat pedig, akik nem tartották meg saját felségterületüket (angelusz te tusz mé térészantasz tén heautón arkhén), hanem elhagyták tulajdon lakóhelyüket, ama nap ítéletére hadészi bilincsekben, sötétség alatt tartja fenn (eisz kriszin megalész hémerasz deszmoisz aidioisz hüpo dzophon tetérekén” – *Jud.* 1,5-6).²⁶ Túl azon, hogy az idézett szövegszakasz a sivatagban negyven éven át vándorló nemzedékek elpusztítójaként nem a Mashitot, avagy éppen Masz téma fejedelmet nevezi meg, hanem a „preexisztens” Fiút, s ily módon a születőfélben lévő keresztény tipológia sajátos túlvilági horizontját tárja elénk, talán világossá teszi azt is, hogy mire gondolhatott Antiokhiai Theophilosz, amikor számon kéri Zeusztól tulajdon *arkhéjának*, „felségterületének” állandó áthágását. Hiszen a *Judás-levél* szerzője egyértelművé teszi: éppen a lázadó angyalok azok, akik a Mindenható által kijelölt uralmi körzetüket illegitim módon elhagyják.

Az újszövetségi levél tipológiai szemléletmódja alapján mindaz, ami a mitológia és a kinyilatkoztatás világának „közös” Hadeszében valaha is történt, illetve történik, az a hajdan az örökkévalóságban lejátszódó esemény, az angyali lázadás következménye. Mind a rabbinikus, mind

25 Antiokhiai Theophilosz: Autolükoszhoz. In: Vanyó László (szerk.): *A II. századi görög apológéták*. Budapest: Szent István Társulat, 1984. 458.

26 Az idézett szövegszakaszban az *arkhé* kifejezés eredendően magát az „uralmat” jelöli, ám világos, hogy itt az „uralmi pozícióról” esik szó, vagyis a megszabott hatalmi zóna illegitim elhagyásáról. Ezeknek a lázadó angyaloknak az ítélet napjáig tartó bebörtönzése nagyon hasonló a hellén mitológia szörnylényeinek a bűnhődéséhez az éjsötét Tartaroszban.

pedig az ókeresztény tradíció szerint a Biblia Istene teremtette a Seólt, Hadészt, illetőleg annak legmélyebb részét, az Abüsszoszt, ahol a görög mitológia első két istennemzedékének szörnylényei is sínylődnék. Természetesen a hellén mitológia, pontosabban a mitográfiai irodalom az alvilág *teremtettségeről* mit sem tud; amiről az említett hagyománynak tudomása van, az nem egyéb, mint a *tremendum* viszonylagos megszelídítése, a rettenet „élhetővé tétele” – az olümposzi harmadik istennemzedék tevékeny közreműködésével. Ennek megfelelően az alvilágnak a II–III. században körvonalazódó ókeresztény topográfiája mindig homályos marad,²⁷ hiszen technikailag a mitológia és a kinyilatkoztatás világának egymásra csúsztatásán alapul.

A szóban forgó technikai módszer azonban csak viszonylagos mértékű, nem eredményez – nem is eredményezhet – valamiféle elegyedett, egylényegű tudást, mint ahogyan sem a vallástörténet, sem pedig a teológia nem tud arról, hogy a Hadészben imbolygó mitológiai árnyak emlékeznének rá: egykoron ők *angyalok* voltak.²⁸ Ehhez az amnéziához azonban semmi köze sincs a Léthé vizének, illetőleg az Aszfodélosz leimón emléktelen tájainak; ilyesmire ugyanis az Eliziumi mezők boldog lakói sem emlékeznek. S ezen nincs is mit csodálkozni, hiszen az *emlék* fogalma szükségképpen a múlt képzetéhez tapad. Ilyenformán pedig még elképzelni is nehéz: hogyan emlékezhetnének a mitológia lényei azokra, akik éppen bennünk szemlélik saját múltjukat? Azt a múltat, amely éppen úgy a khaosz maradványa, mint Hadész maga.

A khaosról, a sötétségről, az alvilágról való mindennemű „hiteles” tudást nem csupán a teológia rekeszti ki önnön kompetenciaköréből, hanem például a filozófiatörténet is. Különösen a preszókratikával foglalkozó művek tekintenek erre a világra úgy, mint mitikus ős-múltakra, ahol még az orfikus vagy püthagóreus kozmogóniák uralkodnak, a maguk naiv szemléletmódjával. Így fordulhat elő, hogy amíg például Phereküdesz vagy az orfikus rapszódiaik nem kapnak helyet a filozófia,

27 A túlvilágra vonatkozó bibliai utalások már önmagukban is homályosak (s ez aligha lehet véletlen), ha ehhez még hozzászámítjuk az ókeresztény kor szellemi invázióját s ezzel együtt a mitológiai Hadésszal való megfeleltetések (sajátos „kereszthivatkozások”) hálózátát, akkor az iménti homály csak nőttön nő.

28 Annak a logikai lehetősége, hogy egy örökkévaló szellemi lény saját jövőjére emlékezzen, nem csekély. Ennek ellenére ilyesmire utaló nyomokat csak a jövő mitográfusai és filológusai, vagyis a korai egyházatyák, valamint néhány közép- és neoplatonikus filozófus hagyott ránk. Ugyanez vonatkozik a II. századi (alexandriai) gnózis legfontosabb személyiségeire is.

illetve a tudományos gondolkodás kozmoszában addig Anaximandrosz zseniális leleménye, az *apeiron*, amelyről nem igazán tudjuk, hogy mi is valójában, fontos tájékozódási pont ugyanitt. Márpedig az archaikus kozmogóniák szerint minden, ami létezik, ami alakot ölt, az a *khaosz*, a sötétség sajátos epifániájaként áll elő. Az elő-állásra nézve pedig érvényes mindaz, amit Hüpnosz mond *Iliász*-béli beszédében „az isteneket és embereket leigázó éj” hatalmáról. Ez az idővel dacoló, szünni nem akaró erő mindig is a létezés látható dimenzióinak ellenében hat; az említett orfikus rapszódiaokban a világnak ezt az arculatát valószínűleg Phanész fejezi ki, az a Lény, aki a sötéttséggel szemben „felfénylik”, „meg-jelen-ik”. Arra nézve, hogy Nüx és Phanész folyamatosan egymást kioltó, szimmetrikus világában hogyan billen ki az egyensúly, s valamiféle keletkezés irányában hogyan indul el az idő, számos mítoszvariánssal találkozhatunk. Az egyik ilyen szimbolikus mozzanat az, amikor Sztüx istennő két gyerekével, Kratosszal (erő) és Biével (fortély) a titáni háború döntő szakaszában Zeuszhoz pártol. A láthatatlan az így előtűnő archaikus világ alapzata; minden bizonnyal igaza van Schellingnek, amikor Hadésszel (=aidész, „láthatatlan”) kapcsolatban ezt mondja: „...az egész Olümposz az ő láthatatlanná, látenssé vált létén nyugszik”.²⁹ Amikor pedig azzal a mitikus állásponttal szembesülünk, amely az egész olümposzi világ békéjét és biztonságát Hadész „elfordított tekintetétől” teszi függővé, akkor egészen közel jutunk ahhoz a fenyegető hatalomhoz, amelyet a *Jelenések-könyve* a héberül Abaddónnak, görögül pedig Apollüónnak nevezett angyal személyéhez köt.³⁰ (*Jel.* 9,11)

Mindamellet az iméntiekkel kapcsolatos legfontosabb teoretikus kérdés az, hogy a görög mitológia teremtetlen Hadésze miként jut el odáig, hogy egyre jobban „hasonlítson” a Biblia teremtett Seóljához?

29 Schelling, 2019. 282.

30 Az apokrif hagyomány alapján Abaddón/Apollüon angyalainak már a pusztta megjelenése, látványa is pusztító erővel bír. Ugyanez vonatkozik a tekintetére, illetve a nézésére is, ezért hord maszkot, legalábbis még egy ideig...

5.

Amíg Homérosz elszórt kozmogóniai megjegyzéséig, avagy Hésziodosz hasonló tárgyú szisztematikus elbeszéléséig eljutunk, a mitológiai képzeletnek is óriási utat kell bejárnia. Ez az út megőriz valamit az archaikus történetek természetéből; mindezek alapján az éjszakát megszüülő khaoszt úgy lehet elképzelni, mint időtől és tértől független végtelen szabadesést, amelyhez képest nem csupán a megszilárduló föld jelent biztos támpontot, hanem az örök sötétségbe burkolózó Tartarosz is. Hésziodosz *Theogoniájában* a Tartarosz körül „körben rézfal fut, s háromszoros éj köde ömlik szűk nyílása köré”,³¹ (amphi de min nüx trisztoikhei kekhotai peri deirén), s mint kiderül, idáig nyúlik le a „terméketlen tenger” alapzata. Bármily különösnek tűnjék is azonban, az így elkülönített Tartarosz már csak az ős-khaosz „megszelídített” maradéka, amelynek emlékezet-árnya az olümposziak derűs, napsütötte világa fölött éppen csak átsuhan. De átsuhan.

Az egész aranykorinak mondott görög kultúrát, a Nietzsche-nél *apolóninak* minősülő hanyatlásidőszakot átszővi a jól-rosszul domesztikált archaikus mindenséggel kapcsolatos szorongás. Kiváltképpen igaz ez a tragédiaköltészet egészére. A két világ között olyan logikai repedések, szakadékok húzódnak, amelyek Schellingtől Heideggerig szinte kikényszerítik azt, hogy döntő fontosságú kérdéseket rituálisan itt, a határok mentén gondoljunk el. Minderre vonatkozóan fiatalkori esszéjében, *A homéroszi versengésben* Nietzsche azt kérdezi: vajon mi ötlük fel előtünk, ha visszafelé tekintve ebbe a világba próbálunk meg belelátni? A válasz: csak és kizárólag borzalom, a sötétség és a viszály, amelyet Hésziodosz költeménye örökül hagy. „...ha ezt a sűrített boiotiai levegőt – fűzi hozzá Nietzsche – az elmúlás sötét bujaságával vegyíténők, akkor ez a valóság egy olyan mítoszvilágot kényszerítene elő belőlünk, amelyben Uranosz, Kronosz, Zeusz és a titánok harca szinte megkönynyebbülésnek tűnik; ebben a fullasztó légkörben a harc maga az üdvösség, a megmenekülés; a győzelem kegyetlensége pedig az életujjongás csúcса.”³² Magyarán a homéroszi hősök szemléletmódja és értékrendje mindehhez képest maga a megváltás.

31 Hésziodosz: *Theogonia*. In: Hésziodosz: *Istenek születése. Munkák és napok*. Budapest: Magyar Helikon, 1974. 28.

32 Nietzsche, Friedrich: *A homéroszi versengés*. In: Nietzsche, 1988. 39.

A Tartarosz bejárata egy fekete nyárfaliget, Ókeanosz partján; az alvilág ezen részét nyugatról a Sztüx folyó határolja.³³ A Sztüxnek („gyűlölt”) – mint ismeretes – öt beszédes nevű mellékfolyója is van: az Akherón (fájdalom), a Kóküthosz (panasz), az Aornisz (miként a latin Avernus, talán „madártalan”), a Phlegethón (égő; feltehetőleg a halottak elégetésére utalva), valamint a Léthé (feledés). Aki idáig eljutott, az a szomorú és sivár Aszfodélosz leimón területére érkezik, ahol a héroszok már említett árnyai mellett csak jelentéktelen halottak szellemei bolyonganak; ezek surrognak vagy még inkább csipognak, mint a denevérek. E jövőtlen és múlt nélküli létezés legfőbb jellemzője, hogy nem történik semmi,³⁴ egyedül Órión az, aki itt is földi szenvedélyének hódol: szellemszarvasokra vadászik.³⁵

Folytatva az alvilági sétát, az Aszfodéloszon túl a sötétség, az Erebosz következik, s itt található Hadész és Perszephoné palotája, a palotától balra pedig egy fehér ciprusfa látható, amely ráhajlik a Léthé vizére. Ugyancsak a közelben húzódik az a hármasság, ahol Minosz, Rhadamantüsz és Aiakosz megítéli a Hadészba alászálló árnyakat: a rosszak a Tartarosz sötét régióiba, a jók az Eliziumi mezőkre jutnak, a sem ilyen, sem olyanok (ők az a „langyos víz”, amelyet a *Jelenések-könyvében* az Úr kiköp a szájából) pedig az Aszfodélosz mezőre. Hadész topográfiájának különös sajátossága az, hogy az itteni boldogok lakóhelyét, az Eliziumot – mintegy kárpótlásképpen – a gyermekeit felfaló, ám Zeusz által legyőzött Kronosz kormányozza. Mindez annak a jelzése lehet, hogy a Kronosz nevével fémjelzett *archaikus múlt* a mitológia örökkévalóságában sem oldódik fel teljesen.

Visszakanyarodva az Aszfodéloszhoz, az „alvilági emlékezet” legfontosabb kioltója és/vagy táplálója az a fehér ciprusfa, amely Hadész palotájának közelében a Léthé partján áll. A közönséges halottak ugyanis idejárnak inni, s amint isznak a Feledés vizéből, múltjukra teljes egészében homály borul, kitörlődik az emlékezetükből minden, ami velük hajdanában megesett. Tulajdonképpen abban sem lenne semmi különös, ha egy-egy homéroszi hérosz elfeledné saját dicső múltját, hiszen a vágyott hírnév ettől még nemzedékeken át fennmaradhat. Ám ez a lehetőség éppen az összegörögség vallásosságát leginkább kifejező

33 Pauszaniász: *Descriptio*, X, 28,1.

34 Másként fogalmazva: ebben az unalmas és sivár öröklétben éppen hogy a Semmi történik.

35 *Od.* XI, 539; 572-575.

misztérium-gondolatnak mondana ellent; jó néhány olyan példát ismerünk, ahol a műsztészek nem hódolnak be a totális feledés hatalmának. Ilyenek a kései orfikus hagyomány szemléletét tükröző peteliai orfikus táblák vagy az a IV. századi Hipponióból származó aranylemezke, amely beavató és beavatott párbeszédét örökíti meg. Az utóbbin olvaszuk: „Mondd: »a Föld és a csillagos Égbolt gyermeke [vagyok]. Ki vagyok száradva a szomjúságtól és meghalok. Gyorsan adj hideg vizet, amely az emlékezet tavából folyik tova.« És a Földalatti Királyok megkönyörülnek rajtad, úthoz érkezel, szent úthoz, amelyen más, nagyhírű beavatottak és bakkhászok is menetelnek.”³⁶ Az *a*-zó dialektikusan írott szöveg – „pietasz Mnamoszünasz apo limnasz” (inni az Emlékezet tavából) – arra az Aszfodéloszon túli helyre utal, ahol az Emlékezet tava található. Ennek a partján nem fehér ciprus, hanem nyárfa áll, a beavatott árnyak ide járnak inni, hogy Hádész lakán is átélhessék földi életük eseményeit, újra meg újra.

Az idézett beavatási szöveg azonban elmosza a különbséget élő és halott között, mindenféleképpen a misztikus újjászületés gondolatát sugalmazva. Ennélfogva az archaikus hagyomány felfogásához mértén nagyon is idegennek tűnnek azok a lények, akiket a hipponiói tábla „Khthonioi Baszilei”-nek, Földalatti Királyoknak nevez, s akik egyfajta *megváltást*³⁷ kínálnak a földi és az e világi árnyaknak egyaránt. Bár nem tudjuk pontosan, kik is ezek a szellemi hatalmasságok, annyi mindenestre bizonyosnak tűnik, hogy az a könyörület, amelyet felkínálnak, nem Hádész birodalmából származik. Mint ahogyan az Aszfodélosz leimón árnyai is pontosan tudják: a Léthé vize csak feledéssel szolgálhat, de a feledést elutasító számára nem kínálhat enyhülést az emlékezet gyötrő hatalmával szemben.

36 „Aranylemez Hipponióból”. In: Kirk, Geoffrey Stephen – Raven, John Earle – Schofield, Malcolm: *A preszókratikus filozófusok*. Budapest: Atlantisz 1998. 126.

37 Már az archaikus felfogás is a *beavatottság* állapotához köti, méghozzá kizárólagos érvénnyel a lélek túlvilági boldogulását. A homéroszi *Démétér-himnuszban* olvassuk: „Boldog a földi halandók közt, aki tudja a titkot, ámde ki nem részes szent titkában, sohasem lesz ily boldog, még holta után sem az éji homályban.” (480–2. Devecseri Gábor fordítása.)

6.

A Zeus által leigázott szörny-világ lényein, illetve az olümposziak nemzedéktársain, a titánokon kívül (akik a „ködlepte khaosz túlpartján”, „perén Khaeosz dzopheroio”; Hésziodosz: *Theog.* 814),³⁸ élnek, az emberi sors formálójaként a hatalmas görög mitológiai tabló szinte valamennyi szereplője „kölcönhatásba léphet egymással”, csöppet sem tisztelve a majdani arisztotelészi ellentmondásmentesség elvét; minden megtörténhet, miként annak az ellenkezője is, az idő össze-vissza múlik, ha múlik egyáltalán. Ehhez a sajátos prelogikához mérten minden megváltozik, amikor a bibliai kinyilatkoztatás Nagy Elbeszélése bekebelezi a megszámlálhatatlan mitológemát egy részüket az Abüsszoszba száműzi,³⁹ más részüket a felszínen hagyja, bizonyos részüket pedig – emlékezet és feledés ködös határvidékén – az Aszfodélosz mezőn hagyja bolyongani, hogy osztozzanak a szereplők sorsában. Amikor mindez bekövetkezik, látszólag minden egyértelművé válik; mai szemmel nézve a bibliai ismérvek alapján a hellén mitológia teljes univerzuma – a történetek, a szavak, az emlékfoszlányok mind-mind – *megválthatatlan*. Oidipusz, Antigoné vagy a homéroszi héroszból tragikus hőssé átalakuló Agamemnón és a többiek hiába várják sorsuk jobbra fordulását. Ha létezne ilyesmi, a tragikus hübrisz, Até hatalma, a *heimarmené* egy csapásra értelmét veszítené, a mitológia – Nietzschével szólva – mind dionüszoszi, mind pedig apollói világa összeomlana.

Mégis történhet olyasmi, ami rést üt az örök múltba száműzött események és hőseik emlékezetének falán: a kinyilatkoztatás mindensége által anektált Hadész/Seól különböző régióiban jól látható módon olyan héroszok is feltűnnek, akik nem a mükénéi vagy a kései minoszi kor ízlése szerint öltöznek, s nem is a tragikus színpad jelmezeit viselik. Képletesen szólva azok, akiket a *Zsidó-levél* értelmezői hagyománya a „hit hőseinek” nevez tudva, hogy Pál apostol a maga idejében még kivétel nélkül az „ószövetségi szentekről” ír. Ezek a jobbára sémi nyelveket beszélő héroszok azonban még nem nagyon értik a majdani hellénizált zsidók bevett idiómáját, a görög nyelvet.⁴⁰ Nyilvánvaló metafizikai

38 Hésziodosz, 1974. 30.

39 Az Abüsszosz a Septuagintában eredendően a tehóm, „mélység” megfelelője, bár az újszövetségi jelentése nem kapcsolódik össze a *Genesis*béli „ósvíz” képzetével. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ez a Pokol legsötétebb, legmélyebb része.

40 Ha csak nem soroljuk ide a *keréti*ek és a *peléti*ek feltételezhetően mükénéi vagy késői minoszi dialektusát.

törésvonalat jelent számukra a hellén(izált) világba áthelyezett Seól új szellemi-nyelvi státuszának értelmezése. Minden jel arra vall, hogy ebben a köztes világban már semmi sem ugyanaz, egészen pontosan: a *Semmi* sem ugyanaz.

Az egész Tanakh egyik legtalányosabb szöveghelyén, a *Jób-könyve* 26. fejezetében olvassuk a következőket: „Megremegnek az árnyak, akik a vizek alatt tanyáznak, (harefáim jehólálú mittahat majjim vesoknéhem). A Seól meztelen előtte⁴¹ és nincs takarója az Enyészetnek (áróm Seól negdó veén keszút laabadón). Rejteket vont [vagy: kifeszíti Északot] a Tohu fölé, felfüggesztette a Földet a nem-létre (note cafón al-tohu tole errec al-belimá” – Jób, 26,5-7). Helyszűkében ismét csak a *Septuagintára* hivatkozva: a fordítók a „refáim” alakot újfent „gigantesz”-ként adják vissza; a 6–7. vers pedig így hangzik: „Mezítelen a Hádész az Ő színe előtt, és nincsen általvetője az enyészetnek (kai uk esztin peribolaion té apóleia). Kifeszítve Boreaszt a semmire, felfüggesztve a földet a nem-léten (ekteinón borean ep’uden, kremadzón gén epi udenosz).” A héber *Tohu* és *belimá* kifejezés egyaránt (to) *uden*ként szerepel a görög szövegben, amelyet érthetünk *semmiként* és *nem-létként* egyaránt. Figyelemre méltó, hogy a Tohu (ős)khaoszként való értelmezése föl sem merül a fordítói grémium előtt; feltételezhetőleg primordinális teremtményt látva abban a képződményben, amelyet a rabbinikus hagyomány jó néhány formában interpretál, s amelynek *semmi* volta talán a középkori misztikában mutatkozik meg a legkézzelfoghatóbb módon: eszerint olyan tiszta szubsztanciáról van szó, amely nem tud semmit, s amelyről nem lehet tudni semmit. Vélhetőleg ezért is „szorul rá” a *gemináta* második tagjára, a Bohura.⁴²

A Tohu talányos képződménye még úgy-ahogy rokonítható a mitológiai khaossal, ám a *belimára* kifeszített Föld képzetére már nehéz megfelelő analógiát találni. A *beli-má* szóösszetétel pontos magyar megfelelője a *nem-valami*; a Buber–Rosenzweig-fordítás *Ohn-wesen*ként adja vissza,⁴³ de pontosabb ennél a Lazarus Goldschmidt *Széfer Jecira* átültetésében

41 A „note cafón” = „észak kifeszítője” vagy „rejtekvonó”, kifejezés mind a két fordítási variációt megengedi.

42 Rabbi Berchjá mondja a Bahir 2. szakaszában a 1Móz 1,2. magyarázatoként: „És mi a *tohu*? Az, ami az emebreket megzavarja. És mi a *bohu*? Ami *tohu* volt, és *bohuvá* lett. Még mi lehet a *bohu*? Ami valóságos, mivel leírva [két szóra bontható]: *bo* [benne van] és *hu* [valami]. *Bahir könyve*. Budapest: Atlantisz, 2018. 17.

43 „Überm Wirrsal dehnte er den Nordgau, überm Ohnwesen hing die Erde er auf.”

olvasható *ohne etwas* formula.⁴⁴ Feltehetőleg a creatio ex nihilo eszméjének egyértelmű kifejezése miatt lehetett erre szükség, világossá téve: az Éjn Szof önérvényű világa mellett eredendően semmi sincs; ahhoz, hogy a Khaosz/Tohu állapota egyáltalában létrejöjjön, a khaoszt meg kell(ett) teremteni. Az ilyesfajta logika pedig a görög mitológia szemléletére és nyelvére egyszerűen lefordíthatatlan; a khaosznak nemzője, nem pedig teremtője lehet csupán.

A mitológia Hadészének anektálása során a korai egyházatyák nem törekszenek arra, hogy az ősi kozmogóniák, illetőleg a khtonikus hatalmak pontos genealógiáját megörökítsék, noha például Athanagorasz is közöl olyan orfikus kozmológiai variánst, amely – abban a formában – másutt nem szerepel a fennmaradt ókori szövegek között.⁴⁵ Általában megelégednek a szó (naiv) etimológiájával, vagyis a *khainein*, *khaszkein* (=megnyílni, tátongani) igéből való származtatással, hiszen az iménti kifejezés a Hádész és a Halál legbensőbb bibliai természetét hívja elő: a kitátott, betelni sohasem tudó száj képzetét. Mondhatnánk azt is, hogy a teremtett alvilág „fizikai” dimenziói természetfeletti módon kitágulnak, s egy idő után (aligha pontosan meghatározható módon) – minimális harcászati ismeretekkel is jól jellemezhetően – Hádész újra történetének offenzív időszakát éli.

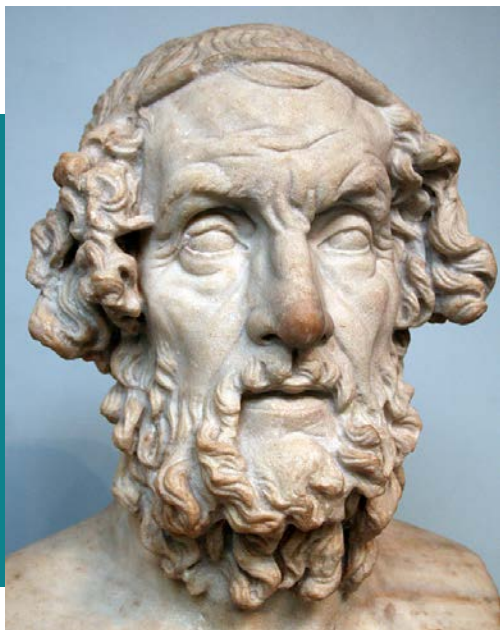
7.

Ennek az offenzív korszaknak az egyik legszebb mozzanata az a jelenet, amelyet a szinoptikus evangéliumok egyaránt megörökítenek: a Názáreti Jézus katabaszisza, a „Pokol tornácára” történő alászállása. A kereszthalál és a kereszténység alapító eseménye, a *feltámadás között* – mint köztudott – a Megváltó a Seól lakóinak is bejelenti a *kérügmát*, mi több, jó néhány „öszövetségi szentet” is részesít a feltámadás erejében. (Mt. 27, 52-53) Ezzel pedig megtöri Hádész és Thanatosz (immáron két gonosz angyal) mindaddig korlátlannak vélt hatalmát. Ez az a pillanat, amikor az úgynevezett *Pilátus-akták* közé sorolt (feltehetőleg II. századi eredetű) apokrif irat, a *Nikodémosz-evangélium* valami egészen különös, új perspektívát tár fel az ókeresztény teológia szemléllői horizontján.

44 A Széfer Jecirá I,2. „eszer szefirón belimá” töredékmondatot „Zehn Zahlen ohne etwas”-ként fordítja. Lazarus Goldschmidt: *Das Buch der Schöpfung*. Frankfurt am Main, 1894. 4.

45 Athénagorasz: Christ. 18, 4-6. In: Athénagorasz: *Kérvény a keresztények ügyében*. In: Vanyó, 1984. 380.

Az apokrif szöveg keretelbeszélése a *Lukács-evangélium* elejéről ismert Simeon két fiának, Carinusnak és Luciusnak az írásbeli vallomása, amelyet Annás és Kajafás, Arimatiai József, valamint a Szanhedrin tagjai előtt tesznek; a tanúságtétel tárgya pedig a két testvér csodaszámba menő feltámadása. Állításuk szerint akkor jöttek föl a holtak birodalmából, amikor – kereszthalálát követően – a Názáreti Jézus oda alászállott. Feltámadásuk után pedig megkeresztelkedtek a Jordán vizében.⁴⁶

Homérosz márvány mellszobra,
2. századi római másolat
Wikimedia Commons

Jóllehet Simeon fiai is „alvilági perspektívából” számolnak be a három nap misztériumáról, az *akták* legérdekfeszítőbb része az a párbeszéd, amelyet Jézus katabasziszát átélve Sátán és Hádész folytat. Rémült diskurzusukból kiderül, hogy az archaikus szörny-lények (börtönbe zárt angyalok) dühödt dörömbölésétől Tartarosz ércfalait immáron nem *kifelé* kell megvédeni, hanem *befelé*. Mind a ketten rádöbbennek, hogy az „illetéktelen betolakodó” hatalmasabb náluk, s ennél fogva tehetetlenek vele szemben. „Miközben a Sátán és a Hádész ilyesmiről beszélgettek egymás közt, akár a mennydörgés, hatalmas hang támadt, ezt mondva: (egeneto phóné megalé hósziper bronté legusza): »Emeljétek fel arkhónok a kapuitokat, és távolítsátok el az örökkétartó ajtókat, mert a Dicsőség Királya be fog jönni (kai eiszeleuszetai ho baszileusz tész doxész).«

46 Feltehető utalás az I. Péter-levél 3,18-20-ra.

Amikor a Hadész ezt meghallotta, így szólt a Sátánhoz: »Menj ki, és ha képes vagy rá, szállj szembe vele!«” (*Actae Pilati*, V [XXI],1.)⁴⁷ Miután Hádész – szó szerint – kidobta a Sátánt a házából, ezt mondta a szolgálatára álló démonoknak: „Erősítetek meg szépen és szilárdan a réz kapukat, valamint a vas kapuszárnyakat (tolózárakat), tartsátok erősen a záraitam, ügyeljete mindenre miközben állhatatosak maradtok! (kai szkopeite panta isztanomenoi orthioi.)”⁴⁸

Sátán és Hadész az apokrif fantázia alapján (s feltehetőleg valóságosan is) tökéletesen tisztában van azzal, hogy hadállásaik hosszú távon elvesztek, állóháborúra és utóvédharcokra rendezkedhetnek be csupán. Éppen ezért, amikor a Dicsőség Királya alászállván eltapossa a Sátánt és megtöri Thanatosz hatalmát, továbbá – megelőlegezve a *Jelenések könyve* 20,1-6. szövegszakaszában foglaltakat – mindkettőjüket kiszolgáltatja Hadésznek, a gonosz angyalok így kiáltanak: „Legyőztél minket.” A rezignáció és a kétségbeesés határán nagyjából ugyanazt mondják, mint amit majd Ammianus Marcellinus ad a haldokló császár, Julianosz Aposztata szájába: „Győztél Galileai!”⁴⁹ Túl azon, hogy az ismeretlen szerző bizonyos fokig Kierkegaard zseniális eszmefuttatásait előlegezi meg a Sátán örökké tartó szorongásairól, illetve kétségbeeséséről, kissé ormóttanul ugyan, de pontosan érzékelteti az üdvtörténet legnagyobb átverését, amikor „alvilági szempontból” a Simeon fiainak tanúságtételében rögzített események végpontján Hadész egyszerűen lehülyézi a Sátánt.⁵⁰

Így fest tehát a *Nikodémosz-evangéliumban* az önmagával meghasonlott alvilág, amelynek ezredévei meg vannak számlálva. Ehhez képest a görög mitológia alvilága viszonylag békés helynek mondható, bár semmi jó nincsen benne, hasonlóan a bibliai alakmásához. Ám arról nem olvasunk, hogy az egymással örökös viszályban élő mitológiai istenek és héroszok többet civódnának itt, mint a felvilágban. Erisz

47 *Actae Pilati*, V, (XXII), 1. In: Santos Otero, Aurelio de: *Los Evangelios Apocrifos*. Madrid: La Editorial Catolica, 1956. 476.

48 Santos Otero, 1956. 476.

49 „Enikéthémen uai hémin”, *Actae Pilati*, VI [XXII], 1. In: Santos Otero, 1956. 478.

50 Lásd: I.Kor. 2,6-8. „Bölcsességet szólnak pedig a tökéletesek között, de nem ennek a világkorszaknak, és nem is e világkorszak hatályon kívül helyezett arkhónjainak bölcsességét (szophian de u tu aiónosz tutu ude tón arkhontón tu aiónosz tutu tón katargumenón). Hanem Isten ama bölcsességét szólnak, amely misztériumban [rejlik], az elrejtettet, amelyet az Isten a világkorszakok előtt előre kijelölt a mi dicsőségünkre. Amelyet e világkorszak arkhónjai közül senki sem ismert fel, (hén udeisz tón arkhontón tu aiónosz tutu egnóken), mert ha felismerték volna, nem feszítették volna meg a dicsőség Urát (ei gar egnószan, uk an ton kürion tész doxész esztaurószan).”

szelleme jól illeszkedik az általunk szinte plasztikusnak tűnő, amúgy viszont súlyosan diszharmonikus környezetbe. Noha ebben a világban a „mi” – a vallástörténész, a klasszika-filológus vagy az egyszerű műélvező – emlékeink élnek (tovább), korántsem rendelkezhetünk ezekkel az emlékekkel szuverén módon. Nem gondolhatjuk azt, hogy ezek az álomszerűnek tűnő, vagyis dimenzió nélküli emlék-árnyak újra és újra ott imbolyognak az Aszfodélosz mezőn, miközben szomjukat oltva iszogatnak a Léthé, avagy a Mnémoszüné vizéből. Nem, sőt valószínűnek tartom, hogy ezek a homályos lények mélységesen felháborodnának azon, ha valaki akár csak kétdimenziós képeknek tekintené őket.

8.

A *kinyilatkoztatás* és a *mitológia* viszonyából fakadó különös paradoxon, hogy a különféle mítoszokban fel-fellobbanó élet kiolthatatlan lánggal ég ugyan, ám az a világ, ahol a megannyi élet-tűz lobog, korántsem múlthatatlan. Ahogy Schelling fogalmaz: „A mitológia filozófiáját a kinyilatkoztatás filozófiájának koncentrikus köre övezi.”⁵¹ Ama tény tehát, hogy a mitológia „örök múltját” a kinyilatkoztatás mindensége s annak idődimenziója keríti be, egyszerre jelent *védelmet*, de *fenyegétést* is. Védelmet, hiszen joggal gondolhatnánk, hogy mindahányszor, amikor valaki saját múltjára gondol, valami létezőre gondol, nem csupán feltételezi, hanem egyenesen kikényszeríti az iménti valóságos voltát. Fenyegétést, hiszen az említett két világ – legalábbis schellingi értelemben – úgy viszonyul egymáshoz, mint sziget és tenger; mindig fennáll a veszélye annak, hogy egy-egy hatalmas szökőár egyszer csak eltüntesse a szárazföldet a víz színéről. Vonatkozik mindez Hadészre és az ő birodalmára is; az utóbbi megszűnésére nézve a *Jelenések könyvében* konkrét ígéret olvasható.⁵² Márpedig ha ez az eszkatológiai léptékű alvilági katasztrófa bekövetkezik, már föl sem merül a kérdés, hogy ki is fog emlékezni kire, és hogyan.

Létezik azonban egy olyasfajta fenyegetés is, amely nem kívülről, azaz a kinyilatkoztatás világa felől érkezik, hanem a mitológia saját mindenségéből indul ki: s ez az ok a lokális kultuszokból felemelkedő nagy misztériumok, másként misztériumvallások elterjedésében keresendő.

51 Schelling, 2019. 330.

52 Lásd: Jel. 20,14.

A kereszténység elterjedéséig ezek a misztériumvallások olyan típusú univerzalizmust közvetítenek a Földközi-tenger keleti medencéjében, amely Hadész birodalmát sem hagyja érintetlenül. Logikai értelemben nem a kereszténység győzedelmes expanziója által, hanem az antik misztériumok kihalásával ér véget a mitológia eleven története, hogy azután végérvényesen átköltözzék a *művészet* birodalmába. Ám ez az átköltözés a legcsekélyebb mértékben sem érinti például a homéroszi héroszok örök hírnevét. Azt kell mondanunk inkább, hogy az említett égen, földön és föld alatt egyaránt zajló népvándorlás, a mitológiai hősök új hazát keresése fájdalmas, mélységes rezignációval átszótt folyamat, amely a héroszok részéről is áldozatot követel. Az áldozat pedig *beavatottságot* jelent; mintha csak *müsztesz*ek lennének, ők is saját kultuszaikban találnak menedéket. Akár át is írhatnánk erre nézve a homéroszi *Démétér-himnusz* egyik sorát, ekképpen: „Boldog a mitológia halhatatlanjai közt, aki tudja a titkot”;⁵³ s különös szembesülésnek minősülhet, amikor egy-egy mitológiai figura „megtudja a titkot” – önmagáról.

Az iménti állapotot nevezhetnénk a mitológiai hősök rezignációval telt utóéletének; utóéletnek, amely az európai kultúrában azóta is rendszeresen megismétlődik, mégpedig az egyes embernek a kereszténységhez való viszonyában, legalábbis a klasszikus kierkegaardi megközelítés értelmében. A *metanoia* előtti állapotról van szó, amely egzisztenciális jellegénél fogva utolsó, ámde örök pillanat, amelyet a nagy dán gondolkodó „végtelen rezignációnak” nevez. „A végtelen rezignációban nyugalom van és béke; aki valóban akarja, aki nem alacsonyodik odáig, hogy kigúnyolja önmagát – ami borzasztóbb, mintha túlságosan büszke lenne –, az ránevelheti magát arra, hogy megtegye azt a mozdulatot, amely a létezéssel való megbékélés a fájdalomban.”⁵⁴ Az örök pillanat átélése (természetesen nem biztos, hogy szuverén döntés nyomán) elvileg a mitológia hőseinek is megadatik, hiszen a pillanatban semmissé válnak az idő demarkációs vonalai, így a mitológia lényeinek az örök múltba záruló sorsa is. (Kierkegaard maga egy egészen aprócska rést hagy a kirekesztettség egyszer s mindenkorát jelképező falon, amikor azt mondja, hogy a görögség „hátról”, a múltban megy be az örökkévalóságba.)⁵⁵

53 „Boldog a földi halandók közt, aki tudja a titkot, ámde ki nem részes szent titkában, sohasem lesz ily boldog, még holta után sem az éji homályban”.

Himnusz Démétérhez, 480-482. (Devecseri Gábor fordítása.)

54 Kierkegaard, Søren Aabye: *Félelem és reszketés*. Budapest: Európa, 1986. 74.

55 Kierkegaard, Søren Aabye: *A szorongás fogalma*. Budapest: Göncöl Kiadó, 1993. 106-107.

Talán ez a soha be nem teljesülést kifejező örök pillanat segít megérteni azt a tragikus paradoxont, amely némelyik, az alvilágban sínylődő emberen túli lény, illetve ember, Tantalosz vagy Sziszüphosz sorsában megmutatkozik. Bűnhődésük ugyanis – Camus-vel szólva – joggal minősül abszurdnak, feltéve, ha abszurdnak nevezhető a bibliai lázadó angyalok állapota, az örökkévaló bűnösség. Úgy gondolom, semmiképpen sem az. Ráadásul Sziszüphosz ember, s ha a sort Prométheusszal is kiegészítjük, akkor világossá válik, hogy az abszurd büntetés elszenvedője isten, hérosz és ember egyaránt lehet. Mindaz, ami az ő sorsukban közös, az az anakronisztikusan értelmezett végtelen rezignáció állapota: karnyújtásnyi közelségbe jutni a „megváltáshoz”, de mégis soha el nem érni azt.

Az imént említettek sorsában, azt hiszem, nem a normális, avagy a jogi megítélés az elsődleges fontosságú, hanem a mitikus történetek „egzisztencia”-jellege: talán nem is Szókratésznél,⁵⁶ hanem *itt* jutunk a legközelebb a mitológia, illetve a kinyilatkoztatás világa közötti szimbolikus határhoz. Általánosítható elvként megfogalmazva: amíg bizonyos mitológiai hősök végtelen rezignációja kitart, addig a mitológia világa sem enyészik el, s nyilván megfordítva is igaz az előbbi megállapítás, hiszen az európai kultúrában még mindig nem lehet pusztán az Aufklärung szellemében, ha tetszik, tisztán „alanyi jogon” *pogánynak* lenni.

A filológiai pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy az eddig alkalmazott fogalmi szótár szinte mindig *kívülről*, azaz egyáltalában nem a görög világ felől próbált meg értelmezői támpontot találni a felidézett mitológiai eseményekre nézve. Amióta csak a mitológiával kapcsolatos első egyetemes reflexió, a filozófia megszületett, a *szophosz* elsődleges érdeklődésének tárgya nem a morál, és nem is az egzisztencia volt, hanem az *alétheia*, az (elrejtetlen) *igazság*. Az az igazság, amelynek kedvéért a lelkek – égen, földön és föld alatt – az istenekhez csatlakozva végtelen körmenetben vonultak, hogy elsajátítsák azt. A tét ugyanis nem több és nem kevesebb, mint amit Platón a *Phaidrosz*-ban tár elénk: „amely lélek sose látta az igazságot, az nem ölthet emberi alakot, ...” (*Phaidrosz*, 249c.)⁵⁷

56 Moses Mendelssohn-tól, Johann Georg Hamannon át Kierkegaardig bevett toposznak számít a „legkeresztényibb pogány”, illetve a „Szókratész mórénú” figurája.

57 *Phaidrosz* 249c. In: Platón: *Phaidrosz*. Budapest: Atlantisz, 2005. 48.

9.

A legnagyobb héroszok kivételével az Aszfodéloszon feledésre ítélt és mindent elfelejtő árnyak tanyáznak, az érzékelés és a létezés lefokozott állapotából az archaikus hagyomány szinte semmiféle menekülőutat nem kínál. Az itt lévő lelkek számára még a halhatatlanság is valamiféle kába állapotban, misztikus félálomban telik-múlik. Némiképp hasonló módon ahhoz, ahogyan a *refaim*, az ótestamentumi árnyak töltik idejüket a Seólban. Ám az utóbbiak – talán az özönvíz előtti emberiség szellemi maradékának kivételével – mindannyian várnak valamire, még ha csupán tudat alatt is; s a várakozás titokzatos tárgya a *feltámadás*. Ez az, amire a mitológiai árnyak hiába várnak. Csak valamiféle újabb hagyomány – a misztériumok kultikus magva vagy éppen a filozófia – kínálhat ilyesmit, illetve a kései mitografikus tradíció. A kiút feltétele az árnyléten felülemelkedő, s az emlékezetet életben tartó tudatosság. Platónnál az *anamnészis* teória felbukkanásánál a *Menón*ban vagy a *Phaidrosz*ban, illetve a Pamphüliai Ér látomásában a lelkek abszolút tudatossággal döntenek eljövendő sorsukat illetően; „Minthogy a lélek halhatatlan és korábban többször is megszületett, és már látott mindent itt is, és a Hádészban is, mindenféle dolgot, így nincs olyan tudás, amit ne sajátított volna el mostanra”⁵⁸ – mondja Szókratész a *Menón*ban. Ezzel az ideális állapottal szemben az aszfodéloszi árny úgyszólván semmire sem emlékezik, taníthatatlan, nem úgy a *Menón*-béli rabszolga fiú. Valaminek történnie kell ahhoz, hogy az iménti két világ közelítsen egymáshoz, akár az emlékezet totális offenzívája révén, akár pedig úgy, hogy a Léthé emléktelen vizei mindent elborítanak. Csak érdekességképpen említve: amit a mitológia „jövőképe” – önmagát beteljesítő jóslat formájában – nem tartalmaz (hiszen a mitológiai tudás nem terjed ki arra, hogy milyen is lesz az, amikor nem lesz mitológia), az a vég (qéc) menetrendjének részeként merül föl az egyik közismert bibliai próféciaiban. „Mert íme, új eget és új földet teremtek, az előbbire pedig nem emlékeznek majd, eszükbe sem jut (ki-hineni bóré sámaim hadásim váárec hadása veló tizakárné hárisónót veló taalené al-léb – Jes. 65,17.) – mondja az Örökkévaló.

A fenti Jesájá-idézet világossá teszi, hogy a mitológia világának önreflexióra való képtelensége éppen *teremtetlen* voltában rejlik, s ennek – paradox módon – némi jótékony hatása is felfedezhető: logikai érte-

⁵⁸ *Menón*, 81c. In: Platón: *Menón*. Budapest: Atlantisz, 2013. 50.

lemben nem vonatkozik rá a teremtett dolgok eltörlésére vonatkozó prófétai ígéret. Elvben a reflektálatlan emlékezet tovább élhet az idők végezetéig, valahol a légüres szellemi térben. Minderről azonban senki sem tud, legalábbis teremtett lény semmiképpen. Csaknem hasonló nehézségekkel kell megküzdenie az alvilági emlékezetnek, ha át akarja törni az alvilág és a felvilág válaszfalát. Talán pontosan ezt a nehézséget érzékeli a kései antik mitográfiai hagyomány, amikor létrehozza a homéroszi héroszok utóéletét.

Philosztratosz *Héroikájában* egy pontoszi szőlősgazda, Próteszilaosz kultuszának őrizőjeként egy föníciai hajóssal beszélget. Ebből a lenyűgözően szellemes dialógusból megtudjuk, hogy Próteszilaosz ég-re-földre dicséri a nagy ellenfél Hektórt éppen úgy, mint Homéroszt, akinek a hírnevét köszönheti. Megtudjuk azt is, hogy a thesszáliaiak évente elhajóznak Akhilleusz ilioni sírjához, hogy halotti szertartásokkal hódoljanak a hérosz emlékének, s ezt a kötelezettségüket dodonai jóslat írja elő. A jóslat értelmében hajójuknak az éjszaka kellős közepén kell kikötnie, s mielőtt a szárazföldre léptek volna, himnuszt kellett énekelniük Thetiszhez:

„tengerkék Thetisz, Péleusz asszonya!
Ki a nagy Akhilleuszt szülted, akinek
csak a halandó részét kapta meg Trója,
ám a halhatatlant, mi belőle ered,
a Pontosz birtokolja.”⁵⁹

59 Philosztratosz: *Heroica*, 53,10. In: Philosztratosz: *Hőstörténet*. In: Bolonyai Gábor – Hajdu Péter (szerk.): *Szemtanúk a trójai háborúról*. Budapest: Gondolat, 2011. 218.

John William Waterhouse (1849–1917): *Penelopé és a kérők*, 1912.
Wikimedia Commons

Ily módon tehát Akhilleusz – jó néhány társához hasonlóan – menedékre lel saját kultuszában. De nem csupán a képzelet szülte térben, hanem alkalomadtán a valóságosban is. Ha már Pontoszban (a Fekete-tenger délkeleti partvidékén) járunk, mindenképpen meg kell említenünk Philosztratosz művének egy másik szöveghelyét is, ahol azt olvassuk, hogy Akhilleusz – Helenével együtt – Leukasz szigetén⁶⁰ él tovább, s ezt az arra járó hajósok is tanúsítják: „Akik kikötöttek már a szigeten, azt állítják, hogy lódobogást, fegyvercsörgést és csatakiáltásszerű hangokat hallottak.” (*Heroica*, 56,2)⁶¹ Úgy tűnik tehát, hogy a hősök végtelenül sokszor újraélik eposzbéli sorsukat. De nem csupán a harcokat élik újra, hanem addig sohasem hallott költeményeket is szereznek, egyebek közt Homérosz dicsőségét zengve: „Te pedig zengd az isteni Homéroszt,/ férfinak hírét,/ hősi munkáink hírét,/ akinek hála nem haltam meg.”⁶² Ezen a ponton azonban a mitikus sors köre bezárul, úgy látszik, végérvényesen. Pedig nem így van, hiszen éppen ez az a pont, ahol az összes mitológiai lény (s nem csupán Dionüszosz), aki addig eleven örök múltjába

60 A dolog különös pikantériája, hogy Leukasz Nicolae Ceaucescu áldatlan emlékű országglása idején börtönszigetként funkcionált. Márpedig, ha valaki, akkor a Conducator eléggé nehezen illeszthető be a trójai héroszok mitikus utóéletébe.

61 Bolonyai – Hajdu, 2011. 223.

62 Philosztratosz: *Heroica*, 55,3. In: Bolonyai – Hajdu, 2011. 222.

temetkezve élt, egy csapásra *eljövendővé* válik. A Philosztratoszéhoz hasonló mitológiai reflexiók megannyi *theosz erkhomenosz*, *eljövendő* isten születését jelzik. Feladatuk ettől fogva – akkor is, ma is – „csak” annyi, hogy a számukra roppant ellenséges zsidó-keresztény aiónban *elhitessék*: valóban eljönnek egyszer...

Római mozaik, Zeugma, Villa Poseidon, Akhilleusz és Odyszeusz ábrázolása
Wikimedia Commons

10.

Epilógus. Ritkán ugyan, de megeshet, hogy a mitológiai örök múlt hullámverése partra sodor olyan történeteket, amelyeknek „normális körülmények közt” az alvilágban volna a helyük. A XX. századi európai történelem bővelkedik ilyen eseményekben: olyanokban, amelyek szorosan kötődnek az immáron egyetlen birodalomra terebélyesedő mitológiai, illetve bibliai Hadész előretolt, földi hadállásaihoz. Az így értelmezett *khtonikus birodalom* egezetikai értelemben ugyan az újszövetségi eszkatológia rendjébe illeszkedik, fel-felvillanó előképei azonban a közelmúlt történelmében is kimutathatók. Ráadásul az Aszfodélosz felé sodródó lelkek tanúságtétele immáron megfosztatik mindenféle egyedi kulturális vonástól, a lélek-transzport egyfajta hamis egyetemességbe burkolózik, őket látva még az amalékita Hámán is zavarba jönne, nem ismerve fel gyűlölt ellenségeit.

William-Adolphe Bouguereau (1825–1905):
Homérosz és vezetője, 1874.
Wikimedia Commons

Valami ilyesmi történik, amikor 1945 és 1953 között a „túlélő” lágerzsidó Kuznyecov elvtárs (Jeleázár Mojszejevics) kilép földhözragadt partikularitásából, és szovjet polgárként száll be abba a marhavagonba, amely őt Vlagyivosztokba, majd Kolimába repíti. Szovjet néprajzosok gyűjtéséből tudjuk, hogy az örök ködbe és fagyba burkolózó, hermetikusan elzárt munkatáborok a jámbor jakut nép mitológiájának részévé váltak; ez lehetne az emlékezet hazatalálásának mitológiai útja. A másik, talán az ókori apokrifek gondolkodásmódját felidéző útra vonatkozóan Vaszilij Grosszman hagyatéki regényéből szeretnék egy rövid részletet idézni: „A fogolyoszlopok sötétben vonultak ki munkára. A tenger zúgását túlharsogta az őrkutyák ugatása. És egyszerre csak mintha sarki fény ragyogott volna fel a sorok között: Sztálin meghalt. A sok tízezer fogoly suttogva adta tovább egymásnak: »megdőglött...megdőglött«, és sokezernyi ember suttogása úgy zúgott, akár a szél. Sötét éj borult a sarkvidékre. A Jeges-tengeren azonban megtört a jég, és a tenger bömbölt.”⁶³

A fel-felvillanó előképek megragadható jelentése talán csak ennyi: az apokrif fantázia szülte alvilági történetek újraírhatók, mítoszként ismétlődik a *Nikodémosz-evangélium*.

63 Vaszilij Grosszman: *Panta Rhei*. Budapest: Európa, 2011. 32.

Vörös Kata

Könyv és kritika – A soá emlékezetének tárgyasulása 1945 és 1948 között

Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.

Kisantal Tamás *Az emlékezet és a felejtés helyei* című könyve nem a magyar holokausztirodalomról szól. Célja nem a rekanonizáció vagy a kánonteremtés, hanem interdiszciplináris igénnyel kívánja megismertetni a korszak publikációit és az azokat övező társadalmi hatásokat, diskurzusokat. A szerző munkájában szimbolikus helyeket vizsgál, könyveket mint emlékezhelyeket,¹ amelyeket megalkottak, hogy emlékezzenek és emlékeztessenek, ám mára nagyrészt feledésbe merültek. Kisantal arra tesz kísérletet, hogy leszámoljon – David Cesarani szavaival élve² – a „hallgatás mítoszával”, amely a soá utáni csend téves hipotézise, s feltárja a magyar holokauszt irodalmi ábrázolásának korai történetét.

György Péter *Apám helyett* című kötetében – amelyben apja naplóját, leveleit, feljegyzéseit használja fel ahhoz, hogy rekonstruálja annak munkaszolgálatos múltját, valamint kettejük kapcsolatát – tévesen használja a „háború utáni kollektív amnézia”³ fogalmát. A könyvet mint „revelációt, katartikus élményt, trauma-feldolgozó nagy elbeszélést,

□ A szerző az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen doktoranda és tanársegéd. E-mail: vorosk@or-zse.hu

- 1 A kötetben bővebben elemzett művek: Török Rezső: *Enyv és szappan* (1945), Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* (1946), Királyhegyi Pál: *Mindenki nem halt meg* (1947), Soós Magda: *A besúgó* (1947), Déry Tibor: *A tanúk* (1948).
- 2 Cesarani, David: A „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete.* Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014. 261–287.
- 3 György Péter: *Apám helyett.* Budapest: Magvető, 2012. 9.

több generációs családragényt”⁴ várta az olvasók egy része, és ezt a várakozást nyomatékosította, hogy a kötet egy olyan időszakban jelent meg, amikor a 2010 utáni *kettős hivatalos holokausztemlékezet* volt kialakulóban.⁵ A György Péter által említett amnézia, a nem tudás és

4 Erős Ferenc: „Az emlékezés és a felejtés kettős ügynöke”. In: Erős Ferenc: *Psziché és hatalom. Esszék és tanulmányok*. Budapest: Kalligram, 2016. 188.

5 Kovács Mónika: Globális és lokális holokausztemlékezetek. In: Randolph L. Braham – Kovács András (szerk.) *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest: Múlt és Jövő, 2015. 198–219.

a nem ismerés valójában a holokauszt utáni második generáció sajátja volt.⁶ Ebből a *tudatlanságból* következhetett, hogy az 1970-es években az újdonság erejével hatott Ember Mária *Hajtűkanyar*⁷ és Száraz György *Egy előítélet nyomában*⁸ című könyve, s kialakulhatott az a téves nézet, hogy ezek a művek jelentették a magyar holokausztdiskurzus kezdetét.

Kisantal könyve a felismerés erejével hathat, közelebb hozhat minket a holokausztemlékezet sérülékenységéhez és instrumentalizálásához. A szerző könyvében egy határhelyzetet ír körül: a korai években az egyéni emlékezetekből kollektív emlékezet alakul, s ez a holokausztemlékezet 1948 után egy kisebbségi csoport emlékezetévé válik. Rámutat arra, hogy 1945 és 1948 között több mint kétszáz soával kapcsolatos kötet jelent meg: az írástudók felelősségük tudatában fel akarták dolgozni a második világháború traumáját, túlélői memoárok, munkaszolgálatos és deportáltbeszámolók, valamint fikciós művek követték egymást nagy számban. Ezek a művek tárgyiasult kifejezőeszközökké, textuális emlékhelyekké, a kulturális emlékezet közvetítőjeivé váltak. Ugyanolyan közvetítőkké, mint az ugyanezen években emelt holokauszt-émlékművek. A korabeli neológ holokauszt-émlékművekre (mártír-émlékművekre) jellemző, hogy különböző célközönségeknek fogalmazzák meg az üzeneteiket: héber nyelvű felirataik a zsidó közösségnek szólnak, magyar nyelvű felirataik a többségi társadalomnak. A magyar nyelvű feliratok jellemző üzenete a „Ne ölj!” parancsolat,⁹ amely a zsidóság csoportjának áldozati szerepét hangsúlyozza. A kettős nyelvezet egyfajta párbeszéd vágyát is jelképezheti, ám mivel az emlékhelyek kisebbségi térben találhatóak s a többség számára szinte láthatatlanok – a sokszor sírszerű

6 Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?”. Interjúk. *Medvetánc*. 1985/2–3. 129–144. Valamint Erős Ferenc az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején indult második generációs kutatásainak motivációjáról – mint a második generáció tagja – így vallott: „Virág Teréz világította meg azt az utat, amin aztán én is el próbáltam indulni és feltérképezni azt egy szélesebb körben, hogy mit is jelent tulajdonképpen a második generáció tagjának lenni. És ez nagyon sok szempontból a saját élményeimből, a saját tudatlanságaimból, a saját szorongásaimból és a saját magányomból is fakadt.” *Régi traumák és új kihívások – kerekasztalbeszélgetés Virág Teréz munkásságának mai jelentőségéről*. <https://youtu.be/o8vYaEBMbEM> (letöltés ideje: 2022. május 20.)

7 Ember Mária: *Hajtűkanyar*. Budapest: Szépirodalmi, 1974.

8 Száraz György: *Egy előítélet nyomában*. Budapest: Magvető. 1976.

9 Kinga Frojimovics: „Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom...”. Holocaust Memorial Monuments in Hungary. *Studia Judaica*, 14, 2006. 115–128.; Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráchel: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv: *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Budapest: Kalligram, 2018. 118–141.

korai mártír-émlékműveket ugyanis zsidó temetőben emelték –, a várt dialógus nem jöhetett létre.¹⁰

Bár a korai mártír-émlékművek nem teremtettek társadalmi párbeszédet, mint Kisantal munkájából megtudhatjuk, a soá irodalmi megjelenítése mégis diskurzusteremtő volt, a megjelent kötetekre nagy közönségigény mutatkozott és heves kritikákat váltottak ki. A szerző könyvében nemcsak a keletkezett műveket vizsgálja az emlékezet szimbolikus közvetítőiként, hanem az azokat övező egyéb diskurzusokat is, amelyek a „szövegek befogadását meghatározták, és érdemi recepciójukat megakadályozták”. (45.) Megállapítja, hogy a korabeli kritikákban a soá után keletkezett túlélői memoárok, munkaszolgálatos és deportáltbeszámolókat, valamint a háborús műveket az „élményirodalom” címkéjével látták el, amely „általában negatív kategóriaként, problémás irodalmi irányzatok, szemléletmódok összességeként szerepel”. (61.) A korabeli kritikákban alulírtnak, rémregényszerűnek vagy szenzációhajásznak minősítik az „élményirodalom” körébe sorolt köteteket, azaz a negatív minősítés és a valóságtartalom megkérdőjelezése alapvetően meghatározta a korai holokausztemlékezetet.

1945 és 1948 között a szerzők olyan kódrendszert alkalmaztak, amelyet ismertek, s amelyben úgy érezték, hogy meg tudják mutatni a munkaszolgálat, a gettólét vagy akár a lágerek világának tapasztalatát, s mely kódrendszer a háború előtti évek stílusával és műfaji sajátosságaival volt rokon. A régről ismert kódrendszer azonban megváltozott, 1948 után egy új keretrendszer alakult ki, az új rezsimnek új kifejezőeszközökre, nyelvre, szimbólumokra volt szüksége. Jan Assmann szerint „a keretek felejtésserkentő megváltozásának ősmoddellje, ősjelenete az idegenbe utazás, a határátlépés”.¹¹ Kisantal Tamás írja: „1948–1949 után [...] az »élményirodalom« szövegei átadták a helyüket a kommunista ideológia narratívájához illeszkedő felszabadulási irodalomnak”. (86.) A zsidók szenvedéseinek, a soának a tematikája a Rákosi-rendszerben egyenesen

10 A kettős nyelvhasználat nem idegen a magyarországi zsidóságtól, az 1860–61-ben épült kiskunhalasi zsinagóga külső és belső homlokzatán is mind a mai napig héber és magyar nyelvű feliratokat olvashatunk. A zsinagóga külső homlokzatára, amelyet az utca embere is láthatott, az „Egyedül az Istennek” felirat került, udvari homlokzatára, a bejárat fölé, amelyet csak a közösség láthatott, a Zsoltárokból ihletett sor: *זה השער לך*, azaz „Ez a kapu az Örökkévalóé” (Zsolt 118:20). Ezekkel az idézetekkel is hangsúlyozva az épület rendeltetését mind a zsidóság, mind a többségi társadalom tagjai számára.

11 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest: Atlantisz, 1999. 218.

a tiltott, a Kádár-érában a tabunak számító témakonstrukciók közé tartozott, s csakis egy-két kevés nyilvánosságot kapott kötet vagy szimbolikus beszéd formájában juthatott nyilvánosságra.¹²

Michel Foucault a következőképpen fogalmazott Collège de France-beli székfoglaló előadásában: „A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dűl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.”¹³ Az élményirodalom-kategória folyamatos átalakulása felszabadulási irodalomként pontosan szemlélteti a hatalomváltás folyamatát, ahogyan a régi keretrendszer helyét elfoglalja az új. A holokausztemlékezet 1948 után az évente megrendezett mártír-istentiszteletekkel és -megemlékezésekkel egy kisebbségi csoport, legfőképp a zsidók emlékezetévé zsugorodott.

A fordulatot az 1990-es évek, a rendszerváltás utáni időszak jelentette, amikor a magyar társadalom találkozott a globális holokausztemlékezettel, és azt vette át. Ebből a globális holokausztemlékezetből alakult ki a hivatalos holokausztemlékezet, majd 2010-et követően a kettős – a korábbi, hivatalos globális és a magyar felelősséget hárító¹⁴ – holokausztemlékezet. 2010 után még inkább felerősödött a felelősséget elutasító s azt a németekre hárítani igyekvő diskurzus, amely – mint Kisantal kötetéből megtudhatjuk – már közvetlenül a második világháború után is jelen volt a magyar társadalomban. Eszerint „a magyar háborús szerepvállalást a német elnyomás példájaként” lehet értelmezni azzal a céllal, hogy „a németekkel szembeni ellenállást” tételezzék „a valódi magyarság egyik alapvető attribútumának. Pontosabban azt a korábbi nemzeti identitásképző narratívát újították meg, amely a nemzeti összetartást a külső elnyomó hatalommal szembeni ellenállásként kívánta megerősíteni.” (191.) Vagyis e diskurzusban a kollektív áldozatiság kapott helyet, amely a többségi társadalmat nemcsak felmenti a felelősség alól, ha-

12 A Kádár-korszakban jelenlevő tabusítás az újabb kutatások tükrében értelmezhető tágabb emlékezeti kontextusban is, amelyek gyökerei, akár Nyugat-Európában is a két világháború közötti korszakig visszanyúlnak. Lásd: Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben. Korall, 85, 2021, 138–168.

13 Foucault, Michel: A diskurzus rendje. *Holmi*, 1991/7. 868–889.

14 Kovács Mónika: Globális és lokális holokausztemlékezetek. In: Randolph L. Braham – Kovács András (szerk.) *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest: Múlt és Jövő, 2015. 198–219.

nem azt áldozati szerepbe helyezve teremt pozitív identitást számára.¹⁵ A fent bemutatott diskurzus napjainknak is részét képezi, s a 2014-ben rendezett holokauszt-emlékvén a nyilvánosság teljes kizárásával, az éj leple alatt, a hatalom által titokban odacsempészett és felállított *A német megszállás áldozatainak emlékművében* testesül meg. Ennek felállítását számos vita övezte,¹⁶ s tervével és létesítésével párhuzamosan létrejött az ellenpárja is, az *Eleven emlékmű*.¹⁷ Ez organikusan változik, s zömmel az áldozatok utódai és rokonai építik személyes tárgyakkól, fényképekből és a zsidó gyászt jelképező kövekből,¹⁸ személyes emlékeikkel és a privát történelem tárgyaival cáfolva a hatalom narratíváját.

Kisantal egy másik fontos momentumra is rámutat könyvében, mégpedig arra, hogy a kollektív áldozatiság diskurzusa miként jelenhetett meg 1945 és 1948 között. Elemzésében többek között a háborús bűnösök elhúzódó népbírósági pereit és az azokat övező diskurzusokat említi, amelyek során szintén felbukkant a magyarok felelősségének háárítása és a németek felelősségének hangsúlyozása: „az elítéltek a saját zsebükre dolgozó rablókként vagy a németek által dróton rángatott félkegyelmű tömeggyilkosokként jelentek meg”. (220.) Azaz a csoportból kiemelték, démonizálták és emellett bagatellizálták a háborús bűnösöket, ezáltal egyrészt őket is felmentve a felelősség alól, hiszen ha bolondnak titulálják őket, nem lehetnek felelősségük tudatában, másrészt felmentették a szemlélődőket is, a néma cinkosokat, azokat a hétköznapi embereket, akiknek bűnrészes hallgatása hozzájárult a bekövetkezett tragédiához.

Az *Egy piaci nap*¹⁹ című regényében Závada Pál a hatalom által legitimált gyűlölet eluralkodásáról írt 2016-ban. Műve érzékelhetővé teszi azt a folyamatot, amint Kunmadaras lakói – hétköznapi emberek, nem háborús bűnösök – 1946 májusában puszta szemlélőkből aktív elkövetőkkel váltak az igaztalan vérvád következtében. A regény feledésre ítelt

15 Fülöp Éva – Kóvágo Pál (szerk.): *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Budapest: Oriold, 2018.

16 Hunyadi György: Visszatekintés a jelenből. In: Hunyadi György – Török László: *Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülészak előadásai*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2014. 9–25.

17 Erőss, Agnes: „In memory of victims”: Monument and counter-monument in Liberty Square, Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65/3. 237–254., DOI: <https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.3.3>

18 *A német megszállás áldozatainak emlékművét* övező tiltakozás nem egyedüli, 2010 után szinte minden a holokauszttal kapcsolatos szimbolikus hatalmi tettet és megszólalást visszásságok egy másik gócpont a *Sorsok Háza* körüli társadalmi vita, amely 2018-ban zajlott.

19 Závada Pál: *Egy piaci nap*. Budapest: Magvető. 2016.

momentumokat is bemutat, így például azt, hogy a falu lakói a zsidók kényszerűen hátrahagyott ingatlanjait és ingóságait – az alig egy-két évvel azelőtt megszokottá vált gyakorlatnak megfelelően – a zsidók elhurcolása után eltulajdonították és magukénak tekintették, hogy aztán a zsidók visszatérése a faluba újabb feszültséget és újabb agressziót szüljön.²⁰

Mindez jól mutatja, hogy a második világháború alatt megélt kollektív traumáinkat a mai napig sem sikerült feldolgoznunk. Kisantal Tamás műve hiánypótló, munkája során a történeti „idegent, az elfelejtettet” (54.) tárja fel. Bár a könyvben tárgyalt kötetek felejtéshelyekké váltak, az azokat övező beszédmodok mindmáig velünk élnek. Kisantal olyan sémákkal ismerteti meg olvasóját, amelyek a mai kor diskurzusát is meghatározzák, így könyve számos további szociálpszichológiai és emlékezetkutatás alapjául szolgálhat.

20 Vélhetőleg a magyarországi kettős hivatalos holokausztemlékezet is arra sarkallja az alkotókat, hogy a korszakkal foglalkozzanak. Závada Pál mellett fontos megemlíteni Zoltán Gábor nevét is, aki *Orgia* című regényében a tettesek és áldozatok szerepeit járja körül. Zoltán Gábor: *Orgia*. Budapest: Kalligram. 2016.